O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Y.P. Oppogov, N. Turgunov, I.A. Gafarov

ODDIY DIFFERENSIAL TENGLAMALARDAN MISOL VA MASALALAR TO'PLAMI

Oliy texnika oʻquv yurtlari talabalari uchun oʻquv qoʻllanma

«Voris-nashriyot» Toshkent – 2009 22.193 O 63

Taqrizchilar: V.R. Xojiboyev — fizika-matematika fanlari

doktori,

O.S. Zikirov — OʻzMU dotsenti, E.K. Qayumov — ToshDTU dotsenti.

Mas'ul muharrir: O'. Mo'minov

Fizika-matematika fanlari doktori, professor **S. Abdinazarov** tahriri ostida

Qoʻllanmada oddiy differensial tenglamalar boʻyicha qisqacha nazariy ma'lumotlar va tipik masalalarning yechimlari keltirilgan. Bundan tashqari, mustaqil yechish uchun ham masalalar berilgan. Qoʻllanma Oliy texnika oʻquv yurtlari uchun oddiy differensial tenglamalar boʻlimi boʻyicha dasturni toʻla qamrab olgan.

SO'ZBOSHI

Oʻzbek tiliga davlat tili maqomi berilishi munosabati bilan oliy oʻquv yurtlarida oʻzbek tilidagi oʻquv adabiyotlarining yetishmov-chiligi sezilib qoldi. Shu munosabat bilan darslik va oʻquv qoʻllanmalar yaratishga ehtiyoj paydo boʻldi.

«Ta'lim toʻgʻrisida»gi Qonunning va yangi davlat ta'lim standartlarining qabul qilinishi darslik va oʻquv qoʻllanmalarga yangi talablarni vujudga keltirdi.

Ushbu oʻquv qoʻllanma oddiy differensial tenglamalar mavzulari boʻyicha amaliy mashgʻulot darslari uchun moʻljallangan. Kitob uch boʻlimdan iborat boʻlib, I.A. Gafarov tomonidan kitobning kirish qismi va birinchi tartibli differensial tenglamalarga bagʻishlangan birinchi boʻlimi yozilgan. Ikkinchi boʻlim Y.P. Oppoqov tomonidan yozilgan boʻlib, yuqori tartibli tenglamalarni oʻz ichiga oladi. N.Turgunov tomonidan yozilgan uchinchi boʻlimda differensial tenglamalarning boshqa asosiy tushunchalari bayon etilgan.

Har bir mavzuda qisqa nazariy ma'lumotlar va foydalaniladigan asosiy formulalar hamda namuna uchun tipik misol va masalalar yechimlari bilan ko'rsatilgan. Mustaqil yechish uchun tavsiya qilingan misollarning javoblari keltirilgan.

Kitobdagi masalalar, asosan, oʻzbek va rus tilidagi mavjud adabiyotlardan olingan, ayrim masalalar mualliflar tomonidan tuzilgan.

Texnika oliy oʻquv yurtlarida oliy matematikaning «Operatsion hisob elementlari» hamda «Matematik-fizika tenglamalari» boʻlimlariga ajratiladigan soatlarning kamligini e'tiborga olib, III bobga yuqoridagi ikki boʻlimni ham kiritishni lozim deb topildi.

Oʻquv qoʻllanmadan universitetlar nomatematik mutaxassisligi hamda texnika oliy oʻquv yurtlari talabalari foydalanishlari mumkin.

Mualliflar qoʻlyozmani diqqat bilan koʻrib chiqib, uni yaxshilash yuzasidan fikr-mulohaza bildirgan Namangan Muhandislik-pedagogika instituti va ushbu institut «Oliy matematika» kafedrasining a'zolariga minnatdorchilik bildiradilar.

Kitob toʻgʻrisida bildirilgan fikrlarni mualliflar mamnuniyat bilan qabul qiladilar.

KIRISH

1- §. Differensial tenglamalar haqida umumiy tushunchalar

1- ta'rif. Differensial tenglama deb, erkli oʻzgaruvchi x, noma'-lum y=f(x) funksiya va uning $y', y'', ..., y^{(n)}$ hosilalari orasidagi bogʻlanishni ifodalaydigan tenglamaga aytiladi. Differensial tenglama umumiy holda quyidagicha yoziladi:

$$F(x, y, y', y'', ..., y^{(n)}) = 0$$

voki

$$F\left(x, y, \frac{dy}{dx}, \frac{d^2y}{dx^2}, ..., \frac{d^ny}{dv^n}\right) = 0.$$

Agar izlanayotgan funksiya y=f(x) bitta erkli oʻzgaruvchining funksiyasi boʻlsa, u holda differensial tenglama oddiy differensial tenglama deyiladi.

Umuman, noma'lum funksiya ko'p argumentli bo'lgan hollar ham tez-tez uchraydi. Bunday holda differensial tenglama xususiy hosilali differensial tenglama deb ataladi. Biz faqat oddiy differensial tenglamalar bilan shug'ullanamiz.

2- ta'rif. Differensial tenglamaning tartibi deb, tenglamada qatnashgan hosilaning eng yuqori tartibiga aytiladi.

Masalan, $(y')^2 + 2y' + xy^3 = 0$ tenglama birinchi tartibli differensial tenglamadir.

Mana bu $(y'')^2 + ay' + by + \cos x = 0$ tenglama esa ikkinchi tartibli differensial tenglama.

3-ta'rif. Differensial tenglamaning yechimi yoki integrali deb, differensial tenglamaga qo'yganda uni ayniyatga aylantiradigan har qanday y=f(x) funksiyaga aytiladi.

Masalan, ushbu tenglama berilgan bo'lsin:

$$\frac{d^2y}{dx^2} + y = 0.$$

 $y = \sin x$, $y = 2\cos x$, $y = 3\sin x - \cos x$ funksiyalar, umuman, $y = C_1 \sin x$, $y = C_2 \cos x$ yoki $y = C_1 \sin x + C_2 \cos x$ koʻrinishdagi funksiyalar C_1 va C_2 oʻzgarmas miqdorlarning har qanday qiymatlarida ham berilgan differensial tenglamaning yechimi boʻladi. Buning toʻgʻriligiga koʻrsatilgan funksiyalarni berilgan tenglamaga qoʻyib koʻrib, ishonish mumkin.

2- §. Differensial tenglamaga olib keladigan ba'zi bir masalalar

1- masala. Massasi m bo'lgan jism $v(0) = v_0$ boshlang'ich tezlik bilan biror balandlikdan tashlab yuborilgan. Jism tezligining o'z-garish qonunini toping.

Nyutonning ikkinchi qonuniga koʻra: $m\frac{dv}{dt}=F$, bu yerda F – jismga ta'sir etayotgan kuchlarning yigʻindisi. Jismga faqat ikkita kuch ta'sir etishi mumkin, deb hisoblaylik: havoning qarshilik kuchi $F_1=-kv$, k>0, yerning tortish kuchi $F_2=mg$. U holda ushbu

$$m\frac{dv}{dt} = mg - kv \quad (k > 0)$$

differensial tenglamaga kelamiz. Bu differensial tenglamaning $v(0) = v_0$ shartni qanoatlantiruvchi yechimi

$$\upsilon(t) = \left(\upsilon_0 - \frac{mg}{k}\right) \cdot e^{-\frac{k}{m}t} + \frac{mg}{k}$$

ekanligini bevosita oʻrniga qoʻyish bilan tekshirish qiyin emas.

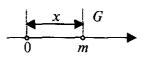
2- masala. Hayvonlarning biror turi oʻzgarmas muhitda alohida yashasin deylik. Urchish va oʻlishning davriyligini hisobga olmay, koʻrilayotgan tur individuumlari sonining oʻzgarish qonunini toping.

Masalaning shartiga koʻra vaqtning berilgan kichik intervalida urchish va oʻlishlar soni berilgan individuumlar soniga proporsional boʻladi. N individuumlar sonining oʻsishi koʻrilayotgan intervalda N_0 soniga proporsional boʻlib, bu oʻsish interval uzunligiga ham proporsional boʻladi. Shunday qilib, N(t) funksiyani uzluksiz va uzluksiz differensialanuvchi deb qarasak, ushbu

$$\frac{dN(t)}{dt} = \varepsilon \cdot N(t), \quad N(t_0) = N_0 > 0$$

differensial tenglamaga ega bo'lamiz, bu yerda ε - proporsionallik koeffitsiyenti («o'sish» koeffitsiyenti). Urchish qonuni differensial tenglama bilan berilgan funksiyaning koʻrinishi $N(t) = N_0 \cdot e^{\varepsilon(t-t_0)}$ ekaniga ishonch hosil qilish qiyin emas. Bundan kelib chiqadiki, vaqt arifmetik progressiya bo'yicha o'zgarsa, individuumlar soni geometrik progressiya bo'yicha o'zgaradi. Agar $\varepsilon > 0$ bo'lsa, N(t)o'sadi; agar $\varepsilon < 0$ bo'lsa, N(t) kamayadi. $\varepsilon = 0$ bo'lganda N(t)o'zgarmas bo'lib, urchish o'lishni to'la qoplaydi.

3- masala. Massasi m boʻlgan moddiy nuqta toʻgʻri chiziqli harakat qilmoqda. Uning harakat qonunini toping.

Har bir momentda G nuqtadan koordinata boshigacha boʻlgan masofa x boʻlsa, nuqta tezligi $\dot{x} \left(\dot{x} = \frac{dx}{dt} \right)$ boʻladi.

Moddiy nuqtaga ikki tashqi kuch: ishqalanish kuchi $-b\dot{x}$, b > 0va taranglik kuchi -kx, k > 0 ta'sir etadi deylik.

Nyutonning ikkinchi qonuniga asosan G nuqtaning harakat qonuni

$$m\ddot{x} = -b\dot{x} - kx$$

bo'ladi. Bu ikkinchi tartibli differensial tenglamadir. Agar moddiy nuqta dvigatel bilan ta'minlangan bo'lib, dvigatelning G nuqtaga ta'sir kuchi F bo'lsa, u holda G ning harakat qonuni

$$m\ddot{x} = -b\dot{x} - kx + F$$

boʻladi. Koʻpincha F miqdor $|F| \le F_0 = \text{const}$ munosabatga boʻysunadi.

IROR

BIRINCHI TARTIBLI DIFFERENSIAL TENGLAMALAR

1- §. Birinchi tartibli differensial tenglamalarga doir umumiy tushunchalar

Birinchi tartibli differensial tenglama

$$F(x, y, y') = 0 {(1.1)}$$

koʻrinishda boʻladi. Agar bu tenglamani yʻ ga nisbatan yechish mumkin boʻlsa, uni

$$y' = f(x, y) \tag{1.2}$$

koʻrinishda yozish mumkin.

Bu holda differensial tenglama hosilaga nisbatan yechilgan deyiladi. Bunday tenglama uchun quyidagi teorema oʻrinli boʻlib, bu teorema differensial tenglama yechimining mavjudligi va yagonaligi haqidagi teorema deyiladi.

Teorema. Agar y' = f(x, y) tenglamada f(x, y) funksiya va undan y bo'yicha olingan $\frac{\partial f}{\partial y}$ xususiy hosila xOy tekislikdagi (x_0, y_0) nuqtani o'z ichiga oluvchi biror sohada uzluksiz funksiyalar bo'lsa, u holda berilgan tenglamaning $x=x_0$ bo'lganda $y=y_0$ shartni qanoatlantiruvchi birgina $y=\varphi(x)$ yechimi mavjuddir.

Bu teorema geometrik nuqtayi nazardan grafigi (x_0, y_0) nuqtadan o'tuvchi birgina $y=\varphi(x)$ funksiyaning mavjudligini ifodalaydi. Teoremadan (1.2) tenglama cheksiz ko'p turli yechimlarga ega ekanligi kelib chiqadi.

 $x=x_0$ bo'lganda y funksiya berilgan y_0 songa teng bo'lishi kerak, degan shart boshlang'ich shart deyiladi. Bu shart ko'pincha

$$y\big|_{x=x_0} = y_0 \tag{1.3}$$

koʻrinishda yoziladi.

- **1-ta'rif.** Birinchi tartibli differensial tenglamaning umumiy yechimi deb bitta ixtiyoriy C oʻzgarmas miqdorga bogʻliq boʻlgan hamda quyidagi shartlarni qanoatlantiruvchi $y = \varphi(x, C)$ funksiyaga aytiladi:
- a) bu funksiya differensial tenglamani C oʻzgarmas miqdorning har qanday aniq qiymatida qanoatlantiradi;
- b) $x=x_0$ bo'lganda $y=y_0$, ya'ni $y|_{x=x_0}=y_0$ boshlang'ich shart har qanday bo'lganda ham C miqdorning shunday $C=C_0$ qiymatini topish mumkinki, bunda $y=\varphi(x,C_0)$ funksiya berilgan boshlang'ich shartni qanoatlantiradi. Ushbu holda x_0 va y_0 qiymatlar x va y o'zgaruvchilarning o'zgarish sohasining yechim mavjudligi va yagonaligi haqidagi teoremaning shartlari bajariladigan qismiga tegishli, deb faraz etiladi.

Biz differensial tenglamaning umumiy yechimini izlashda koʻpincha y ga nisbatan yechilmagan

$$\Phi(x, y, C) = 0$$

koʻrinishdagi munosabatga kelib qolamiz. Bu munosabatni y ga nisbatan yechsak, umumiy yechimni hosil qilamiz. Ammo y ni $\Phi(x,y,C)=0$ munosabatdan foydalanib elementar funksiyalar bilan ifoda etish hamma vaqt ham mumkin boʻlavermaydi. Bunday hollarda umumiy yechim oshkormas koʻrinishda qoldiriladi.

Umumiy yechimni oshkormas holda ifodalovchi $\Phi(x, y, C) = 0$ koʻrinishdagi tenglik differensial tenglamaning umumiy integrali deyiladi.

Misol. Birinchi tartibli

$$\frac{dy}{dx} = -\frac{y}{x}$$

tenglama uchun $y = \frac{C}{x}$ funksiyalar oilasi umumiy yechim bo'ladi: buning to'g'riligini y funksiyani tenglamaga qo'yib tekshirish mumkin.

2- §. O'zgaruvchilari ajralgan va ajraladigan tenglamalar

Ushbu M(x)dx+N(y)dy=0 koʻrinishdagi tenglamaga oʻzgaruvchilari ajralgan differensial tenglama deyiladi. Uning oʻziga xos tomoni shundaki, dx oldida faqat x ga bogʻliq koʻpaytuvchi, dy oldida

esa faqat y ga bogʻliq koʻpaytuvchi turadi. Bu tenglamaning yechimi uni hadma-had integrallash yoʻli bilan aniqlanadi:

$$\int M(x)dx + \int N(y)dy = C.$$

Differensial tenglamaning oshkormas holda ifodalangan yechimi bu *tenglamaning integrali* deyiladi. Integrallash doimiysi C ni yechim uchun qulay koʻrinishda tanlash mumkin.

1- misol. tgxdx - ctgydy = 0 tenglamaning umumiy yechimini toping.

Y e c h i s h . Bu yerda oʻzgaruvchilari ajralgan tenglamaga egamiz. Uni hadma-had integrallaymiz:

$$\int \lg x \, dx - \int \operatorname{ctg} y \, dy = C \quad \text{yoki} \quad -\ln|\operatorname{cos} x| - \ln|\sin y| = -\ln \overline{C}.$$

Bu yerda integrallash doimiysi C ni $-\ln \overline{C}$, ya'ni $C = -\ln \overline{C}$ orqali belgilash qulaydir, bundan $\ln \sin y \cdot \cos x = \ln \overline{C}$ yoki $\sin y \cdot \cos x = \overline{C}$ umumiy integralni topamiz.

Ta'rif.

$$y' = f_1(x)f_2(y)$$
 (1.4)

koʻrinishdagi tenglamalar oʻzgaruvchilari ajraladigan differensial tenglamalar deb ataladi, bu yerda $f_1(x)$ va $f_2(y)$ — uzluksiz funksiyalar.

(1.4) tenglamani yechish uchun unda oʻzgaruvchilarni ajratish kerak. Buning uchun (1.4) da y' ning oʻrniga dy/dx ni yozib, tenglamaning ikki tomonini $f_2(y) \neq 0$ ga boʻlamiz va dx ga koʻpaytiramiz. U holda (1.4) tenglama

$$\frac{dy}{f_1(y)} = f_1(x)dx \tag{1.5}$$

koʻrinishga keladi. Bu tenglamada x oʻzgaruvchi faqat oʻng tomonda, y oʻzgaruvchisi esa chap tomonda ishtirok etyapti, ya'ni oʻzgaruvchilar ajratildi. (1.5) tenglikning har ikki tomonini integrallab,

$$\int \frac{dy}{f_2(y)} = \int f_1(x) dx + C$$

ekanligini hosil qilamiz, bu yerda C - ixtiyoriy o'zgarmas.

2- misol. y' = y/x tenglamani yeching.

Yechish. Berilgan tenglama (1.4) koʻrinishdagi tenglama, bu yerda $f_1(x) = 1/x$ va $f_2(y) = y$. Oʻzgaruvchilarni ajratib, $\frac{dy}{y} = \frac{dx}{x}$

tenglamani hosil qilamiz. Uni integrallab $\int \frac{dy}{y} = \int \frac{dx}{x} + \ln C$, $C \ge 0$

yoki $\ln y = \ln x + \ln C$ va bu tenglikni potensirlab, y = Cx umumiy yechimni topamiz.

Faraz qilaylik, y = Cx umumiy yechimdan $x_0=1$, $y_0=2$ boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi xususiy yechim topish talab qilinyapti. Bu qiymatlarni $y = C \cdot x$ ga x va y larning o'rniga qo'yib, $2=C\cdot 1$ yoki C=2 ni topamiz. Demak, xususiy yechim y=2x ekan.

Quyidagi tenglamalarni yeching:

- 1. $x(y^2 4)dx + ydy = 0$.
- 2. $y'\cos x = y/\ln y$, y(0)=1.
- 3. $y' = tgx \cdot tgy$.
- **4.** $(1+x^2)dy + ydx = 0$, y(1) = 1.
- 5. $\ln \cos y \, dx + x \operatorname{tg} y \, dy = 0$.

6.
$$\frac{yy'}{x} + e^y = 0$$
, $y(1)=0$.

- 7. $y/y' = \ln y$, y(2) = 1.
- 8. $y' + \sin(x + y) = \sin(x y)$.

9.
$$x\sqrt{1+y^2}dx + y\sqrt{1+x^2}dy = 0$$

- 10. $y' = 2^{x-y}$, y(-3) = -5.
- 11. $y' = \sinh(x + y) + \sinh(x y)$.
- 12. $x(y^6 + 1)dx + y^2(x^4 + 1)dy$, y(0) = 1.

3- §. Bir jinsli va bir jinsliga keltiriladigan differensial tenglamalar

Birinchi tartibli bir jinsli differensial tenglamalar

1- ta'rif. Agar ixtiyoriy λ uchun

$$f(\lambda x, \lambda y) = \lambda^n f(x, y)$$

ayniyat oʻrinli boʻlsa, f(x, y) funksiya x va y oʻzgaruvchilarga nisbatan n- oʻlchovli bir jinsli funksiya deb ataladi.

1- misol. $f(x, y) = \sqrt[3]{x^3 + y^3}$ funksiya bir o'lchovli bir jinsli funksiya, chunki $f(\lambda x, \lambda y) = \sqrt[3]{(\lambda x)^3 + (\lambda y)^3} = \lambda \sqrt[3]{x^3 + y^3} = \lambda f(x, y)$.

2- misol. $f(x, y) = xy - y^2$ funksiya 2-o'lchovli bir jinsli funksiya, chunki $f(\lambda x, \lambda y) = (\lambda x) \cdot (\lambda x) - (\lambda y)^2 = \lambda^2 (xy - y^2) = \lambda^2 f(x, y)$.

3- misol. $f(x,y) = \frac{x^2 - y^2}{xy}$ funksiya 0- o'lchovli bir jinsli funksiya, chunki

$$f(\lambda x, \lambda y) = \frac{(\lambda x)^2 - (\lambda y)^2}{\lambda x \cdot \lambda y} = \frac{\lambda^2 (x^2 - y^2)}{\lambda^2 x y} = \lambda^0 \frac{x^2 - y^2}{x y} = \lambda^0 f(x, y).$$

2- ta'rif. Birinchi tartibli

$$\frac{dy}{dx} = f(x, y) \tag{1.6}$$

differensial tenglama x va y ga nisbatan bir jinsli differensial tenglama deb ataladi (agar f(x, y) funsiya x va y ga nisbatan 0- o'lchovli bir iinsli funksiya bo'lsa).

Bir jinsli differensial tenglamani yechish. Faraz qilaylik, (1.6) bir jinsli differensial tenglama berilgan boʻlsin, u holda shartga koʻra

$$f(\lambda x, \lambda y) = \lambda^0 f(x, y)$$
. Bu ayniyatda $\lambda = \frac{1}{x}$ deb olsak, $f(x, y) =$

 $f\left(1, \frac{y}{x}\right)$ ni hosil qilamiz. Bu holda (1.6) tenglama quyidagi koʻrinishga keladi:

$$\frac{dy}{dx} = f\left(1, \frac{y}{x}\right). \tag{1.7}$$

(1.7) da $u = \frac{y}{x}$, ya'ni $y = u \cdot x$ almashtirish bajaramiz.

U holda $\frac{dy}{dx} = u + \frac{du}{dx} \cdot x$ ni hosil qilamiz. Hosilaning bu ifodasini

(1.7) ga qoʻyib, $u + \frac{du}{dx} \cdot x = f(1, u)$ yoki $\frac{du}{f(1, u) - u} = \frac{dx}{x}$ tenglikni hosil qilamiz. Bu esa oʻzgaruvchilari ajralgan differensial tenglamadir. Integrallab quyidagini topamiz:

$$\int \frac{du}{f(1,u)-u} = \int \frac{dx}{x} + \ln C, \quad \int \frac{du}{f(1,u)-u} = \ln |Cx|.$$

Integrallarni topgandan so'ng u o'rniga $\frac{y}{x}$ ni qo'yib, berilgan tenglamaning integralini y = y(x, C) ko'rinishida topamiz.

4- misol.
$$\frac{dy}{dx} = \frac{xy}{x^2 - y^2}$$
 tenglamani yeching.

Yechish. Tenglamaning o'ng tomonidagi funksiya 0-o'lchovli bir jinsli funksiya bo'lgani uchun tenglama bir jinsli differensial tenglama, shuning uchun $\frac{y}{x} = u$ almashtirishni bajaramiz. U holda y=ux, $\frac{dy}{dx} = u + x \cdot \frac{du}{dx}$. Bularni tenglamaga qo'yib $u + x \cdot \frac{du}{dx} = \frac{u}{1-u^2}$ yoki $x \cdot \frac{du}{dx} = \frac{u^3}{1-u^2}$ va o'zgaruvchilarni ajratib, $\frac{(1-u^2)du}{u^3} = \frac{dx}{x}$, ya'ni $\left(\frac{1}{u^3} - \frac{1}{u}\right)du = \frac{dx}{x}$ tenglamaga kelamiz.

Integrallash natijasida $-\frac{1}{2u^2} - \ln|u| = \ln|x| + \ln|C|$ yoki $-\frac{1}{2u^2} = \ln|ux|C|$ munosabatlarni hosil qilamiz. Oxirgi tenglikda u oʻrniga $\frac{y}{x}$ ni qoʻ-yib, $-\frac{x^2}{2y^2} = \ln|Cx|$ tenglamaning umumiy integralini topamiz. Koʻ-rinib turibdiki, y ni x orqali elementar funksiyalar yordamida ifodalab boʻlmaydi. Biroq x ni y orqali ifodalash mumkin: $x = y\sqrt{-2\ln|Cy|}$.

Bir jinsli tenglamalarga keltiriladigan differensial tenglamalar

$$\frac{dy}{dx} = \frac{ax + by + C}{a_1x + b_1y + C_1} \tag{1.8}$$

koʻrinishdagi tenglamalarni bir jinsli tenglamalarga keltirish mumkin. Agar $C_1=0,\ C=0$ boʻlsa, tenglama bir jinsli boʻlishini koʻrish

qiyin emas. Faraz qilaylik, C va C_1 larning birortasi noldan farqli boʻlsin. $x = x_1 + h$, $y = y_1 + k$ almashtirish bajaramiz. U holda

$$\frac{dy}{dx} = \frac{dy_1}{dx_1}. (1.9)$$

x, y va $\frac{dy}{dx}$ ifodalarni (1.8) tenglamalarga qo'yib

$$\frac{dy_1}{dx_1} = \frac{ax_1 + by_1 + ah + bk + C}{a_1x_1 + b_1y_1 + a_1h + b_1k + C_1}$$
(1.10)

tenglamaga ega bo'lamiz. h va k larni shunday tanlab olamizki,

$$\begin{cases} ah + bk + C = 0, \\ a_1h + b_1k + C_1 = 0 \end{cases}$$
 (1.11)

tenglamalar o'rinli bo'lsin, ya'ni h va k larni (1.11) tenglamalar sistemasining yechimi sifatida olamiz. Bu holda (1.10) tenglamadan bir

jinsli $\frac{dy_1}{dx_1} = \frac{ax_1 + by_1}{a_1x_1 + b_1y_1}$ tenglamani hosil qilamiz. Tenglamani yechib va x hamda y larga $x_1 = x - h$, $y_1 = y - h$ formulalar yordamida qaytib, berilgan (1.8) tenglamaning yechimini topamiz. Agar

$$\begin{vmatrix} ab \\ a_1b_1 \end{vmatrix} = 0$$

bo'lsa, ya'ni $ab_1=a_1b$ bo'lganda, ma'lumki, (1.11) sistema yechimga ega bo'lmaydi. Ammo, bu holda $\frac{a_1}{a}=\frac{b_1}{b}=\lambda$, ya'ni $a_1=\lambda a$, $b_1=\lambda b$ bo'ladi.

Bundan kelib chiqadiki, (1.8) tenglamani

$$\frac{dy}{dx} = \frac{(ax+by)+C}{\lambda(ax+by)+C_1} \tag{1.12}$$

koʻrinishga keltirish mumkin ekan. Bu holda

$$z = ax + by ag{1.13}$$

almashtirish yordamida tenglama oʻzgaruvchilari ajraladigan differensial tenglamaga aylanadi, haqiqatdan, $\frac{dz}{dx} = a + b \frac{dy}{dx}$ tenglikdan

$$\frac{dy}{dx} = \frac{1}{h} \cdot \frac{dz}{dx} - \frac{a}{h} \tag{1.14}$$

munosabatni hosil qilamiz hamda (1.13) va (1.14) ifodalarni (1.12) tenglamaga qoʻyib, oʻzgaruvchilari ajraladigan $\frac{1}{b} \cdot \frac{dz}{dx} - \frac{a}{b} = \frac{z+C}{\lambda z + C_1}$ tenglamani hosil qilamiz.

Yuqorida (1.8) tenglamaga qoʻllanilgan usulni $\frac{dy}{dx} = f\left(\frac{ax+by+C}{a_1x+b_1y+C_1}\right)$ tenglamaga ham qoʻllash mumkin, bu yerda f qandaydir uzluksiz funksiya.

5- misol.
$$\frac{dy}{dx} = \frac{x+y-3}{x-y-1}$$
 tenglamani yeching.

Yechish. Tenglamani bir jinsli tenglamaga aylantirish uchun $x=x_1+h$, $y=y_1+k$ almashtirishni bajaramiz. U holda tenglama $\frac{dy_1}{dx_1}=\frac{x_1+y_1+h+k-3}{x_1-y_1+h-k-1}$ koʻrinishni oladi. h+k-3=0, h-k-1=0 tenglamalar sistemasini yechib, h=2, k=1 ekanligini topamiz. Natijada bir jinsli $\frac{dy_1}{dx_1}=\frac{x_1+y_1}{x_1-y_1}$ tenglamani hosil qilamiz. $\frac{y_1}{x_1}=u$ almashtirishni bajarsak, u holda $y_1=ux_1$, $\frac{dy_1}{dx_1}=u+x_1\cdot\frac{du}{dx_1}$, $u+x_1\cdot\frac{du}{dx_1}=\frac{1+u}{1-u}$ boʻladi va natijada $x_1\cdot\frac{du}{dx_1}=\frac{1+u^2}{1-u}$ oʻzgaruvchilari ajraladigan tenglamaga ega boʻlamiz. Oʻzgaruvchilarni ajratamiz: $\frac{1-u}{1+u^2}du=\frac{dx_1}{x_1}$ ni integrallab

$$arctgu - \frac{1}{2} \ln(1 + u^2) = \ln |x_1| + \ln |C|$$
,

arctg $u = \ln \left| Cx_1 \sqrt{(1+u^2)} \right|$ yoki $Cx_1 \sqrt{1+u^2} = e^{\arctan y}$ ekanligini topamiz. u oʻrniga $\frac{y_1}{x_1}$ ifodani qoʻyib, $C\sqrt{x_1^2 + y_1^2} = e^{\arctan \frac{y_1}{x_1}}$ ekanligini va

nihoyat, x va y oʻzgaruvchilarga oʻtib, $C\sqrt{(x-2)^2 + (y-1)^2} = e^{\frac{y-1}{x-2}}$ natijani hosil qilamiz.

6- misol.
$$y' = \frac{2x+y-1}{4x+2y+5}$$
 tenglamani yeching.

Yechish. Tenglamani $x=x_1+h$, $y=y_1+k$ almashtirish yordamida yechib boʻlmaydi, chunki bu holda h va k larni aniqlashga yor-

dam beradigan sistema determinanti $\begin{vmatrix} 2 & 1 \\ 4 & 2 \end{vmatrix}$ nolga teng.

Bu tenglamani 2x+y=z almashtirish yordamida oʻzgaruvchilari ajraladigan differensial tenglamaga keltirish mumkin, haqiqatan, y'=z'-2 boʻlgani uchun tenglama

$$z' - 2 = \frac{z - 1}{2z + 5}$$

koʻrinishga yoki

$$z' = \frac{5z+9}{2z+5}$$

koʻrinishga keladi. Tenglamani yechib

$$\frac{2}{5}z + \frac{7}{25}\ln|5z + 3| = x + C$$

munosabatni, z o'rniga 2x+y ni qo'yib esa

$$\frac{2}{5}(2x+y) + \frac{7}{25}\ln|10x+5y+9| = x+C$$
 yoki

$$10y - 5x + 7 \ln |10x + 5y + 9| = C_1 \text{ ni,}$$

ya'ni y ning x ga nisbatan oshkormas ko'rinishini hosil qilamiz.

Quyidagi tenglamalarni yeching:

13.
$$(x^2 + 2xy)dx + xydy = 0$$
.

14.
$$y' = \frac{y}{x} + \sin \frac{y}{x}$$
, $y(1) = \frac{\pi}{2}$.

15.
$$xy' \sin\left(\frac{y}{x}\right) + x = y \sin\left(\frac{y}{x}\right)$$
.

16.
$$xy + y^2 = (2x^2 + xy) \cdot y'$$
.

17.
$$xyy' = y^2 + 2x^2$$
.

18.
$$y' = \left(\frac{y}{x}\right) + \cos\left(\frac{y}{x}\right)$$
.

19.
$$(x^2 + y^2)dx - xydy = 0$$
.

20.
$$(x + y + 2)dx + (2x + 2y - 1)dy = 0$$
.

21.
$$(2x + y + 1)dx + (x + 2y - 1)dy = 0$$
.

22.
$$2(x+y)dy + (3x+3y^{-1})dx = 0, y(0) = 2$$
.

23.
$$(x-2y+3)dy + (2x+y-1)dx = 0$$
.

24.
$$(x-y+4)dy+(x+y-2)dx=0$$
.

4- §. Chiziqli differensial tenglamalar. Bernulli tenglamasi

1. Chiziqli differensial tenglamalar.

Ta'rif. Noma'lum funksiya va uning hosilasiga nisbatan chiziqli bo'lgan tenglama chiziqli differensial tenglama deyiladi. Bunday tenglama

$$\frac{dy}{dx} + P(x) \cdot y = Q(x) \tag{1.15}$$

koʻrinishga ega boʻladi, bu yerda P(x) va Q(x) — berilgan uzluksiz funksiyalar. (1.15) tenglama yechimini ikki funksiya koʻpaytmasi koʻrinishida qidiramiz:

$$y = u(x) \cdot v(x) \tag{1.16}$$

Bu funksiyalarning birini ixtiyoriy deb olish mumkin, ikkinchisi esa (1.15) tenglama orqali topiladi. (1.16) tenglikning ikki tomonini differensiallaymiz:

$$\frac{dy}{dx} = u \frac{dv}{dx} + v \frac{du}{dx}.$$

Topilgan $\frac{dy}{dx}$ hosila ifodasini (1.15) tenglamaga qoʻyib,

$$u\frac{dv}{dx} + \frac{du}{dx}v + Puv = Q \quad \text{yoki} \quad u\left(\frac{dv}{dx} + Pv\right) + \frac{du}{dx}v = Q \quad (1.17)$$

bo'lishini topamiz. v funksiyani

$$\frac{dv}{dx} + Pv = 0 ag{1.18}$$

shartni qanoatlantiradigan qilib olamiz. Bu differensial tenglamada v ga nisbatan oʻzgaruvchini ajratib, quyidagini topamiz:

$$\frac{dv}{v} = -Pdx$$
, integrallab $-\ln|C_1| + \ln|v| = -\int Pdx$ yoki $v = C_1e^{-\int Pdx}$ ni hosil qilamiz.

Bizga (1.18) tenglamaning noldan farqli biror yechimi yetarli bo'lgani uchun v(x) sifatida

$$v = e^{-[Pdx} \tag{1.19}$$

funksiyani olamiz, bu yerda $\int Pdx$ — qandaydir boshlangʻich funksiya. Topilgan v(x) ning qiymatini (1.17) tenglamaga qoʻyib,

 $v(x)\frac{du}{dx} = Q(x)$ yoki $\frac{du}{dx} = \frac{Q(x)}{v(x)}$ ekanligini topamiz, bu yerdan

$$u = \int \frac{Q(x)}{v(x)} dx + C$$

ni topamiz. u va v larni (1.16) formulaga qo'yib, nihoyat

$$y = v(x) \left[\int \frac{Q(x)}{v(x)} dx + C \right] \text{ yoki } y = e^{-\int Pdx} \left[\int Q(x) e^{\int Pdx} dx + C \right]$$
 (1.20)

ifodani, ya'ni (1.15) ning umumiy yechimini topamiz.

1- misol. $\frac{dy}{dx} - \frac{2}{x+1} \cdot y = (x+1)^3$ tenglamani yeching.

Yechish. y = uv deb olsak, u holda $\frac{dy}{dx} = u \frac{dv}{dx} + v \frac{du}{dx}$.

 $\frac{dy}{dx}$ ifodasini berilgan tenglamaga qo'ysak,

$$u\frac{dv}{dx} + \frac{du}{dx}v - \frac{2}{x+1}uv = (x+1)^3$$

yoki

$$u\left(\frac{dv}{dx} - \frac{2}{x+1}v\right) + \frac{du}{dx}v = (x+1)^3. \tag{1.21}$$

v funksiyani aniqlash uchun $\frac{dv}{dx} - \frac{2}{x+1}v = 0$ yoki $\frac{dv}{v} = \frac{2dx}{x+1}$ tenglamani hosil qilamiz. Bu yerdan $\ln |v| = 2\ln |x+1|$ yoki $v = (x+1)^2$. v ning ifodasini (1.21) tenglikka qoʻyib, u ni aniqlash uchun $(x+1)^2 \frac{du}{dx} = (x+1)^3$ yoki $\frac{du}{dx} = x+1$ tenglamani hosil qilamiz, bu

yerdan $u = \frac{(x+1)^2}{2} + C$. Demak, berilgan tenglamaning umumiy

yechimi $y = \frac{(x+1)^4}{2} + C(x+1)^2$ bo'lar ekan.

2. Bernulli tenglamasi.

Ta'rif.

$$\frac{dy}{dx} + P(x) \cdot y = Q(x) \cdot y^n, \quad n \ge 2$$
 (1.22)

koʻrinishdagi tenglama *Bernulli tenglamasi* deb ataladi, bu yerda P(x) va Q(x) — berilgan uzluksiz funksiyalar, $n \neq 0$; 1.

Tenglamaning barcha hadlarini y' ga bo'lamiz

$$y^{-n} \frac{dy}{dx} + P(x) \cdot y^{-n+1} = Q(x)$$
 (1.23)

va $z = y^{-n+1}$ almashtirishni bajaramiz, u holda

$$\frac{dz}{dx} = (-n+1) \cdot y^{-n} \frac{dy}{dx}.$$

Topilgan qiymatni (1.23) tenglamaga qoʻyib, $\frac{dz}{dx} + (-n+1)P \cdot z =$ = $(-n+1) \cdot Q$ chiziqli tenglamani hosil qilamiz. Chiziqli tenglamaning umumiy integralini topgandan soʻng, z oʻrniga y^{-n+1} ni qoʻyib, Bernulli tenglamasining umumiy integralini hosil qilamiz.

2- misol. Ushbu

$$\frac{dy}{dx} + xy = x^3 \cdot y^3 \tag{1.24}$$

tenglamani yeching.

Y e c h i s h. Tenglamaning barcha hadlarini y³ ga bo'lamiz

$$y^{-3} \frac{dy}{dx} + xy^{-2} = x^3 \tag{1.25}$$

va $z = y^{-2}$ almashtirishni bajaramiz, u holda $\frac{dz}{dx} = -2y^{-3}\frac{dy}{dx}$. Bu qiymatlarni (1.25) ga qoʻyib

$$\frac{dz}{dx} - 2xz = -2x^3 \tag{1.26}$$

chiziqli tenglamani hosil qilamiz. Uning umumiy integralini topamiz:

$$z = uv$$
, $\frac{dz}{dx} = u\frac{dv}{dx} + v\frac{du}{dx}$.

Bu ifodalarni (1.26) tenglamaga qo'yamiz:

$$u\frac{dv}{dx} + v\frac{du}{dx} - 2xuv = -2x^3 \text{ yoki } u\left(\frac{dv}{dx} - 2xv\right) + v\frac{du}{dx} = -2x^3.$$

Qavs ichidagi ifodani nolga tenglab,

$$\frac{dv}{dx} - 2xv = 0$$
, $\frac{dv}{v} = 2xdx$, $\ln |v| = x^2$, $v = e^{x^2}$

ekanligini topamiz. u ni aniqlash uchun

$$e^{x^2} \cdot \frac{du}{dx} = -2x^3$$

tenglamaga ega bo'lamiz. O'zgaruvchilarni ajratib

$$du = -2e^{-x^2}x^3dx$$
, $u = -2\int e^{-x^2}x^3dx + C$

ekanligini topamiz. Oxirgi integralni bo'laklab

$$u = x^2 e^{-x^2} + e^{-x^2} + C$$
, $z = u \cdot v = x^2 + 1 + C e^{x^2}$

ifodalarni topamiz. Demak, berilgan tenglamaning umumiy integrali

$$y^{-2} = x^2 + 1 + Ce^{x^2}$$
 yoki $y = \frac{1}{\sqrt{x^2 + 1 + Ce^{x^2}}}$ bo'lar ekan.

Quyidagi tenglamalarni yeching:

25.
$$y'\cos^2 x + y = \operatorname{tg} x$$
, $y(0) = 0$.

33.
$$y' + \frac{2y}{x} = 3x^2y^{4/3}$$
.

26.
$$y' - y th x = ch^2 x$$
.

34.
$$y' - \frac{y}{x-1} = \frac{y^2}{x-1}$$
.

27.
$$y' + \frac{xy}{1-x^2} = \arcsin x + x$$
.

$$35. \ 4xy' + 3y = -e^x \cdot x^4 y^5.$$

28.
$$xy' - y = x^2 \cos x$$
.

36.
$$y' + \frac{3x^2y}{x^3+1} = y^2(x^3+1)\sin x$$
,

29.
$$y' + 2xy = xe^{-x^2}$$
.

$$v(0)=1$$
.

30.
$$y'\cos x + y = 1 - \sin x$$
.

37.
$$ydx + (x + x^2y^2)dy = 0$$
.

31.
$$y' + \frac{y}{x} = x^2 y^4$$
.

32.
$$(x^2 \ln y - x)y' = y$$
.

5- §. Toʻla differensialli tenglama. Integrallovchi koʻpaytuvchi

1. To'la differensialli tenglama.

Ta'rif. Agar M(x, y)dx + N(x, y)dy = 0 ko'rinishdagi tenglamaning chap qismi biror u(x, y) funksiyaning to'la differensiali, ya'ni

$$du = M(x, y)dx + N(x, y)dy$$
 (1.27)

bo'lsa, u holda bunday tenglama to'la differensialli tenglama deyiladi.

(1.27) tenglama to'la differensialli tenglama bo'lishi uchun

$$\frac{\partial M}{\partial y} = \frac{\partial N}{\partial x}$$

shart bajarilishi kerak.

To'la differensialli tenglama ta'rifidan du=0, bundan u(x, y)=C ekanligi kelib chiqadi (C – ixtiyoriy o'zgarmas).

u(x, y) ni topish uchun y ni oʻzgarmas deb hisoblaymiz, u holda dy = 0 ekanidan du = M(x, y)dx boʻladi. Bu tenglikni x boʻyicha integrallasak,

$$u = \int M(x, y) dx + \varphi(y). \tag{1.28}$$

(1.28) tenglikni y bo'yicha differensiallaymiz va natijani N(x, y) ga tenglaymiz, chunki $\frac{\partial u}{\partial y} = N(x, y)$,

$$\int \frac{\partial M}{\partial y} dx + \varphi'(y) = N(x, y)$$

yoki

$$\varphi'(y) = N(x, y) - \int \frac{\partial M}{\partial y} dx. \qquad (1.29)$$

(1.29) ifodani y bo'yicha integrallab, $\varphi(y)$ ni topamiz:

$$\varphi(y) = \int \left(N(x, y) - \int \frac{\partial M}{\partial y} dx \right) dy + C.$$

Demak,
$$u(x, y) = \int M(x, y) dx + \int \left(N(x, y) - \int \frac{\partial M}{\partial y} dx\right) dy + C$$
.

Bu ifodani ixtiyoriy oʻzgarmasga tenglab, tenglamaning umumiy integralini hosil qilamiz.

1- misol. $(3x^2+6xy^2)dx+(6x^2y+4y^3)dy=0$ tenglamaning umumiy yechimini toping.

Yechish. Bu yerda $M(x, y)=3x^2+6xy^2$, $N(x, y)=6x^2y+4y^3$.

$$\frac{\partial N}{\partial y} = 12xy$$
, $\frac{\partial N}{\partial x} = 12xy$, ya'ni $\frac{\partial M}{\partial y} = \frac{\partial N}{\partial x}$.

 $\frac{\partial u}{\partial x} = M(x, y)$ boʻlganligi sababli

$$\frac{\partial u}{\partial x} = 3x^2 + 6xy^2.$$

Bu tenglikni x bo'yicha integrallaymiz:

$$u = x^3 + 3x^2y^2 + \varphi(y)$$
.

Bundan

$$\frac{\partial u}{\partial y} = 6x^2y + \varphi'(y).$$

 $\frac{\partial u}{\partial y} = N(x, y)$ ekanligini hisobga olsak,

$$\varphi'(y) = 6x^2y + 4y^3 - 6x^2y$$
 yoki $\varphi'(y) = 4y^3$.

Bundan

$$\varphi(y) = y^4 + C.$$

Demak,

$$u = x^3 + 3x^2y^2 + y^4 + C$$

yoki

$$x^3 + 3x^2y^2 + y^4 = C.$$

2. Integrallovchi koʻpaytuvchi. Agar $\frac{\partial M}{\partial y} \neq \frac{\partial N}{\partial x}$ boʻlsa, u holda ba'zi bir shartlar bajarilganda, shunday $\mu(x, y)$ funksiyani topish mumkinki, $\mu M dx + \mu N dy = du$ boʻladi. Bu $\mu(x, y)$ funksiya *integrallovchi koʻpaytuvchi* deyiladi.

Quyidagi hollarda integrallovchi koʻpaytuvchini topish oson:

1)
$$\frac{\frac{\partial M}{\partial y} - \frac{\partial N}{\partial x}}{N} = \Phi(x)$$
 boʻlganda, $\ln \mu = \int \Phi(x) dx$ boʻladi.

2)
$$\frac{\frac{\partial N}{\partial x} - \frac{\partial M}{\partial y}}{M} = \Phi_1(y)$$
 boʻlganda, $\ln \mu = \int \Phi_1(y) dy$ boʻladi.

2- misol. $(y + xy^2)dx - xdy = 0$ tenglamani yeching.

Ye chish. Bu yerda $M = y + xy^2$, N = -x, $\frac{\partial M}{\partial y} = 1 + 2xy$,

$$\frac{\partial N}{\partial x} = -1, \quad \frac{\partial M}{\partial y} \neq \frac{\partial N}{\partial x}.$$

Demak, tenglamaning chap tomoni biror funksiyaning to'la differensiali emas. Bu tenglamaning faqat y ga bog'liq bo'lgan integrallovchi ko'paytuvchisi bormi, degan masalani qaraymiz.

$$\frac{\frac{\partial N}{\partial x} - \frac{\partial M}{\partial y}}{M} = \frac{-1 - 1 - 2xy}{y + xy^2} = -\frac{2}{y},$$

bundan

$$ln\mu = -2lny$$
, ya'ni $\mu = \frac{1}{v^2}$.

Berilgan tenglamani µ ga koʻpaytirganda

$$\left(\frac{1}{y} + x\right)dx - \frac{x}{v^2}dy = 0$$

tenglama hosil bo'ladi. Bu to'la differensialli tenglamadir, chunki

$$\frac{\partial M}{\partial y} = \frac{\partial N}{\partial x} = -\frac{1}{v^2}.$$

Tenglamani yechib

$$\frac{x}{v} + \frac{x^2}{2} + C = 0$$

yoki

$$y = -\frac{2x}{x^2 + 2C}$$

umumiy integralni topamiz.

Quyidagi differensial tenglamalarning chap tomonlari toʻliq differensialdan iborat ekanligi tekshirilsin va tenglamalar yechilsin:

38.
$$(e^x + y + \sin y)dx + (e^y + x + x\cos y)dy = 0$$
.

39.
$$(x + y - 1)dx + (e^y + x)dy = 0$$
.

40.
$$(x\cos y - y\sin y)dy + (x\sin y + y\cos y)dx = 0$$
.

41.
$$2xydx + (x^2 - y^2)dy = 0$$
.

42.
$$(2 - 9xy^2)xdx + (4y^2 - 6x^3)ydy = 0.$$

43.
$$\frac{y}{x} dx + (y^3 + \ln x) dy = 0$$
.

44.
$$(10xy - 8y + 1)dx + (5x^2 - 8x + 3)dy = 0$$
.

45.
$$3x^2(1 + \ln y)dx = \left(2y - \frac{x^3}{y}\right)dy$$
.

46.
$$2x\cos^2 y dx + (2y - x^2 \sin^2 y) dy = 0$$
.

Quyidagi differensial tenglamalarning integrallovchi koʻpaytuvchilari topilsin va tenglamalar yechilsin:

47.
$$(x^2 - y)dx + xdy = 0$$
.

48.
$$y^2 dx + (yx - 1)dy = 0$$
.

49.
$$(x^2 + y^2 + x)dx + ydy = 0$$
.

50.
$$xy^2(xy' + y) = 1$$
.

51.
$$(x^2 + 3\ln v)vdx = xdv$$
.

52.
$$2x \operatorname{tg} y dx + (x^2 - 2\sin y) dy = 0.$$

53.
$$(e^{2x} - v^2)dx + vdv = 0$$
.

54.
$$(1 + 3x^2\sin y)dx - x \cot ydy = 0$$
.

55.
$$(\sin x + e^y)dx + \cos xdy = 0$$
.

6- §. Hosilaga nisbatan yechilmagan 1- tartibli differensial tenglamalar

Ta'rif.

$$F\left(x, y, \frac{dy}{dx}\right) = 0\tag{1.30}$$

koʻrinishdagi tenglamalar hosilaga nisbatan yechilmagan 1-tartibli tenglama deb ataladi.

Bunday koʻrinishdagi tenglamani $\frac{dy}{dx}$ ga nisbatan yechib olish maqsadga muvofiq boʻladi, ya'ni berilgan tenglamadan

$$\frac{dy}{dx} = f_i(x, y) \quad (i = 1, 2, ..., n)$$
 (1.31)

koʻrinishdagi bir yoki bir necha hosilaga nisbatan yechilgan tenglamalar hosil qilinadi. Ammo har doim ham (1.30) koʻrinishdagi

tenglamani $\frac{dy}{dx}$ ga nisbatan yechib olish mumkin bo'lavermaydi, undan tashqari y' ga nisbatan yechilgandan hosil bo'lgan (1.31) ko'rinishdagi tenglamalar har doim ham oson integrallanavermaydi. Shuning uchun (1.31) ko'rinishdagi tenglamalarni ko'pincha parametr kiritish yo'li bilan yechiladi. Shu usulning eng oson variantlaridan biri bilan tanishib chiqamiz.

Faraz qilaylik, (1.30) tenglamani y yoki x ga nisbatan oson yechish mumkin bo'lsin. Masalan, uni y = f(x, y') ko'rinishda

yozib olish mumkin bo'lsin. $\frac{dy}{dx} = p$ parametr kiritib, y=f(x, p) ni hosil qilamiz. Oxirgi tenglikning ikki tomonidan to'la differensial olib hamda dy ni pdx ga almashtirib

$$pdx = \frac{\partial f(x,p)}{\partial x} dx + \frac{\partial f(x,p)}{\partial p} dp ,$$

ya'ni, M(x, p)dx + N(x, p)dp = 0 ni hosil qilamiz. Agar bu tenglamaning $x = \Phi(p, C)$ yechimini topsak, u holda berilgan tenglamaning yechimi

$$\begin{cases} x = \Phi(p, C), \\ y = f(x, p) \end{cases}$$

parametrik koʻrinishda boʻladi.

(1.30) tenglama uchun $y(x_0) = y_0$ Koshi masalasi (x_0, y_0) nuqtadan o'tuvchi va bu nuqtada umumiy urinmaga ega bo'lgan (1.30) tenglamaning ikki integral egri chizig'i mavjud bo'lmagandagina yagona yechimga ega bo'ladi. Aks holda Koshi masalasi yechimining yagonaligi buziladi, ya'ni (x_0, y_0) nuqta Koshi masalasi yechimining yagonaligi buziladigan nuqta bo'ladi.

(1.30) tenglama uchun Koshi masalasining yechimi mavjudligi va yagonaligining yetarlilik shartini quyidagi teorema aniqlab beradi.

Teorema. y_0 , $F(x_0, y_0, y'_0) = 0$ tenglamaning yechimlaridan biri boʻlsin. Faraz qilaylik, F(x, y, y') funksiya x boʻyicha uzluksiz, y va y' boʻyicha uzluksiz differensiallanuvchi hamda uning y' boʻyicha hosilasi noldan farqli boʻlsin:

$$\frac{\partial F}{\partial y'}(x_0,y_0,y_0')\neq 0.$$

U holda F(x, y, y') = 0, $y(x_0) = y_0$ Koshi masalasining x_0 nuqtaning yetarlicha kichik atrofida $\varphi'(x_0) = y_0$ shartni qanoatlantiruvchi $y = \varphi(x)$ yagona yechimi mavjud boʻladi.

Hosilaga nisbatan yechilgan tenglama kabi (1.30) koʻrinishdagi tenglamalar ham maxsus yechimlarga ega boʻlishi mumkin, va'ni

shunday yechimlarga ega boʻlishi mumkinki, bu integral chiziqlar faqat yagonalik sharti bajarilmaydigan nuqtalardan iborat boʻladi.

Agar F(x, y, y') funksiya x ga koʻra uzluksiz hamda y va y' ga koʻra uzluksiz differensiallanuvchi boʻlsa, (1.30) tenglamaning maxsus yechimi, agar u mavjud boʻlsa,

$$\begin{cases} F(x, y, y') = 0, \\ \frac{\partial F}{\partial y'}(x, y, y') = 0 \end{cases}$$
 (1.32)

tenglamalar sistemasini qanoatlantiradi.

Shuning uchun, (1.30) tenglamaning maxsus yechimlarini topish uchun (1.32) tenglamalar sistemasidan y' ni yoʻqotish kerak.

1- misol. $(y')^3 - 2x \cdot (y')^2 + y' = 2x$ tenglamani yeching.

Yechish.
$$(y')^3 - 2x \cdot (y')^2 + y' - 2x = (y' - 2x)((y')^2 + 1) = 0$$

bo'lganligi uchun, berilgan tenglama $\frac{dy}{dx} - 2x = 0$ tenglamaga ekvivalent. Uning yechimlari $y = x^2 + C$ ko'rinishga ega.

2- misol.
$$(y')^2 + y \cdot (y - x) \cdot y' - xy^3 = 0$$
 tenglamani yeching.

Yechish. Berilgan tenglamani $(y'+y^2)\cdot(y'-xy)=0$ koʻrinishda yozib olish mumkin. Demak, berilgan tenglama $y'+y^2=0$ va y'-xy=0 tenglamalar yigʻindisiga ekvivalent. Ulardan birinchisi-

ning yechimlari y = 0 va $y = \frac{1}{x+C}$, ikkinchisiniki esa $y = C \cdot e^{\frac{x^2}{2}}$.

Demak, berilgan tenglama yechimlari $\left(y - \frac{1}{x+C}\right)\left(y - C \cdot e^{\frac{x^2}{2}}\right) = 0$.

3- misol. $y = (y')^2 \cdot e^{y'}$ tenglamani yeching.

Ye chish. $p = y' = \frac{dy}{dx}$ parametr kiritamiz. U holda $y = p^2 e^p$, $dy = (2pe^p + p^2 e^p)dp$. Bu yerdan p = 0 yoki $x = 2e^p + e^p(p-1) + C = e^p(p+1) + C$.

Demak, berilgan tenglama yechimlari

$$y = 0$$
 va
$$\begin{cases} x = (p+1)e^{p} + C, \\ y = p^{2}e^{p}. \end{cases}$$

4- misol. $\ln y' + \sin y' - x = 0$ tenglamani yeching.

Ye chish. y'=p deb olsak, $x = \ln p + \sin p dy = p dx$ bo'lgani uchun $\frac{dy}{p} = \left(\frac{1}{p} + \cos p\right) dp$. Bu yerdan $y = \int (1 + p \cos p) dp = \int (1 + p \cos p) dp$

 $= p + \cos p + p \sin p + C$. Demak, berilgan tenglama yechimlari

$$\begin{cases} x = \ln p + \sin p, \\ y = p + \cos p + p \sin p + C. \end{cases}$$

5- misol. $(y')^2 + (x+a)y' - y = 0$ tenglamani yeching.

Yechish. p=y' parametr kiritamiz, u holda $y=p^2+(x+a)pdy=pdx$ va dy=2pdp+(x+a)dp+pdx tenglamalardan pdx=2pdp+(x+a)dp+pdx, (2p+x+a)dp=0 tenglamalarni hosil qilamiz. Bu yerdan p=C yoki 2p+x+a=0 tenglamalar kelib chiqadi. Demak, berilgan tenglama yechimlari quyidagi koʻrinishga ega boʻladi:

$$y = (x + a) \cdot C + C^2$$
 va
$$\begin{cases} y = p^2 + (x + a)p, \\ 2p + x + a = 0. \end{cases}$$

Oxirigi ikki tenglikdan p parametrni yoʻqotib, $y=C(x+a)+C^2$ va $y=-\frac{(x+a)^2}{4}$ ekanligini hosil qilamiz.

Quyidagi tenglamalarni yeching:

56.
$$(y')^2 = y^3 - y^2$$
. **61.** $(3x+1)(y')^2 - 3(y+2)y' + 9 = 0$.

57.
$$(v')^2 + v^2(\ln^2 v - 1) = 0$$
. 62. $x^2(v')^2 - 2xvv' - x^2 = 0$.

58.
$$(y')^3 + x(y')^2 - y = 0$$
. **63.** $x^4(y')^2 - xy' - y = 0$.

59.
$$x(y')^3 - y(y')^2 + 1 = 0$$
. **64.** $y(y')^2 - 2xy' + y = 0$.

60.
$$x(y')^2 + xy' - y = 0$$
. **65.** $\ln y' + 2(xy' - y) = 0$.

7- §. n- darajali 1- tartibli tenglama

Chap tomoni y' ga nisbatan butun ratsional funksiyadan iborat, ya'ni quyidagi

$$(y')^n + P_1(y')^{n-1} + P_2(y')^{n-2} + \dots + P_{n-1}y' + P_ny = 0$$

koʻrinishga ega boʻlgan tenglama n-darajali I-tartibli tenglama deyiladi. Bu yerda n- butun musbat son, P_1 , P_2 , P_3 , ..., P_n lar x va y ning funksiyalari.

Bu tenglamani y' ga nisbatan echa olamiz, deb faraz qilaylik. Bundan y' uchun, umuman aytganda, n ta har xil ifoda hosil boʻladi:

$$y' = f_1(x, y), y' = f_2(x, y), ..., y' = f_2(x, y).$$
 (1.33)

Bu holda

$$F(x, y, y') = 0 (1.34)$$

tenglamani integrallash birinchi tartibli n ta

$$y' = f(x, y) \tag{1.35}$$

tenglamani integrallashga keltirildi. Ularni umumiy integrallari mos ravishda quyidagilar boʻlsin:

$$\Phi_1(x, y, C_1) = 0, \Phi_2(x, y, C_2) = 0, ..., \Phi_n(x, y, C_n) = 0.$$
 (1.36)

Bu integrallarning chap tomonlarini o'zaro ko'paytirib, nolga tenglaymiz:

$$\Phi_1(x, y, C_1) \cdot \Phi_2(x, y, C_2) \cdot \dots \cdot \Phi_n(x, y, C_n) = 0.$$
 (1.37)

Agar (1.37) tenglamani y ga nisbatan yechadigan boʻlsak, (1.34) tenglamaning yechimini hosil qilamiz, haqiqatan ham, (1.34) tenglamaning har qanday yechimi (1.37) tenglamalarning birini, binobarin, (1.35) tenglamalarning birortasini va shunday qilib, (1.34) tenglama (1.35) tenglamalarga yoyilgani uchun uni ham qanoatlantiradi. Umumiylikka ziyon keltirmasdan, (1.37) dagi barcha C_1 , C_2 , ..., C_n oʻzgarmaslarni bitta C bilan almashtirish va tenglamani

$$\Phi_1(x, y, C) \cdot \Phi_2(x, y, C) \cdot \dots \cdot \Phi_n(x, y, C) = 0$$
 (1.38)

koʻrinishda yozish mumkin. Bu esa (1.34) tenglamaning yechimi boʻladi. Bunga ishonch hosil qilish uchun (1.38) tenglamaning n ta tenglamaga ajralishini koʻrish mumkin:

$$\Phi_1(x, y, C) = 0, \Phi_2(x, y, C) = 0, ..., \Phi_n(x, y, C) = 0,$$
 (1.39)

bu yerda C – istalgan qiymatlarni qabul qiluvchi ixtiyoriy oʻzgarmas, shu sababli (1.36) tenglamadan hosil qilinadigan barcha yechimlar (1.39) tenglamadan hosil qilinadigan yechimlar orasida boʻladi.

1- misol. $(y')^2 - \frac{xy}{a^2} = 0$ tenglamaning umumiy integralini toping.

Yechish. Tenglamaning chap tomonini koʻpaytuvchilarga ajratib, quyidagini hosil qilamiz:

$$\left(y' - \frac{\sqrt{xy}}{a}\right) \cdot \left(y' + \frac{\sqrt{xy}}{a}\right) = 0$$
, bu yerdan $y' - \frac{\sqrt{xy}}{a} = 0$ va $y' + \frac{\sqrt{xy}}{a} = 0$.

Bu ikkala tenglama oʻzgaruvchilari ajraladigan tenglamadir. Ularning umumiy integrallari

$$\sqrt{y} - \frac{x\sqrt{x}}{3a} - C = 0, \sqrt{y} + \frac{x\sqrt{x}}{3a} - C = 0.$$

Shuning uchun berilgan tenglamaning umumiy integrali ushbu koʻrinishda boʻladi:

$$(\sqrt{y} - C)^2 - \frac{x^3}{9a^2} = 0.$$

Quyidagi tenglamalar yechilsin:

66.
$$(y')^3 - 2x(y')^2 + y' = 2x$$
.
67. $(y')^2 + y(y - x)y' - xy^3 = 0$.
68. $(y')^2 + (\sin x - 2xy)y' - xy^3 = 0$.
70. $(y')^2 + y^2 - 1 = 0$.
71. $x(y')^2 - 2yy' + 4x = 0$.
73. $8(y')^3 = 27y$.
74. $(y'+1)^3 = 27(x+y)^2$.
75. $y^2(y'^2+1) = 1$.
76. $(y')^2 - 4y^3 = 0$.
77. $x(y')^2 = y$.
78. $y(y')^3 + x = 1$.

72.
$$(y')^2 - y^2 = 0$$
. **79.** $4(1-y) = (3y-2)^2(y')^2$.

8- §. F(y, y') = 0 va F(x, y') = 0 koʻrinishidagi tenglamalar

Bu tenglamalardan y ni (birinchi tenglamadan) yoki x ni (ikkinchi tenglamadan), shuningdek p = y' ni t parametr orqali ifodalash mumkin, deb faraz qilamiz. Bu yerda tenglamaning umumiy yechimi parametrik shaklda hosil boʻladi.

Masalan, F(y, p)=0 tenglama boʻlgan holni koʻraylik. $y=\varphi(t)$ deb tenglamadan $p=\psi(t)$ ni yoki, aksincha, $p=\varphi(t)$ deb tenglamadan $y=\varphi(t)$ ni topdik, deb faraz qilaylik. U holda bir tomondan, $dy=pdx=\psi(t)dx$, ikkinchi tomondan, $dy=\varphi'(t)dt$. dy uchun ikkala ifodani taqqoslab, $\psi(t)dx=\varphi'(t)dt$ ni hosil qilamiz, bundan:

$$dx = \frac{\varphi'(t)}{\psi(t)} dt$$
 va $x = \int \frac{\varphi'(t)}{\psi(t)} dt + C$.

Umumiy yechim parametrik shaklda quyidagicha yoziladi:

$$\begin{cases} x = \int \frac{\varphi'(t)}{\psi(t)} dt + C, \\ y = \varphi(t). \end{cases}$$

1- misol. $y = a\sqrt{1 + (y')^2}$ tenglamaning umumiy yechimini toping.

Ye chish. $p=y'=\sinh t$ deymiz, u holda $y=a\sqrt{1+\sinh^2 t}=a\cdot \coth t$, $\frac{dy}{dx}=p$ dan $dx=\frac{dy}{p}$ ni topamiz. $dy=a\sinh tdt$ boʻlganligidan dx=adt va x=at-C.

Umumiy vechim parametrik shaklda quyidagicha yoziladi:

 $\begin{cases} x = at - C, \\ y = a cht. \end{cases}$

Bundan t parametrni yoʻqotamiz. $t = \frac{x+C}{a}$ boʻlganligidan $y = a \cosh \frac{x+C}{a}$.

Quyidagi tenglamalar yechilsin:

80.
$$x(y'^2 - 1) = 2y'$$
.
81. $y'(x - \ln y') = 1$.
82. $x = y'^3 + y'$.
83. $x = y'\sqrt{y'^2 + 1}$.
84. $y = y'^2 + 2y'^3$.
85. $y = \ln(1+y'^2)$.
86. $(y'+1)^3 = (y' - y)^2$.
87. $y = (y' - 1)e^y$.
88. $(y')^4 - (y')^2 = y^2$.
89. $(y')^2 - (y')^2 = y^2$.

9- §. Lagranj va Klero tenglamalari

1. Lagranj tenglamasi. Ushbu

$$y = x\varphi(y') + \psi(y') \tag{1.40}$$

tenglama Lagranj tenglamasi deyiladi, bu yerda $\varphi(y')$, $\psi(y')$ lar y' ning ma'lum funksiyalari. Bunday tenglama ham p parametr kiritish usuli bilan yechiladi. y'=p(x) deb belgilaymiz. U holda tenglama ushbu ko'rinishga keladi:

$$y = x_{\Phi}(p) + \psi(p). \tag{1.41}$$

Oxirgi tenglamani x bo'yicha differensiallab,

$$p = \varphi(p) + (x\varphi'(p) + \varphi'(p))\frac{dp}{dx}$$

yoki

$$p - \varphi(p) = (x\varphi'(p) + \varphi'(p))\frac{dp}{dx}$$
 (1.42)

tenglamani hosil qilamiz. $p - \varphi(p) \neq 0$ va $p - \psi(p) = 0$ boʻlgan hollarni qaraymiz:

a) $p - \varphi(p) \neq 0$ bo'lsin. (1.42) tenglamani $\frac{dp}{dx}$ ga nisbatan

yechib, quyidagi koʻrinishda yozamiz: $\frac{dx}{dp} - x \frac{\varphi'(p)}{p - \varphi(p)} = \frac{\psi'(p)}{p - \varphi(p)}$.

Hosil qilingan tenglama x va $\frac{dx}{dp}$ ga nisbatan chiziqlidir, demak,

$$x = \Phi(p, C) \tag{1.43}$$

umumiy yechimga ega. (1.43) ni (1.41) ga qoʻyib, y ni p va C orqali ifodalaymiz:

$$v = \Phi(p, C) \cdot \varphi(p) + \psi(p) = f(p, C).$$
 (1.44)

(1.43) va (1.44) bizga Lagranj tenglamasining umumiy yechimini

parametrik ko'rinishda beradi:
$$\begin{cases} x = \Phi(p, C), \\ y = f(p, C). \end{cases}$$

Bu sistemada p parametrni yoʻqotib, Lagranj tenglamasining umumiy yechimini quyidagi koʻrinishda hosil qilamiz:

$$F(x, y, C) = 0.$$

Tenglamaning umumiy yechimidan hosil bo'lmaydigan maxsus yechimi ham bo'lishi mumkin.

b) $p - \varphi(p) = 0$ boʻlsin, ya'ni biror $p = p_0$ da $\varphi(p_0) = p_0$ boʻlsin. Ushbu

$$\begin{cases} y = x\varphi(p) + \varphi(p), \\ p = p_0 \end{cases}$$

sistemada p ni yoʻqotib, $y = x\varphi(p_0) + \psi(p_0)$ yechimni hosil qilamiz. Bu esa Lagranj tenglamasining maxsus yechimidir.

1- misol. Ushbu $y = x + (y')^3$ Lagranj tenglamasining umumiy va maxsus yechimlarini toping.

Yechish. Bu tenglamada y' ni p(x) ga almashtirib,

$$y = x + p^3 \tag{1.45}$$

tenglamani hosil qilamiz. Uni x bo'yicha differensiallaymiz:

$$p=1+3p^2\frac{dp}{dx}$$
. Bundan $p-1=3p^2\frac{dp}{dx}$.

a) Agar $p - 1 \neq 0$ bo'lsa, ushbu

$$dx = \frac{3P^2}{p-1}dp$$

tenglamani integrallab, quyidagini hosil qilamiz:

$$x = 3(\ln|p-1| + p + \frac{p^2}{2}) + C, \tag{1.46}$$

x ning hosil qilingan ifodasini (1.45)ga qoʻyamiz:

$$y = 3(\ln|p-1| + p + \frac{p^2}{2}) + C + p^3$$
.

- (1.45) va (1.46) lar Lagranj tenglamasining umumiy yechimini parametr koʻrinishida beradi.
- b) Agar p 1 = 0 bo'lsa, p = 1 qiymatni (1.45) tenglamaga qo'yib, y = x+1 maxsus yechimni hosil qilamiz.
- 2. Klero tenglamasi. Klero tenglamasi deb, Lagranj tenglamasining $\varphi(y') = y'$ bo'lgan holiga aytiladi. Klero tenglamasining umumiy ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$y = xy' + \psi(y').$$
 (1.47)

y' = p(x) deb olsak, (1.47) tenglama quyidagicha koʻrinishga keladi:

$$y = xp + \psi(p). \tag{1.48}$$

x bo'yicha differensiallab, quyidagini topamiz:

$$y' = p + x \frac{dp}{dx} + \psi'(p) \frac{dp}{dx}$$
, ya'ni $\frac{dp}{dx} [x + \psi'(p)] = 0$, bu yerdan $\frac{dp}{dx} = 0$ yoki

$$x + \psi'(p) = 0. {(1.49)}$$

 $\frac{dp}{dx} = 0$ tenglamadan p = C kelib chiqadi,(1.48) da p o'rniga C ni qo'vib. Klero tenglamasining umumiy vechimini hosil qilamiz:

$$y = Cx + \psi(C). \tag{1.50}$$

Bu geometrik nuqtai nazardan toʻgri chiziqlar oilasini tasvirlaydi. (1.49) tenglama (1.48) bilan birgalikda Klero tenglamasining parametrik shakldagi yechimini beradi:

$$\begin{cases} x = -\psi'(p), \\ y = -p\psi'(p) + \psi(p). \end{cases}$$

Haqiqatan ham, bu tenglamalardan: $dx = -\psi''(p)dp$.

$$dy = [-p\psi''(p) - \psi'(p) + \psi'(p)]dp = -p\psi''(p)dp, \text{ bu yerdan } \frac{dy}{dx} = p.$$

Buni Klero tenglamasiga qoʻyish $-p\psi'(p) + \psi(p) = -p\psi'(p) + \psi(p)$ ayniyatga olib keladi.

Sistemaning ikkala tenglamasidan p parametrni yoʻqotib, (1.47) tenglamaning integrali $\Phi(x, y)=0$ ni hosil qilamiz. Bu integralda C ishtirok etmaydi, binobarin, u umumiy integral boʻla olmaydi. Uni, shuningdek, umumiy integraldan C ning hech qanday qiymatida hosil qilib boʻlmaydi, chunki chiziqli funksiya boʻlmagani uchun u maxsus integral deyiladi.

2- misol. Ushbu $y = xy' + y' - (y')^2$ Klero tenglamasining umumiy va maxsus yechimlarini toping.

Ye chish. Klero tenglamasining umumiy yechimini y' ni C bilan almashtirib topamiz:

$$y = Cx + C - C^2$$

Bu tenglamani C bo'yicha differensiallaymiz:

$$0 = x + 1 - 2C$$

Quyidagi

$$\begin{cases} y = Cx + C - C^2, \\ 0 = x + 1 - 2C \end{cases}$$

sistemadan C ni yoʻqotib,

$$y = \frac{1}{4}(x+1)^2$$

maxsus yechimni hosil qilamiz. U parabola bo'lib, $y = Cx + C - C^2$ umumiy yechimlar oilasining o'ramasini tashkil qiladi.

Lagrani tenglamalarining umumiy va maxsus integrallarini toping:

90.
$$y = xy' - (y')^2$$
.
91. $y = 2xy' + \frac{1}{(y')^2}$.
100. $y = xy' - a\sqrt{1 + (y')^2}$.
92. $2y = \frac{x(y')^2}{y' + 2}$.
101. $y = xy' + \frac{1}{2y}$.
93. $y = x(y')^2 + (y')^2$.
102. $\sqrt{(y')^2 + 1} + xy' - y = 0$.
94. $y' + y = x(y')^2$.
103. $y = xy' - e^{y'}$.
104. $y = xy' - (2 + y')$.
96. $y = x(y')^2 - 2(y')^3$.
107. $y = x(\frac{1}{x} + y') + y'$.

10- §. Rikkati tenglamasi

Ushbu

$$\frac{dy}{dx} = P(x)y^2 + Q(x)y + R(x)$$
 (1.50)

koʻrinishdagi tenglama *Rikkatining umumiy tenglamasi* deyiladi. Bu yerda P(x), Q(x), R(x) — biror a < x < b oraliqda oʻzgaruvchi x ning uzluksiz funksiyalari ($-\infty < a$, $b < +\infty$).

Tenglamada $P(x) \equiv 0$ bo'lsa, chiziqli tenglama; $R(x) \equiv 0$ bo'lsa Bernulli tenglamasi hosil bo'ladi.

O'zgaruvchilarni quyidagicha almashtirish natijasida Rikkati tenglamasi o'z ko'rinishini saqlaydi:

1) x erkli oʻzgaruvchini ixtiyoriy $x = \varphi(x_1)$ koʻrinishda (φ – differensiallanuvchi funksiya) oʻzgartirish natijasida tenglamaning koʻrinishi oʻzgarmaydi.

Haqiqatan ham, (1.50) tenglamada bu almashtirishni bajarib, yana Rikkati tenglamasini olamiz:

$$\frac{dy}{dx} = P[\varphi(x_1)]\varphi'(x_1)y^2 + Q[\varphi(x_1)]\varphi'(x_1)y + R[\varphi(x_1)]\varphi'(x_1);$$

2) y erksiz oʻzgaruvchini kasr chiziqli $y = \frac{\alpha y_1 + \beta}{\gamma y_1 + \delta}$ koʻrinishda (α , β , γ , δ — qaralayotgan oraliqda $\alpha\delta - \beta\gamma \neq 0$ shartni qanoatlantiruvchi x ning ivtiyoriy differenciallanıychi funkciyolori) almoshtirish natiiq

 β , γ , δ — qaralayotgan oraliqda $\alpha\delta - \beta\gamma \neq 0$ shartni qanoatlantiruvchi x ning ixtiyoriy differensiallanuvchi funksiyalari) almashtirish natijasida ham tenglama oʻz koʻrinishini saqlaydi:

$$\frac{dy}{dx} = \frac{(\alpha \frac{dy_1}{dx} + \alpha' y_1 + \beta') \cdot (\gamma y_1 + \delta) - (\gamma \frac{dy_1}{dx} + \gamma' y_1 + \delta') \cdot (\alpha y_1 + \beta)}{(\gamma y_1 + \delta)^2} =$$

$$= \frac{(\alpha \delta - \beta \gamma) \frac{dy_1}{dx} + (\alpha' \gamma - \gamma' \alpha) y_1^2 + (\alpha' \delta + \beta' \gamma - \alpha \delta' - \beta \gamma') y' + (\beta' \delta - \delta' \beta)}{(\gamma y_1 + \delta)^2}.$$

Natijani (1.50) tenglamaga qoʻysak, yana Rikkati tenglamasi hosil boʻlganiga ishonch hosil qilamiz.

Erkli oʻzgaruvchi x yoki erksiz oʻzgaruvchi y ning bunday shakl almashtirishlarini bajarib, Rikkati tenglamasi soddaroq (kanonik) koʻrinishga keltiriladi.

1) Tenglamada y^2 oldidagi koeffitsiyentni y=w(x)z chiziqli almashtirish orqali ±1ga tenglashtirish mumkin. Bu yerda w(x) hozircha noma'lum funksiya, tegishli hosilalarni topib (1.50) tenglamaga qo'yamiz, u holda

$$w\frac{dz}{dx} + zw' = P(x)w^2z^2 + Q(x)wz + R(x)$$

voki

$$\frac{dz}{dx} = P(x)wz^2 + \left(Q(x) - \frac{w'}{w}\right)z + \frac{R(x)}{w}.$$

Agar $w = \pm \frac{1}{P(x)}$ deb olinsa, tenglama ushbu koʻrinishga keladi:

$$\frac{dz}{dx} = \pm z^2 + \left(Q(x) - \frac{P'(x)}{P(x)}\right)z \pm P(x) \cdot R(x).$$

Bu almashtirish x ning $P(x) \neq 0$ boʻlgan oʻzgarish oraligʻi uchun oʻrinlidir.

2) Tenglamada qidirilayotgan y funksiya oldidagi koeffitsiyentni $y=u+\alpha(x)$ almashtirish orqali nolga teng holga keltirish mumkin.

Tegishli hosilalarini topib, (1.50) tenglamaga qoʻyamiz, u holda

$$\frac{du}{dx} = P(x)u^2 + [Q(x) + 2P(x)\alpha(x)]u + R(x) + P(x)\alpha^2.$$

u oldidagi koeffitsiyentning 0 ga teng bo'lishi uchun $\alpha(x) = -\frac{Q(x)}{2P(x)}, \ (P(x) \neq 0) \text{ qilib tanlab olish kifoyadir.}$

Keltirilgan almashtirishlarni birgalikda qoʻllab, Rikkati tenglamasini $\frac{dy}{dx} = \pm y^2 + R(x)$ koʻrinishda yozish mumkin.

1- misol. Ushbu $\frac{dy}{dx} = y^2 + \frac{1}{2x^2}$ tenglamani yeching.

Yechish. $y = \frac{1}{z}$ almashtirishni bajarib, tenglamani $\frac{dz}{dx} = -1 - \frac{1}{2} \left(\frac{z}{x}\right)^2$ shaklga keltiramiz. Bu bir jinsli tenglamani yechish-

da $\frac{z}{x} = u$ belgilashdan foydalanamiz. U holda $u + x \frac{dy}{dx} = -1 - \frac{1}{2}u^2$;

$$\frac{du}{u^2+2u+2} = -\frac{dx}{2x}; \quad \frac{du}{1+(u+1)^2} = -\frac{dx}{2x} \text{ tenglikni integrallab,}$$

$$\arctan(1+u) = \frac{1}{2} \ln x + C$$

voki

$$u+1 = \operatorname{tg}\left(C - \frac{1}{2}\ln x\right),$$

$$z = x\left[-1 + \operatorname{tg}\left(C - \frac{1}{2}\ln x\right)\right]$$

ifodaga ega bo'lamiz. Demak, izlangan yechim quyidagicha bo'ladi:

$$y = \frac{1}{x \left[-1 + \operatorname{tg}\left(C - \frac{1}{2} \ln x\right) \right]}.$$

Quyidagi tenglamalrni yeching:

108.
$$y' + ay^2 - axy - 1 = 0$$
. **113.** $y' - 2xy + y^2 = 5 - x^2$. **109.** $y' + y^2 = 2/x^2$. **114.** $y' + 2ye^x - y^2 = e^{2x} + e^x$

110.
$$xy^2 + xy + x^2y^2 = 4$$
.
115. $3xy' - (2x+3)y + y^2 = -x^2$.

111.
$$3y' + y^2 + 2/x^2 = 0$$
. **116.** $2xy' - (3x+2)y + y^2 = -2x^2$.

112.
$$xy' - (2x+1)y + y^2 = -x^2$$
. **117.** $5xy' - (4x+5)y + y^2 = -3x$.

II BOB

YUQORI TARTIBLI DIFFERENSIAL TENGLAMALAR

1- §. Asosiy tushunchalar

n- tartibli oddiy differensial tenglama deb,

$$F(x, y, y', y'', \dots y^{(n)}) = 0$$
(2.1)

koʻrinishdagi tenglamaga aytiladi.

Bu tenglamaning yechimi deb, n marta differensiallanuvchi va (2.1) tenglamaga qoʻyish natijasida uni ayniyatga aylantiruvchi $y = \varphi(x)$ funksiyaga aytiladi, ya'ni.

$$F[x, \varphi(x), \varphi'(x), \varphi''(x)..., \varphi^{(n)}(x)] = 0.$$

Koshi masalasi. (2.1) tenglamaning

$$y(x_0) = y_0, y'(x_0) = y'_0, y''(x_0) = y''_0, ..., y^{(n)}(x_0) = y_0^{(n)}$$
 (2.2)

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

$$y = \varphi(x, C_1, C_2, ..., C_n)$$

funksiya (2.1) tenglamaning umumiy yechimi boʻlsin. C_1 , C_2 , ..., C_n oʻzgarmas sonlarni (2.2) Koshi shartlari orqali aniqlab, tegishli xususiy yechim hosil qilinadi.

Umumiy yechimdan xususiy yechimni hosil qilishda qaralayotgan oraliqning chetki nuqtalarida berilgan chegaraviy shartlardan ham fovdalaniladi.

Koshi shartlari deb ataluvchi boshlang'ich shartlar soni tenglamaning tartibi bilan teng bo'lishini ta'kidlab o'tamiz.

n- tartibli differensial tenglamani faqat ayrim xususiy hollardagina bevosita integrallash mumkin.

Tartibini pasaytirish mumkin boʻlgan tenglamalar

2- §.
$$y^{(n)} = f(x)$$
 koʻrinishdagi tenglama

Bunday koʻrinishdagi tenglamani *n* marta ketma-ket integrallash natijasida umumiy yechimi topiladi:

$$y^{(n)} = f(x), \qquad (2.3)$$

$$y^{(n-1)} = \int f(x)dx + C_1 = f_1(x) + C_1,$$

$$y^{(n-2)} = \int [f_1(x) + C_1]dx + C_2 = f_2(x) + C_1x + C_2,$$

$$\vdots \qquad \vdots \qquad \vdots \qquad \vdots$$

$$y = f_n(x) + \frac{C_1}{(n-1)!}x^{n-1} + \frac{C_2}{(n-2)!}x^{n-2} + \dots + C_{n-1}x + C_n, \qquad (2.4)$$

bu yerda $f_n(x) = \iint ... \int f(x) dx^n$. $\frac{C_1}{(n-1)!}, \frac{C_2}{(n-2)!}, ..., C_n$ lar oʻzgarmas sonlar boʻlgani uchun (2.4) ni quyidagicha ham yozish mumkin:

$$y = f_n(x) + C_1 x^{n-1} + C_2 x^{n-2} + \dots + C_{n-1} x + C_n$$

1- misol. $y''' = \sin x$ tenglamaning umumiy yechimi topilsin.

Yechish. $y''' = \frac{dy''}{dx}$ ekanligini e'tiborga olib, berilgan tenglamani $\frac{dy''}{dx} = \sin x$ yoki $dy'' = \sin x dx$ ko'rinishda yozish mumkin. Ketma-ket integrallab, quyidagiga ega bo'lamiz:

$$y'' = \int \sin x dx + C_1 = -\cos x + C_1,$$

$$y' = \int (-\cos x + C_1) dx + C_2 = -\sin x + C_1 x + C_2,$$

$$y = \int (-\sin x + C_1 x + C_2) dx + C_3 = \cos x + \frac{1}{2} C_1 x^2 + C_2 x + C_3$$

Demak,
$$y = \cos x + Cx^2 + C_2x + C_3$$
, $C = \frac{1}{2}C_1$.

Izlangan umumiy yechimga ega bo'ldik.

2- misol. $y'' = xe^{-x}$ tenglamaning y(0) = 1, y'(0) = 0 boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Yechish. Berilgan tenglamani ketma-ket integrallash natijasida umumiy yechimni aniqlaymiz:

$$y' = \int xe^{-x} dx + C_1 = -xe^{-x} - e^{-x} + C_1,$$

$$y = \int (-xe^{-x} - e^{-x} + C_1) dx + C_2 = xe^{-x} + e^{-x} + e^{-x} + C_1x + C_2$$
voki

$$v = e^{-x}(x+2) + C_1x + C_2$$

Boshlang'ich shartlarni e'tiborga olsak,

$$1 = e^{-0} (0+2) + C_1 \cdot 0 + C_2, C_2 = -1,$$

$$y' = -xe^{-x} - e^{-x} + C_1$$

$$0 = -0e^{-0} - e^{-0} + C_1, C_1 = 1.$$

dan

Demak, izlangan xususiy yechim quyidagi koʻrinishda boʻladi:

$$y = e^{-x}(x+2) + x - 1.$$

Quyidagi tenglamalarni yeching:

118.
$$y^{\text{IV}} = \cos^2 x$$
, $y(0) = \frac{1}{32}$, $y'(0) = 0$, $y''(0) = \frac{1}{8}$, $y'''(0) = 0$.

119.
$$y''' = x \sin x$$
, $y(0) = 0$, $y'(0) = 0$, $y''(0) = 2$.

120.
$$y''' \sin^4 x = \sin 2x$$
.

121.
$$v'' = 2 \sin x \cos^2 x - \sin^3 x$$
.

122.
$$y''' = xe^{-x}$$
, $y(0) = 0$, $y'(0) = 2$, $y''(0) = 2$.

123.
$$y''' = \frac{6}{x^3}$$
, $y(1) = 2$, $y'(1) = 1$, $y''(1) = 1$.

124.
$$y'' = 4\cos 2x$$
, $y(0) = 0$, $y'(0) = 0$.

125.
$$y'' = \frac{1}{1+x^2}$$
.

126.
$$y'' = \frac{1}{\cos^2 x}$$
, $y\left(\frac{\pi}{4}\right) = \ln \sqrt{2}$, $y'\left(\frac{\pi}{4}\right) = 1$.

127.
$$v''' = x^{-2}$$
.

128.
$$y^{IV} = \cos x$$
.

129.
$$y'' = \frac{1}{\sin^2 x}$$
.

130.
$$y'' = xe^x$$
, $y(0) = 1$, $y'(0) = 2$.

131.
$$y'' = \sin 2x$$
, $y(0) = 6$, $y'(0) = 0$.

3- §. Noma'lum funksiya oshkor holda qatnashmagan tenglamalar

$$F(x, y^{(k)}, y^{(k+1)}, ..., y^{(n)}) = 0$$
 (2.5)

tenglamada y funksiya oshkor holda qatnashmagan. Bu tenglamada

$$y^{(k)} = p(x) \tag{2.6}$$

almashtirishni bajarib, uni

$$F(x, p, p', ..., p^{n-k}) = 0$$

koʻrinishga keltiriladi. Shunday qilib, (2.5) tenglamani tartibi k birlikka pasayadi.

1- misol. $xy'' = y' \ln \left(\frac{y'}{x}\right)$ tenglamaning umumiy yechimi topilsin.

Y e c h i s h . Bu tenglamada y funksiya oshkor holda qatnashmagani uchun y' = p(x) almashtirishni bajaramiz. Bu holda y'' = p' oʻrinli boʻladi. Bularni tenglamaga qoʻysak,

$$x \cdot p' = p \ln \frac{p}{x}$$
 yoki $p' = \frac{p}{x} \ln \frac{p}{x}$.

Hosil bo'lgan tenglama birinchi tartibli bir jinsli tenglama bo'lganidan $\frac{p}{x} = t$ yoki $p = x \cdot t$ almashtirishni bajarsak, p' = t + xt' ga

ega bo'lamiz. Buni e'tiborga olib, tenglamani $t + xt' = t \ln t$ yoki $xt' = t(\ln t - 1)$ ko'rinishda yozish mumkin. O'zgaruvchilarni ajratsak,

$$\frac{dt}{t(\ln t - 1)} = \frac{dx}{x}$$

tenglamaga ega bo'lamiz. Integrallash natijasida

$$\ln(\ln t - 1) = \ln x + \ln C_1 \quad \text{yoki} \quad \ln t - 1 = C_1 x,$$

bundan esa $t = e^{C_1x+1}$ kelib chiqadi. $t = \frac{p}{x}$ ekanini e'tiborga olsak,

$$p = xe^{C_1x+1}$$

hosil bo'ladi. p(x) = y' dan $y' = xe^{c_1x+1}$ tenglik hosil bo'ladi. Bundan esa izlangan umumiy yechim

$$y = \int xe^{C_1x+1}dx = \frac{1}{C_1}xe^{C_1x+1} - \frac{1}{C_1^2}e^{C_1x+1} + C_2$$

koʻrinishda hosil boʻladi.

2- misol. y'''(x-1)-y''=0 tenglamaning y(2)=2, y'(2)=1, y''(2)=1 shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Yechish. y'' = p(x) va y''' = p' almashtirish bajarsak, dast-

labki tenglama p'(x-1) = p yoki $\frac{dp}{p} = \frac{dx}{(x-1)}$ koʻrinishga keladi. In-

tegrallash natijasida $\ln p = \ln(x-1) + \ln C_1$ yoki $p = C_1(x-1)$ yechim hosil boʻladi. Dastlabki belgilashni e'tiborga olib, $y'' = C_1(x-1)$ natijaga ega boʻlamiz. Bu esa tartibi pasayadigan tenglamadan iborat. Ketma-ket integrallab:

$$y' = \int C_1(x-1)dx + C_2 = \frac{1}{2}C_1x^2 - C_1x + C_2,$$

$$y = \int \left(\frac{1}{2}C_1x^2 - C_1x + C_2\right)dx + C_3 = \frac{C_1}{6}x^3 - \frac{C_1}{2}x^2 + C_2x + C_3$$

umumiy yechimni hosil qilamiz. Chetki shartlarni e'tiborga olib

$$y''(2) = 1 \text{ dan } 1 = C_1(2-1) \text{ yoki } C_1 = 1,$$

$$y'(2) = 1 \text{ dan } 1 = \frac{1}{2} \cdot 4 - 2 + C_2 \text{ yoki } C_2 = 1,$$

$$y(2) = 2 \text{ dan } 2 = \frac{8}{6} - \frac{4}{2} + 2 + C_3 \text{ yoki } C_3 = \frac{2}{3}$$

natijalarni hosil qilamiz. Bundan esa

$$y = \frac{1}{6}x^3 - \frac{1}{2}x^2 + x + \frac{2}{3}$$

xususiy yechimni topamiz.

3- masala. *m* massali jism samolyotdan boshlangʻich tezliksiz tashlandi. Unga oʻz tezligining kvadratiga teng miqdorda havo qarshilik koʻrsatmoqda. Jismning harakat qonunini toping.

Y e c h i s h . Quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

s – jism bosib oʻtgan masofa;

$$v = \frac{ds}{dt}$$
 - jism tezligi; $w = \frac{d^2s}{dt^2}$ - tezlanish.

Jismga quyidagi kuchlar ta'sir etadi:

p=mg - harakati yoʻnalishidagi ogʻirlik kuchi;

$$F = mv^2 = k \left(\frac{ds}{dt}\right)^2$$
 – qarama-qarshi yoʻnalishdagi havo qarshiligi.

Nyutonning ikkinchi qonuniga asosan jismning harakat qonunini ifodalovchi quyidagi differensial tenglamani yozamiz:

$$mw = p - kv^2$$
 yoki $m\frac{d^2s}{dt^2} = mg - k\left(\frac{ds}{dt}\right)^2 \cdot \frac{ds}{dt} = v$ ekanini e'tibor-

ga olsak, $m\frac{dv}{dt} = mg - kv^2$ yoki $\frac{dv}{dt} = \frac{k}{m} \left(\frac{gm}{k} - v^2 \right)$ tenglama hosil boʻladi.

$$a^2 = \frac{gm}{k}$$
 belgilash bajarsak, oʻzgaruvchilari ajraladigan

$$\frac{dv}{dt} = \frac{k}{m}(a^2 - v^2)$$
 tenglamani hosil qilamiz.

O'zgaruvchilarini ajratib, $\frac{dv}{(a^2-v^2)} = \frac{k}{m}dt$ integrallash yordamida $\frac{1}{2a} \ln \left| \frac{a+v}{a-v} \right| = \frac{k}{m}t + C_1$ natijani hosil qilamiz.

Masala shartiga koʻra, t=0 da v(0)=0 ekanligini e'tiborga olsak, $C_1=0$ kelib chiqadi. Shunday qilib, $\ln \left| \frac{a+v}{a-v} \right| = \frac{2ak}{m}t$ tenglikdan v ni

topsak, $v = a \left(\frac{2akt}{m} - 1 \right) / \left(e^{\frac{2akt}{m}} + 1 \right) = a \frac{e^{\frac{akt}{m}} - e^{-\frac{akt}{m}}}{e^{\frac{akt}{m}} + e^{-\frac{akt}{m}}} = a \operatorname{th} \frac{akt}{m}$ hosil boʻladi.

 $\frac{ak}{m} = \sqrt{\frac{mg}{k}} \cdot \frac{k}{m} = \sqrt{\frac{kg}{m}} \quad \text{va} \quad v = \frac{ds}{dt} \quad \text{ekanini} \quad \text{hisobga} \quad \text{olib},$ $\frac{ds}{dt} = a\text{th}\sqrt{\frac{kg}{m}t} \quad \text{tenglamani} \quad \text{hosil} \quad \text{qilamiz} \quad \text{va} \quad \text{uning} \quad \text{yechimi}$ $s = \sqrt{\frac{m}{kg}}a \ln \text{ch}\sqrt{\frac{kg}{m}}t + C_2 = \frac{m}{k}\ln \text{ch}\sqrt{\frac{kg}{m}}t + C_2, \quad t = 0 \quad \text{da} \quad s(0) = 0 \quad \text{ekanligidan}$ $C_2 = 0 \quad \text{bo'lib, jismni bosib o'tgan yo'li} \quad s = \frac{m}{k}\ln \text{ch}\sqrt{\frac{kg}{m}}t \quad \text{formula}$ $\text{la bilan, tezligi esa} \quad v = ath\sqrt{\frac{kg}{m}}t \quad \text{formula bilan ifodalanadi.}$

Bu formuladagi $a = \sqrt{\frac{mg}{k}}$, $\lim_{t \to \infty} v = a \lim_{t \to \infty} \operatorname{th} \sqrt{\frac{kg}{m}} t = a = \sqrt{\frac{p}{k}}$ ekanligidan tushish tezligi cheksiz orta olmaydi hamda tezda $v = \sqrt{\frac{p}{k}}$ limit qiymatga erishadi va xuddi shu holat parashyut bilan sakrashda ham sodir boʻladi.

Quyidagi tenglamalarni yeching:

132.
$$x^3y'' + x^2y' = 1$$
.

133.
$$y'' + y' t g x = \sin 2x$$
.

134.
$$v''x \ln x = v'$$
.

135.
$$xy'' - y' = e^x \cdot x^2$$
.

136.
$$y'' + 2xy'^2 = 0$$
.

137.
$$(1-x^2)y'' - xy' = 2$$
.

140.
$$x^2y'' = y'^2$$
.

141.
$$v''(e^x + 1) + v' = 0$$
.

142.
$$(1+x^2)y'' + 2xy' = x^3$$
.

143.
$$y'' t g x = y' + 1$$
.

144.
$$xy'' + y' + x = 0$$

145.
$$y'' - \frac{1}{x-1}y' = x(x-1),$$

 $y(2) = 1, y'(2) = -1.$

138.
$$2xy''' \cdot y'' = y''^2 - a^2$$
.

146.
$$xy'' = y' + x \sin \frac{y'}{x}$$
.

139.
$$(1+x^2)y''+1+y'^2=0$$
.

147.
$$(1-x^2)y'' + xy' = 2$$
.

4-§. Argument oshkor holda qatnashmagan tenglama

$$F(y, y', y'', \dots y^{(n)}) = 0$$
 (2.7)

tenglamada erkli oʻzgaruvchi x oshkor holda ishtirok etmaydi. Bu tenglama

$$y' = p(y) \tag{2.8}$$

almashtirish bilan tartibini bittaga pasaytirib yechiladi.

(2.8) almashtirishda:
$$y'' = p'(y) \cdot y' = p \cdot p'$$
,

$$y''' = p \left[p \cdot p'' + p'^2 \right], \dots$$

oʻrniga qoʻyishlar bajariladi.

1- misol. $1 + y'^2 = y \cdot y''$ tenglamaning umumiy yechimini toping.

Yechish. y' = p(y) va y'' = pp' almashtirishlarni bajarsak, dastlabki tenglama $1 + p^2 = y \cdot p \cdot p'$ koʻrinishga keladi, bu esa birinchi tartibli oʻzgaruvchilari ajraladigan tenglamadir.

O'zgaruvchilarni ajratib, $\frac{pdp}{1+p^2} = \frac{dy}{y}$ tenglamani hosil qilamiz. Tenglikni integrallab, quvidagiga ega bo'lamiz:

$$\frac{1}{2}\ln\left|1+p^2\right| = \ln y + \ln C_1 \text{ yoki } 1+p^2 = C_1^2y^2 \text{ , } p = \pm \sqrt{C_1^2y^2-1} \text{ .}$$

Dastlabki oʻzgaruvchi y ga qaytib, $y' = \pm \sqrt{C_1^2 y^2 - 1}$ yoki $\frac{dy}{\sqrt{C_1^2 y^2 - 1}} = \pm dx$ natijaga ega boʻlamiz. Tenglikni integrallab,

$$\sqrt{C_1^2 y^2 - 1}$$

$$\frac{1}{C_1} \ln \left(C_1 y + \sqrt{C_1^2 y^2 - 1} \right) = \pm \left(x + C_2 \right) \text{ yoki } y = \frac{1}{2C_1} \left(e^{\pm (x + C_2)C_1} + e^{\pm (x + C_2)C_1} \right) =$$

= $\frac{1}{C_1} \operatorname{ch} C_1 (x + C_2)$ izlangan umumiy yechimni hosil qilamiz.

2- misol. M(0; 1) nuqtadagi urinmasi OX oʻq bilan α =45° burchak tashkil qiluvchi va egrilik radiusi normalning kubiga teng boʻlgan chiziq tenglamasini tuzing.

Y e c h i s h . Egri chiziqning egrilik radiusi va normali tenglamalari quyidagicha edi:

$$R = (1 + y'^2)^{3/2}/y'', N = y\sqrt{1 + y'^2}$$

Masala shartiga asosan $R=N^3$ ekanligidan, quyidagi differensial tenglamaga ega boʻlamiz:

$$(1+y'^2)^{3/2}/y'' = y^3(\sqrt{1+y'^2})^3$$
.

Tenglikning har ikki tomonini $(1 + y'^2)^{3/2}$ ga bo'lib, $1/y'' = y^3$ yoki $y''y^3 = 1$ tenglamani hosil qilamiz. y' = p(y) va y'' = pp' almashtirish bajarsak, $pp'y^3 = 1$ tenglik hosil bo'ladi. O'zgaruvchilarni ajratib va integrallab, quyidagi yechimni hosil qilamiz:

$$\frac{pdp}{dy}y^3 = 1$$
, $pdp = y^{-3}dy$, $\frac{1}{2}p^2 = -\frac{1}{2}y^{-2} + \frac{1}{2}C_1$

yoki

$$p^2 = C_1 - v^{-2}$$
.

Dastlabki oʻzgaruvchiga qaytsak, $y'^2 = C_1 - y^{-2}$ tenglama hosil boʻladi. Masala shartiga asosan $y'(x_0) = \operatorname{tg}45^\circ = 1$ yoki y(0) = 1, y'(0) = 1, bundan $1 = C_1 - 1$, ya'ni $C_1 = 2$. Shunday qilib, noma'lum funksiyani aniqlash uchun birinchi tartibli $y'^2 = 2 - y^{-2}$ yoki $y' = \frac{\sqrt{2y^2 - 1}}{y}$ tenglama kelib chiqadi. Bu tenglamaning oʻzgaruvchi-

$$\frac{ydy}{\sqrt{2y^2-1}} = dx, \quad \frac{1}{2}\sqrt{2y^2-1} = x + \frac{1}{2}C_2$$

yoki $y = \frac{1}{2} [(2x + C_2)^2 + 1]$. Izlangan chiziqning M(0; 1) dan o'tishini e'tiborga olsak, $1 = \frac{1}{2} [(2 \cdot 0 + C_2)^2 + 1]$, $C_2 = 1$.

Demak, $y = 2x^2 + 2x + 1$ yechim hosil boʻladi.

Quyidagi tenglamalarni yeching:

148.
$$v \cdot v'' + v'^2 = 0$$
.

larini airatib, integrallaymiz:

153.
$$v''(1+v) = v'^2 + v'$$
.

149.
$$y'' + 2y(y')^3 = 0$$
.

154.
$$vv'' + v = v'^2$$
.

150.
$$v'' tg v = 2 v'^2$$
.

155.
$$v'^2 + 2vv'' = 0$$
.

151.
$$y''(2y+3)-2y'^2=0$$
.

156.
$$yy'' - y'^2 = 0$$
,

152.
$$y(1 - \ln y)y'' + (1 + \ln y)y'^2 = 0$$
.

$$y(0) = 1, y'(0) = 2.$$

- 157. Egrilik radiusining OY oʻqdagi proyeksiyasi oʻzgarmas a boʻlib, OX oʻq bilan esa koordinata boshida kesishuvchi egri chiziq tenglamasini tuzing.
- 158. Suyuqlikka tashlangan *m* massali jism oʻz ogʻirligi tufayli choʻka boshladi. Agar suyuqlik qarshiligi jism tezligiga proporsional boʻlsa, harakat qonunini toping.

159.
$$2yy'' = (y')^2$$
.

160.
$$y''y^3 = 1$$
.

161.
$$2yy'' = 1 + y'^2$$
. **163.** $y'' = y'/\sqrt{y}$. **162.** $y \cdot y'' = y'^2 + y^2 \ln y$.

5- §. Noma'lum funksiya va hosilalarga nisbatan bir jinsli tenglamalar

$$F(x, y, y', y'', \dots, y^{(n)}) = 0$$
(2.9)

tenglama $x, y, y', y'', \dots, y^{(n)}$ larga nisbatan bir jinsli boʻlsa,

$$\frac{y'}{y} = p(x) \tag{2.10}$$

almashtirish yordamida (2.9) ni tartibini bittaga pasaytirib yechiladi.

1- misol. $3y'^2 = 4y \cdot y'' + y^2$ tenglamani yeching.

Yechish. Berilgan tenglama y, y', y'' larga nisbatan bir jinsli ekanligidan, tenglamaning har ikki tomonini y^2 ga boʻlib,

$$3 \cdot \left(\frac{y'}{y}\right)^2 - 4 \cdot \frac{y''}{y} = 1$$
 koʻrinishga keltiramiz. $\frac{y'}{y} = p(x)$, ya'ni

$$p'(x) = \frac{y''y - y'^2}{y^2}$$
, $\frac{y''}{y} - \left(\frac{y'}{y}\right)^2 = p'$ yoki $\frac{y''}{y} = p' - p^2$ almashtirish ba-

jarib, oʻzgaruvchilari ajraladigan $3p^2 - 4p^2 - 4p' = 1$ yoki $4p' = -1 - p^2$ birinchi tartibli tenglamaga ega boʻlamiz.

Oʻzgaruvchilarni ajratib va integrallab, quyidagi natijaga kelamiz:

$$\frac{dp}{1+p^2} = -\frac{1}{4} dx \text{ yoki } \operatorname{arctg} p = C_1 - \frac{1}{4} x, \text{ bundan esa } p = \operatorname{tg} \left(C - \frac{x}{4} \right)$$

yoki $\frac{y'}{y} = \operatorname{tg}\left(C - \frac{x}{4}\right)$ hosil boʻlgan tenglamaning oʻzgaruvchilarini ajratgandan soʻng, integrallab $\ln|y| = 4\ln\left|\cos\left(C_1 - \frac{x}{4}\right)\right| + \ln\left|C_2\right|$ yoki $y = C_2\cos^4\left(C_1 - \frac{x}{4}\right)$ yechimga ega boʻlamiz.

2- misol. $y'^2 + yy'' = yy'$ tenlamani yeching.

Yechish. Bu tenglama ham avvalgi tenglama kabi y, y', y'' larga nisbatan bir jinsli boʻlgani uchun yuqoridagi usulni qoʻllash mumkin. Lekin tenglamaning chap tomonidagi ifoda (yy')' ga tengligi, ya'ni $(yy')' = y'^2 + yy''$ ekanligidan (yy')' = yy' tenglamaga ega boʻlamiz. yy' = z almashtirish bajarsak, sodda z' = z tenglamaga ega boʻlamiz va uning umumiy yechimi $z = C_1 e^x$ koʻrinishda boʻladi. Belgilashga asosan $yy' = C_1 e^x$ yoki $ydy = C_1 e^x dx$ ni integrallab, quyidagi umumiy yechimni hosil qilamiz:

$$y^2 = 2C_1e^x + C_2$$
.

Quyidagi tenglamalarni yeching:

164.
$$yy'' - y'^2 = 0$$
.
165. $(y + y')y'' + y'^2 = 0$.
171. $xyy'' + xy'^2 = 2yy'$.
172. $x^2yy'' = (y - xy')^2$.
166. $2xy''' \cdot y'' = y'^2 - a^2$.
177. $y'' + \frac{y'}{x} + \frac{y}{x^2} = \frac{y'^2}{y}$.
167. $y'' = y'e^y$, $y(0) = 0$, $y'(0) = 1$.
174. $x^2yy'' + y'^2 = 0$.
168. $xyy'' - xy'^2 = yy'$.
175. $x^2(y'^2 - 2yy'') = y^2$.
176. $xyy'' = y'(y + y')$.
177. $4x^2y^3y'' = x^2 - y^4$.
178. $x^3y'' = (y - xy')(y - xy' - x)$.

6- §. Yuqori tartibli chiziqli tenglama

 $y^{(n)} + a_1(x)y^{(n-1)} + a_2(x)y^{(n-2)} + ... + a_{n-1}(x)y' + a_n(x)y = f(x)$ (2.11) koʻrinishdagi tenglama *n- tartibli chiziqli bir jinsli boʻlmagan tengla-ma* deyiladi. Bu yerda $a_1(x), a_2(x), ..., a_n(x)$ va f(x) — ma'lum va biror oraliqda uzluksiz boʻlgan funksiyalar.

Agar f(x) = 0 bo'lsa, bu tenglama chiziqli bir jinsli tenglama deviladi.

Chiziqli bir jinsli tenglamaning birorta y_1 xususiy yechimini bilgan holda

$$y = y_1 \cdot \int z(x) dx \tag{2.12}$$

chiziqli almashtirish yordamida berilgan tenglamaning tartibini bittaga pasaytirish mumkin. U holda mos bir jinsli boʻlmagan tenglama ham z(x) ga nisbatan (n-1)- tartibli chiziqli tenglamaga keladi.

1- misol. $y''' + \frac{2}{x}y'' - y' + \frac{1}{x \ln x}y = x$ tenglamani $y_1 = \ln x$ xususiy yechimini bilgan holda tartibini pasaytiring.

Yechish. (2.12) formulaga asosan $y = \ln x \int z(x)dx$ almashtirishni bajaramiz. Tegishli hosilalar

$$y' = \frac{1}{x} \int z dx + z \ln x, \ y'' = -\frac{1}{x^2} \int z dx + \frac{2z}{x} + z' \ln x,$$
$$y''' = \frac{2}{x^3} \int z dx - \frac{3z}{x^2} + \frac{3z'}{x} + z'' \ln x$$

ni berilgan tengamaga qo'yib, z(x) ga nisbatan quyidagi ikkinchi tartibli tenglamaga ega bo'lamiz:

$$z'' \ln x + \left(\frac{3}{x} + \frac{2\ln x}{x}\right) \cdot z' + \left(\frac{1}{x^2} - \ln x\right)z = x.$$

2- misol. $y'' + \frac{2}{x}y' + y = 0$ tenglamaning xususiy yechimi

 $y_1 = \frac{\sin x}{x}$ ekanligini bilgan holda uning umumiy yechimini toping.

Yechish. (2.12) formulaga koʻra $y = \frac{\sin x}{x} \int z(x) dx$ almashtirishni bajaramiz. Tegishli hosilalarni

$$y' = \frac{x \cos x - \sin x}{x^2} \int z dx + \frac{\sin x}{x} z,$$

$$y'' = \frac{\sin x}{x} z' + \frac{2(x \cos x - \sin x)}{x^2} \cdot z - \frac{(x^2 - 2)\sin x + 2x \cos x}{x^3} \int z dx$$

tenglamaga qoʻysak, quyidagi birinchi tartibli tenglama hosil boʻladi:

$$\sin x \cdot z' + 2\cos x \cdot z = 0$$
 yoki $\frac{dz}{z} = -2\frac{\cos x}{\sin x} dx$.

Tenglikni integrallab, $z = \frac{C_1}{\sin^2 x}$ yechimga ega bo'lamiz.

Natijani dastlabki almashtirishga qoʻyib,

$$y = \frac{\sin x}{x} \int \frac{C_1}{\sin^2 x} dx = \frac{\sin x}{x} (C_2 - C_1 \operatorname{ctg} x)$$

yoki

$$y = C_2 \frac{\sin x}{r} - C_1 \frac{\cos x}{r}$$

izlangan umumiy yechimni topamiz.

Misollarni yeching:

- 179. $y'' \sin^2 x = 2y$ tenglamaning y = ctgx xususiy yechimini bilgan holda tartibini pasaytiring.
- **180.** $y'' \frac{y'}{x} + \frac{y}{x^2} = 0$ tenglamaning y=x xususiy yechimini bilgan holda tartibini pasaytirib integrallang.
- 181. $y'' + (tgx 2ctgx)y'' + 2ctg^2xy = 0$ tenglamaning $y=\sin x$ xususiy yechimini bilgan holda tartibini pasaytirib, uning umumiy yechimini toping.

7- §. Chiziqli bir jinsli tenglamalar

(2.11) tenglamada f(x)=0 bo'lsin, ya'ni

$$y^{(n)} + a_1(x)y^{(n-1)} + a_2(x)y^{(n-2)} + \dots + a_n(x)y = 0$$
 (2.13)

koʻrinishdagi tenglama berilgan. $y_1, y_2, ..., y_n$ funksiyalar (2.13) tenglamaning chiziqli erkli xususiy yechimlari boʻlsa, quyidagi teorema oʻrinli.

Teorema. Agar (2.13) tenglamaning xususiy chiziqli erkli yechimlari $y_1, y_2, ..., y_n$ funksiyalar bo'lsa,

$$y = C_1 y_1 + C_2 y_2 + \dots + C_n y_n \tag{2.14}$$

funksiya (2.13) tenglamaning umumiy yechimi bo'ladi ($C_1, C_2, ...,$ C_n — ixtiyoriy oʻzgarmas sonlar). **Izoh**. $y_1, y_2, ..., y_n$ funksiyalar (a; b) oraliqda

$$\alpha_1 y_1 + \alpha_2 y_2 + ... + \alpha_n y_n \neq 0$$
 (2.15)

shart noldan farqli $\alpha_1, \alpha_2, ..., \alpha_n$ sonlar uchun o'rinli bo'lsa, bu funksiyalar chiziqli erkli funksiyalar, aks holda chiziqli bogʻliq funksivalar deviladi.

Ikkita funksiya uchun $\alpha_1 y_1 + \alpha_2 y_2 \neq 0$ (2.15) shart $\frac{y_1}{v_2} \neq -\frac{\alpha_1}{\alpha_2} = C$ shartga mos keladi, ya'ni ikkita funksiya chiziqli erkli bo'lishi uchun ularning nisbati o'zgarmas son bo'lmasligi kerak.

Masalan. 1. $y_1 = x$, $y_2 = x^2$ funksiyalar $\frac{y_1}{y_2} = \frac{x}{x^2} = \frac{1}{x} \neq C$ bo'lgani uchun chiziqli erkli.

2. $y_1 = e^x$, $y_2 = e^{-x}$ funksiyalar $\frac{y_1}{y_2} = e^{2x} \neq C$ bo'lganidan chiziali erkli.

3. $y_1 = 2e^{3x}$, $y_2 = 5e^{3x}$ funksiyalar $\frac{y_1}{y_2} = \frac{2}{5} = 0,4$ boʻlgani uchun chiziqli bogʻliq. (a, b) oraliqda berilgan (n-1)- tartibgacha uzluksiz hosilaga ega bo'lgan n ta funksiyaning chiziqli erkli bo'lishining yetarli sharti bo'lib, $W(y_1, y_2, ..., y_n)$ - Vronskiy determinantining noldan farqli bo'lishi xizmat qiladi, ya'ni

$$W(y_1, y_2, ..., y_n) = \begin{vmatrix} y_1 & y_2 & ... & y_n \\ y'_1 & y'_2 & ... & y'_n \\ ... & ... & ... \\ y_1^{(n-1)} & y_2^{(n-1)} & ... & y_n^{(n-1)} \end{vmatrix} \neq 0. \quad (2.16)$$

Agar $y_1, y_2, ..., y_n$ funksiyalar (2.13) tenglamaning xususiy yechimlari boʻlsa, vronskianning noldan farqli boʻlishi zarur va yetarli.

(2.13) tenglamaning vronskiani (2.16) $a_1(x)$ koeffitsiyent bilan (a, b) oraliqning x_0 nuqtasida

$$W(y_1, y_2, ..., y_n) = W(y_1, y_2, ..., y_n) \Big|_{x=x_0} \cdot e^{-\int_{x_0}^{x} a_1(x) dx}$$
(2.17)

Liuvilli-Ostragradskiy formulasi bilan ifodalanadi.

(2.13) tenglamaning chiziqli erkli yechimlari toʻplami yechimlarning fundamental sistemasi deyiladi.

Ikkinchi tartibli

$$y'' + a_1(x)y' + a_2(x)y = 0 (2.18)$$

chiziqli bir jinsli tenglamaning fundamental sistemasi $y_1(x)$ va $y_2(x)$ funksiyalardan iborat bo'lsa, uning umumiy yechimi

$$y = C_1 y_1(x) + C_2 y_2(x)$$
 (2.19)

koʻrinishda boʻladi.

Agar (2.18) tenglamaning bitta xususiy yechimi $y_1(x)$ ma'lum bo'lsa, ikkinchi chiziqli erkli yechim Liuvilli-Ostragradskiy formulasi, ya'ni

$$y_2(x) = y_1(x) \int \frac{e^{-\int a_1(x)dx}}{y_1^2(x)} dx$$
 (2.20)

yordamida aniqlanadi. Bu usul ikkinchi tartibli bir jinsli tenglamaning bitta yechimi ma'lum bo'lganda, uning tartibini pasaytirmasdan birdaniga (2.20) formula yordamida $y_2(x)$ ni topib, (2.19) formula orqali umumiy yechimni yozishga imkon beradi.

1- misol. $y'' + \frac{2}{x}y' + y = 0$ tenglamaning xususiy yechimi

 $y_1 = \frac{\sin x}{x}$ bo'lgan holda uning umumiy yechimini toping.

Yechish. (2.20) formula yordamida $y_2(x)$ ni topamiz:

$$y_2(x) = \frac{\sin x}{x} \int \frac{e^{-2\int \frac{dx}{x}}}{\left(\frac{\sin x}{x}\right)^2} dx = \frac{\sin x}{x} \int \frac{dx}{\sin^2 x} = -\frac{\cos x}{x}.$$

Demak, (2.19) formulaga asosan tenglamaning umumiy yechimi quyidagi koʻrinishda boʻladi:

$$y = C_1 \frac{\sin x}{x} - C_2 \frac{\cos x}{x}.$$

2- misol. $y = C_1 e^{3x} + C_2 e^{-3x}$ funksiya y'' - 9y = 0 tenglamaning umumiy yechimi ekanini koʻrsating.

Ye chish. $y_1 = e^{3x}$ va $y_2 = e^{-3x}$ funksiyalarning har biri berilgan tenglamani qanoatlantiradi. Bu xususiy yechimlar oʻzaro chi-

ziqli erkli, chunki $\frac{y_1}{y_2} = \frac{e^{3x}}{e^{-3x}} = e^{6x} \neq C$. Shuning uchun bu ikki vechim fundamental sistemani tashkil etadi, demak,

$$y = C_1 y_1 + C_2 y_2 = C_1 e^{3x} + C_2 e^{-3x}$$

umumiy yechim bo'ladi.

3- misol. y''' - y' = 0 tenglamaning $y_1 = e^x$, $y_2 = e^{-x}$, $y_3 = \text{ch}x$ xususiv yechimlari fundamental sistema tashkil etadimi?

Yechish. Buning uchun vronskianni hisoblaymiz:

$$W(x) = \begin{vmatrix} y_1 & y_2 & y_3 \\ y_1' & y_2' & y_3' \\ y_1'' & y_2'' & y_3'' \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} e^x & e^{-x} & \text{ch}x \\ e^x & -e^{-x} & \text{sh}x \\ e^x & e^{-x} & \text{ch}x \end{vmatrix} = 0,$$

chunki birinchi va uchinchi satr elementlari bir xil. Shunday qilib, bu funksiyalar chiziqli bogʻliq, ya'ni ular fundamental sistemani tashkil etmaydi. Demak, ulardan umumiy yechim tuzib boʻlmaydi.

Misollarni yeching:

182. $y_1 = \sinh x$ va $y_2 = \cosh x$ funksiyalar y''' - y = 0 tenglamaning xususiy yechimlari bo'lsa, ular fundamental sistema tashkil etadimi?

183.
$$y'' + \frac{1}{x}y' + \left(1 - \frac{1}{4x^2}\right)y = 0, x \neq 0$$
 tenglamaning $y_1 = \frac{1}{\sqrt{x}}\sin x$,

 $y_2 = \frac{1}{\sqrt{x}} \cos x$ xususiy yechimlaridan umumiy yechim tuzib bo'ladimi?

Quyida berilgan funksiyalar oʻzining aniqlanish sohasida chiziqli erkli boʻlishi yoki boʻlmasligini aniqlang:

184.
$$x + 1$$
, $2x + 1$, $x + 2$.

185.
$$2x^2 + 1$$
, $x^2 - 1$, $x + 2$.

186.
$$\sqrt{x}$$
, $\sqrt{x+a}$, $\sqrt{x+2a}$.

- **187.** $\ln(2x)$, $\ln(3x)$, $\ln(4x)$.
- **188.** $y_1 = e^{-2x}$ va $y_2 = e^x$ funksiyalari y'' + y' 2y = 0 tenglamaning xususiy yechimlari boʻlsa, umumiy yechim tuzilsin.
- **189.** $y_1 = 1$ va $y_2 = e^{2x}$ funksiyalar y'' 2y' = 0 tenglamaga xususiy yechim bo'lishini va fundamental sistema tashkil etishini ko'rsating.
- **190.** y'' 4y' + 5y = 0 tenglama uchun $y_1 = e^{2x} \cos x$, $y_2 = e^{2x} \sin x$ funksiyalar xususiy yechim bo'lsa, ularni fundamental sistema tashkil etishini ko'rsating va umumiy yechimni yozing.
- 191. y'' y = 0 tenglamaga $y_1 = e^{-x}$ xususiy yechim bo'lsa, y_2 ikkinchi xususiy yechimni toping va umumiy yechimni yozing.

8- §. O'zgarmas koeffitsiyentli chiziqli bir jinsli tenglama

$$y^{(n)} + a_1 y^{(n-1)} + a_2 y^{(n-2)} + ... + a_{n-1} y' + a_n y = 0$$
 (2.21)

tenglama oʻzgarmas koeffitsiyentli chiziqli bir jinsli tenglama deyiladi, bu yerda $a_1, a_2, ..., a_n$ oʻzgarmas haqiqiy sonlar.

(2.21) tenglamaning yechimini

$$y = e^{kx} (2.22)$$

koʻrinishda qidirib, uni tenglamaga qoʻyish orqali, (2.21) ning xarakteristik tenglamasi deb ataluvchi

$$k^{n} + a_{1}k^{n-1} + a_{2}k^{n-2} + ... + a_{n-1}k + a_{n} = 0$$
 (2.23)

algebraik tenglamani hosil qilamiz.

(2.21) tenglamaning yechimi (2.23) xarakteristik tenglamaning yechimiga mos ravishda:

1) har bir oddiy haqiqiy k yechimga Ce_{kx} qoʻshiluvchi mos keladi, bu holda umumiy yechim quyidagicha boʻladi:

$$y = C_1 e^{k_1 x} + C_2 e^{k_2 x} + \dots + C_n e^{k_n x}; (2.24)$$

2) har bir karrali yechimga

$$y = (C_1 + C_2 x + \dots + C_m x^{m-1}) e^{kx}$$
 (2.25)

koʻrinishdagi yechim mos keladi;

3) har bir $k_{1,2} = \alpha \pm i\beta$ oddiy kompleks yechimga esa

$$e^{\alpha x} \left(C_1 \cos \beta x + C_2 \sin \beta x \right) \tag{2.26}$$

qoʻshiluvchi mos keladi;

4) har bir $k_{1,2} = \alpha \pm i\beta$ m-karrali yechimga

$$e^{\alpha x} \left[\left(C_1 + C_2 x + \ldots + C_{m-1} x^{m-1} \right) \cos \beta x + \left(c_1 + c_2 x + \ldots + c_{m-1} x^{m-1} \right) \cdot \sin \beta x \right]$$
 qoʻshiluvchi mos keladi.

1- misol. y'' - 7y' + 6y = 0 tenglamaning umumiy yechimi topilsin.

Yechish. $k^2 - 7k + 6 = 0$ xarakteristik tenglamani tuzib, k_1 =1 va k_2 =6 ildizlarga ega boʻlamiz, bularga esa e^x va e^{6x} xususiy yechimlar mos keladi. Bu yechimlar chiziqli erkli boʻlganidan, umumiy yechim (2.29) formulaga asosan quyidagi koʻrinishda yoziladi:

$$y = C_1 e^x + C_2 e^{6x}.$$

2- misol. $y^{IV} - 13y'' + 36y = 0$ tenglamaning umumiy yechimi topilsin.

Y e c h i s h . Xarakteristik tenglama $k^4 - 13k^2 + 36 = 0$ koʻrinishda boʻlib, uning ildizlari $k_{1,2} = \pm 3$, $k_{3,4} = \pm 2$. Bunga mos e^{-3x} , e^{3x} , e^{-2x} , e^{2x} funksiyalar chiziqli erkli boʻlganligidan, umumiy yechim (2.24) formulaga asosan

$$y = C_1 e^{-3x} + C_2 e^{3x} + C_3 e^{-2x} + C_4 e^{2k}$$
.

3- misol. y'' - y' - 2y = 0 tenglamaning y(0)=0 va y'(0) = 3 boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi xususiy yechimi topilsin.

Yechish. Mos xarakteristik tenglama $k^2 - k - 2 = 0$ koʻrinishda boʻladi va uning yechimlari $k_1 = -1$, $k_2 = 2$. Umumiy yechim esa (2.24) formuladan

$$y = C_1 e^{-x} + C_2 e^{2x}$$

koʻrinishda boʻladi.

Boshlang'ich shartlardan C_1 va C_2 larga nisbatan

$$\begin{cases} C_1 + C_2 = 0, \\ -C_1 + 2C_2 = 3 \end{cases}$$

sistema hosil bo'ladi va $C_1 = -1$, $C_2 = 1$ ekanligini topamiz. Demak, xususiy yechim $y = -e^{-x} + e^{2x}$.

4- misol. y'' - 2y' = 0 tenglamaning y(0)=0 va $y(\ln 2)=3$ chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Yechish. Xarakteristik tenglama $k^2 - 2k = 0$ koʻrinishda boʻladi va $k_1=0$, $k_2=2$ uning yechimlari boʻladi. Demak, umumiy yechim (2.24) formuladan $y(x) = C_1 + C_2 e^{2x}$ koʻrinishda boʻladi.

Chegaraviy shartlarga koʻra quyidagi sistemaga ega boʻlamiz:

$$\begin{cases} C_1 + C_2 = 0, \\ C_1 + C_2 e^{2\ln 2} = 3 \end{cases} \text{ yoki } \begin{cases} C_1 + C_2 = 0, \\ C_1 + 4C_2 = 3. \end{cases}$$

Bundan esa $C_1 = -1$, $C_2 = 1$. Izlangan xususiy yechim $y(x) = e^{2x} - 1$ koʻrinishda boʻladi.

5- misol. y''' - 2y'' + y' = 0 tenglamaning umumiy yechimi topilsin.

Yechish. Xarakteristik tenglama $k^3 - 2k^2 + k = 0$ koʻrinishda boʻlib, $k_1 = 0$, $k_2 = k_3 = 1$. Bu yerda 1 ikki karrali yechim boʻlgani uchun $e^{\alpha x}$, e^x , $x \cdot e^x$ funksiyalar xususiy yechimlar boʻlib xizmat qiladi va umumiy yechim (2.25) formuladan $y = C_1 + C_2 e^x + C_2 x e^x$ koʻrinishda boʻladi.

6- misol. y'' - 4y' + 13y = 0 tenglamaning umumiy yechimi topilsin.

Yechish. Xarakteristik tenglama $k^2 - 4k + 13 = 0$ koʻrinishda boʻlib, $k_{1,2} = 2 \pm 3i$. Bularga mos xususiy yechimlar $e^{2x}\cos 3x$ va $e^{2x}\sin 3x$ koʻrinishda boʻlgani uchun umumiy yechim, (2.26) formulaga asosan, $y = e^{2x} (C_1 \cos 3x + C_2 \sin 3x)$.

Quyidagi tenglamalarning umumiy yechimlari topilsin:

192.
$$y'' - 4y' + 3y = 0$$
. **202.** $y^{IV} - 2y''' + y'' = 0$.

193.
$$y'' - 4y' + 4y = 0$$
. **203.** $y^{IV} + a^4 y = 0$.

194.
$$y'' - 4y' + 13y = 0$$
. **204.** $y^{IV} + 5y'' + 4y = 0$.

195.
$$v'' - 4v = 0$$
. **205.** $v'' - 3v' + 2v = 0$.

196.
$$v'' + 4v = 0$$
. **206.** $v'' + 2av' + a^2 = 0$

197.
$$v'' + 4v' = 0$$
. **207.** $v'' + 2v' + 5v = 0$.

198.
$$v'' - v' - 2v = 0$$
. **208.** $x'''(t) - 2x'(t) - 3x(t) = 0$

199.
$$y'' + 25y = 0$$
. **209.** $x''(t) + w^2x(t) = 0$ ($w = \text{const.}$).

200.
$$v'' - v' = 0$$
. **210.** $s''(t) + as'(t) = 0$ $(a = const)$.

201.
$$v'' + 4v' + 4v = 0$$
.

Quyidagi tenglamalarning boshlang'ich yoki chetki shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin:

211.
$$y'' + 5y' + 6y = 0$$
, $y(0) = 1$, $y'(0) = -6$.

212.
$$y'' - 10y' + 25y = 0$$
, $y(0) = 0$, $y'(0) = 1$.

213.
$$y'' - 2y' + 10y = 0$$
, $y\left(\frac{\pi}{6}\right) = 0$, $y'\left(\frac{\pi}{6}\right) = e^{\frac{\pi}{6}}$.

214.
$$v'' + 3v' = 0$$
, $v(0) = 1$, $v'(0) = 2$.

215.
$$y'' + 9y = 0$$
, $y(0) = 0$, $y(\frac{\pi}{4}) = 1$.

216.
$$y'' + y = 0$$
, $y(0) = 1$, $y'(\frac{\pi}{3}) = 0$.

217.
$$9y'' + y = 0$$
, $y\left(\frac{3\pi}{2}\right) = 2$, $y'\left(\frac{3\pi}{2}\right) = 0$.

218.
$$v'' - v = 0$$
, $v(0) = 2$, $v'(0) = 4$.

219.
$$v'' + 2v' + 2v = 0$$
, $v(0) = 1$, $v'(0) = 1$.

9- §. Chiziqli bir jinsli bo'lmagan tenglama

$$y^{(n)} + a_1(x)y^{(n-1)} + ... + a_{n-1}(x)y' + a_n(x)y = f(x)$$
 (2.28)

tenglama chiziqli bir jinsli bo'lmagan, ya'ni o'ng tomoni 0 dan farqli tenglama deyiladi. (2.28) tenglamaning umumiy yechimi quyidagi teorema bilan aniqlanadi.

Teorema. Agar U = U(x) funksiya (2.28) tenglamaning birorta xususiy yechimi bo'lib, $y_1, y_2, ..., y_n$ funksiyalar esa mos bir jinsli tenglamaning fundamental yechimlar sistemasini tashkil etsa, bir jinsli bo'lmagan tenglamaning umumiy yechimi.

$$y = U + C_1 y_1 + C_2 y_2 + \dots + C_n y_n$$
 (2.29)

koʻrinishda boʻladi.

Boshqacha aytganda, bir jinsli boʻlmagan tenglamaning umumiy yechimi uning biror xususiy yechimi bilan unga mos bir jinsli tenglamaning umumiy yechimlari yigʻindisiga teng.

Masalaning muhim jihati shundaki, bir jinsli tenglamaning umumiy yechimini xarakteristik tenglama orqali topishni bilamiz, ammo bir jinsli boʻlmagan tenglamaning birorta xususiy yechimini topish masalasi ancha murakkab.

Chiziqli bir jinsli bo'lmagan tenglamaning birorta xususiy yechimini topishning ikki usuli bilan tanishib o'tamiz. (Mos bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi ma'lum deb olamiz)

I. O'zgarmasni variatsiyalash usuli

Bu usul bir jinsli boʻlmagan tenglamaning birorta xususiy yechimini topish uchun qoʻllaniladi va koeffitsiyentlar oʻzgarmas boʻlgan hol uchun ham yaroqlidir.

Mos bir jinsli tenglamaning fundamental yechimlari $y_1, y_2, ..., y_n$ ma'lum bo'lsa, (2.28) ning birorta xususiy yechimini

$$U(x) = C_1(x) y_1 + C_2(x) y_2 + \dots + C_n(x) y_n$$
 (2.30)

koʻrinishda qidiramiz.

(2.30) ni (2.28) ga qo'yib, $C_1(x)$, $C_2(x)$, ..., $C_n(x)$ funksiyalarni aniqlash uchun quyidagi sistemani hosil qilamiz:

$$\begin{cases} C_{1}'(x)y_{1} + C_{2}'(x)y_{2} + \dots + C_{n}'(x)y_{n} = 0, \\ C_{1}'(x)y_{1}' + C_{2}'(x)y_{2}' + \dots + C_{n}'(x)y_{n}' = 0, \\ \dots & \dots & \dots \\ C_{1}'(x)y_{1}^{(n-2)} + C_{2}'(x)y_{2}^{(n-2)} + \dots + C_{n}'(x)y_{n}^{(n-2)} = 0, \\ C_{1}'(x)y_{1}^{(n-1)} + C_{2}'(x)y_{2}^{(n-1)} + \dots + C_{n}'(x)y_{n}^{(n-1)} = f(x). \end{cases}$$
(2.31)

Bu sistemadan $C_1(x)$, $C_2(x)$, ..., $C_n(x)$ larni aniqlab (2.30) ga qoʻysak, qidirilgan xususiy yechimga ega boʻlamiz.

Yuqoridagi sistema

$$y'' + a_1(x)y' + a_2(x)y = f(x)$$

ikkinchi tartibli tenglama uchun

$$\begin{cases} C_1'(x) y_1 + C_2'(x) y_2 = 0, \\ C_1'(x) y_1' + C_2'(x) y_2' = f(x) \end{cases}$$
 (2.32)

koʻrinishni oladi va bu sistemaning yechimi quyidagi koʻrinishda boʻladi:

$$C_1(x) = -\int \frac{y_2 f(x) dx}{W(y_1, y_2)}; \quad C_2(x) = \int \frac{y_1 f(x) dx}{W(y_1, y_2)}.$$

U holda (2.30) formulaga asosan xususiy yechim

$$U(x) = -y_1 \int \frac{y_2 f(x) dx}{W(y_1, y_2)} + y_2 \int \frac{y_1 f(x) dx}{W(y_1, y_2)}$$
(2.33)

koʻrinishda boʻlib, bu yerda $W(y_1, y_2) - y_1$ va y_2 yechimlar vronskianidir.

1- misol. $y'' + \frac{2}{x}y' + y = \frac{\text{ctg}x}{x}$ tenglamaning umumiy yechimini toping.

Yechish. $y'' + \frac{2}{x}y' + y = 0$ bir jinsli tenglama uchun 7- § dagi

1- misolda $y_1 = \frac{\sin x}{x}$ ekanini bilgan holda $y_2 = -\frac{1}{x}\cos x$ ni aniqla-

gan edik va
$$W(y_1, y_2) = \begin{vmatrix} \frac{\sin x}{x} & -\frac{\cos x}{x} \\ \frac{x\cos x - \sin x}{x^2} & \frac{x\sin x + \cos x}{x^2} \end{vmatrix} = \frac{1}{x^2}$$
.

Demak, y_1 va y_2 yechimlar chiziqli erkli, ya'ni fundamental sistemani tashkil etadi. U holda bir jinsli tenglamaning umumiy yechi-

mi $y = C_1 \frac{\sin x}{x} - C_2 \frac{\cos x}{x}$ koʻrinishda boʻladi. Bundan esa xususiy yechimni (2.33) formulaga asosan aniqlash mumkin:

$$U(x) = -\frac{\sin x}{x} \int \frac{-\frac{\cos x}{x}}{\frac{x}{x}} \frac{\cot x}{x} dx - \frac{\cos x}{x} \int \frac{\frac{\sin x}{x}}{\frac{1}{x^2}} dx = \frac{\sin x}{x} \int \frac{\cos^2 x}{\sin x} dx - \frac{\cos x}{x} \int \cos x dx = \frac{\sin x}{x} \left[\ln \left| \lg \frac{x}{2} \right| + \cos x \right] - \frac{\cos x}{x} \sin x = \frac{\sin x}{x} \ln \left| \lg \frac{x}{2} \right|.$$

Natijada (2.29) formulaga asosan

$$y = C_1 \frac{\sin x}{x} - C_2 \frac{\cos x}{x} + \frac{\sin x}{x} \ln \left| \lg \frac{x}{2} \right|$$

umumiy yechimni hosil qilamiz.

Yuqoridagi misoldan koʻrinadiki, (2.28) tenglamaning bir jinsli tenglamasining $y_1(x)$ birorta xususiy yechimi ma'lum boʻlsa, uning umumiy yechimi

$$y = C_1 y_1 + C_2 y_2 + U(x)$$

koʻrinishda aniqlanib, bu yerda

$$y_2 = y_1 \int \frac{e^{-\int a_1(x) dx}}{y_1^2} dx$$

formula orqali, U(x) esa (2.30) formuladan topilar ekan.

II. Noma'lum koeffitsiyentlar usuli

Bu usuldan faqat (2.28) tenglamada koeffitsiyentlar oʻzgarmas boʻlgan holdagina foydalanish mumkin.

$$y^{(n)} + a_1 y^{(n-1)} + a_2 y^{(n-2)} + \dots + a_n y = f(x)$$
 (2.34)

tenglama berilgan bo'lib,

$$f(x) = e^{\alpha x} \left[P_n(x) \cos \beta x + Q_m(x) \sin \beta x \right]$$
 (2.35)

koʻrinishda boʻlsa (bu yerda $P_n(x)$ va $Q_m(x)$ — mos ravishda n va m darajali koʻphadlar), u holda birorta xususiy yechim

$$U(x) = x' e^{\alpha x} [P_l(x) \cos \beta x + Q_l(x) \sin \beta x]$$

koʻrinishda qidiriladi, bu yerda r daraja — $k^n + a_1 k^{n-1} + ... + a_n = 0$ xarakteristik tenglamaning $\alpha + \beta i$ ildizi tartibiga teng boʻlgan sondir. Agar xarakteristik tenglama $\alpha + \beta i$ kompleks ildizga ega boʻlmasa, r=0 olinadi. $P_l(x)$ va $Q_l(x)$ lar esa l tartibli koʻphadlar boʻlib, $l = \max(n,m)$ va $P_l(x) = A_0 x^l + A_1 x^{l-1} + ... + A_i$, $Q_l(x) = B_0 x^l + B_1 x^{l-1} + ... + B_i$.

$$y'' + a_1 y' + a_2 y = f(x)$$
 (2.36)

tenglama uchun yuqorida aytilganlarni tartiblab, quyidagicha yozish mumkin.

- 1. $f(x) = P_n(x)e^{\alpha x}$ boʻlgan holda:
- a) α son $k^2 + a_1k + a_2 = 0$ xarakteristik tenglamaning ildizi bo'lmasa, xususiy yechim

$$U(x) = Q_n(x)e^{\alpha x} \tag{2.37}$$

koʻrinishda qidiriladi;

b) α son xarakteristik tenglamaning bir karrali ildizi boʻlsa, xususiy yechim

$$U(x) = xQ_n(x)e^{\alpha x}$$
 (2.38)

koʻrinishda qidiriladi;

d) α son xarakteristik tenglamaning ikki karrali ildizi boʻlsa, xususiy yechim

$$U(x) = x^2 Q_n(x) e^{\alpha x}$$
 (2.39)

koʻrinishda qidiriladi.

- 2. $f(x) = e^{\alpha x} [P_n(x)\cos\beta x + Q_m(x)\sin\beta x]$ boʻlgan holda:
- a) $\alpha + \beta i$ xarakteristik tenglamaning ildizi bo'lmasa, u holda xususiy yechim

$$U(x) = e^{\alpha x} \left[P_I(x) \cos \beta x + Q_I(x) \sin \beta x \right]$$
 (2.40)

ko'rinishda qidiriladi, bu yerda $l = \max(n, m)$;

b) $\alpha + \beta i$ son xarakteristik tenglamaning ildizi bo'lsa, xususiy yechim

$$U(x) = x \cdot e^{\alpha x} \left[P_L(x) \cos \beta x + Q_L(x) \sin \beta x \right]$$
 (2.41)

ko'rinishda qidiriladi, bu yerda $l = \max(n, m)$.

2- misol. $y'' - 2y' - 3y = e^{4x}$ tenglamaning $y(\ln 2) = 1$, $y(2\ln 2) = 1$ chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi xususiy yechimi topilsin.

Yechish. Xarakteristik tenglamaning $k^2 - 2k - 3 = 0$ yechimlari $k_1 = -1$, $k_2 = 3$. Demak, bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi

$$y = C_1 e^{-x} + C_2 e^{3x}$$

koʻrinishda boʻladi. $\alpha = 4$, $P_0(x) = 1$ boʻlgani uchun xususiy yechimni (2.37) formulaga asosan

$$U(x) = Ae^{4x}$$

koʻrinishda izlaymiz. Bu yechimni tenglamaga qoʻysak:

$$16Ae^{4x} - 8Ae^{4x} - 3Ae^{4x} = e^{4x}$$
 yoki $5A = 1$, $A = \frac{1}{5}$.

Demak, umumiy yechim (2.29) formulaga asosan

$$y = C_1 e^{-x} + C_2 e^{3x} + \frac{1}{5} e^{4x}$$

koʻrinishda boʻladi. C_1 va C_2 larni aniqlash uchun chegaraviy shartlardan foydalanamiz:

$$\begin{cases} C_1 e^{-\ln 2} + C_2 e^{3\ln 2} + \frac{1}{5} e^{4\ln 2} = 1, \\ C_1 e^{-2\ln 2} + C_2 e^{6\ln 2} + \frac{1}{5} e^{8\ln 2} = 1. \end{cases}$$

$$\begin{cases} \frac{1}{2}C_1 + 8C_2 + \frac{16}{5} = 1, \\ \frac{1}{4}C_1 + 64C_2 + \frac{256}{5} = 1 \end{cases} \text{ yoki } C_1 = \frac{652}{75}, C_2 = -\frac{491}{600}.$$

Demak, izlanayotgan xususiy yechim:

$$y = \frac{652}{75}e^{-x} - \frac{491}{600}e^{3x} + \frac{1}{5}e^{4x} .$$

3- misol. $y'' + y' - 2y = \cos x - 3\sin x$ tenglamaning y(0)=1, y'(0)=2 boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Yechish. Xarakteristik tenglama $k^2 + k - 2 = 0$, uning yechimlari esa $k_1 = -2$, $k_2 = 1$ boʻlgani uchun bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi

$$y = C_1 e^{-2x} + C_2 e^x$$

koʻrinishda boʻladi. $f(x) = e^{0x} (\cos x - 3\sin x)$, ya'ni $\alpha = 0$, $\beta = 1$ boʻlgani uchun xususiy yechimni (2.40) formulaga asosan

$$U(x) = A\cos x + B\sin x$$

koʻrinishda izlaymiz. U(x) ni tenglamaga qoʻysak:

 $-A\cos x - B\sin x - A\sin x + B\cos x - 2A\cos x - 2B\sin x = \cos x - 3\sin x$ yoki

$$(B-3A)\cos x - (3B+A)\sin x = \cos x - 3\sin x.$$

Mos koeffitsiyentlarni tenglab, quyidagi sistemaga ega boʻlamiz:

$$\begin{cases} B - 3A = 1, \\ 3B + A = 3 \end{cases} \text{ yoki } A = 0, B = 1.$$

Bundan esa umumiy yechim $y = C_1 e^{-2x} + C_2 e^x + \sin x$ koʻrinishda ekanligini topamiz. C_1 va C_2 koeffitsiyentlarni topish uchun boshlangʻich shartlardan foydalanib, quyidagi sistemani hosil qi-

lamiz:
$$\begin{cases} C_1 e^0 + C_2 e^0 + \sin 0 = 1, \\ -2C_1 e^0 + C_2 e^0 + \cos 0 = 2 \end{cases}$$
 yoki $C_1 = 0$, $C_2 = 1$. Demak, $v = e^x + \sin x$ izlangan yechim boʻladi.

4- misol. $y'' - y' = \operatorname{ch} 2x$ tenglamaning y(0) = y'(0) = 0 boshlangʻich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Yechish. Xarakteristik tenglama $k^2 - k = 0$ va uning yechimlari $k_1=0$, $k_2=1$ bo'lgani uchun bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi

$$y = C_1 + C_2 e^x$$

koʻrinishda boʻladi. $f(x) = e^{0x} (\cosh 2x + 0 \cdot \sinh 2x)$ boʻlgani uchun (2.40) formulaga asosan xususiy yechimni

$$U(x) = A \operatorname{ch} 2x + B \operatorname{sh} 2x$$

koʻrinishda izlanadi. U(x) ni tenglamaga qoʻysak:

$$4A \cosh 2x + 4B \sinh 2x - 2A \sinh 2x - 2B \cosh 2x = \cosh 2x$$

yoki

$$(4A - 2B) \cosh 2x + (4B - 2A) \sinh 2x = \cosh 2x + 0 \cdot \sinh 2x.$$

Shunday qilib, mos koeffitsiyentlarni tenglab, quyidagi sistemaga ega boʻlamiz:

$$\begin{cases} 4A - 2B = 1, \\ -2A + 4B = 0. \end{cases}$$
 Buning yechimi $A = \frac{1}{3}$, $B = \frac{1}{6}$.

Demak, umumiy yechim quyidagi koʻrinishda boʻladi:

$$y = C_1 + C_2 e^x + \frac{1}{3} \operatorname{ch} 2x + \frac{1}{6} \operatorname{sh} 2x$$
.

Noma'lum koeffitsiyentlarni aniqlash uchun boshlang'ich shartlardan foydalanamiz:

$$\begin{cases} C_1 + C_2 e^0 + \frac{1}{3} \cosh 0 + \frac{1}{6} \sinh 0 = 0, \\ C_2 e^0 + \frac{2}{3} \sinh 0 + \frac{1}{3} \cosh 0 = 0 \end{cases}$$

yoki

$$\begin{cases} C_1 + C_2 = -\frac{1}{3}, \\ C_2 + \frac{1}{3} = 0. \end{cases}$$

Bundan, $C_1 = 0$, $C_2 = -\frac{1}{3}$. Demak, boshlang'ich shartlarni bajaruvchi xususiy yechim $y = -\frac{1}{3}e^x + \frac{1}{3}\text{ch} 2x + \frac{1}{6}\text{sh} 2x$ ko'rinishda bo'ladi.

Izoh: $f(x) = \text{ch } 2x = \frac{e^{2x} + e^{-2x}}{2} = \frac{1}{2}(e^{2x} + e^{-2x})$ ekanligidan xususiy yechimni $U = U_1 + U_2 = A_1 e^{2x} + B_1 e^{-2x}$ koʻrinishda qidirsak ham aynan yuqoridagi yechim hosil boʻladi.

5-misol. $y'' - 2y' + 2y = x^2$ tenglamaning umumiy yechimi topilsin.

Yechish. Xarakteristik tenglama $k^2 - 2k + 2 = 0$ va uning ildizlari $k_{1,2} = 1 \pm i$ bo'lgani uchun bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi

$$y = e^x \left(C_1 \cos x + C_2 \sin x \right)$$

koʻrinishda boʻladi.

 $f(x) = x^2 = e^{0x} P_2(x)$ boʻlgani uchun xususiy yechimni $U(x) = Ax^2 + Bx + C$ koʻrinishda qidiramiz. Tenglamaga qoʻyish natijasida

$$2A - 4Ax - 2B + 2Ax^{2} + 2Bx + 2C = x^{2}$$
 yoki
 $2Ax^{2} + (-4A + 2B)x + 2A - 2B + 2C = x^{2} + 0x + 0$

ekanligidan quyidagilarni hosil qilamiz:

$$\begin{cases}
2A = 1, \\
-4A + 2B = 0, & \text{yoki} \quad A = \frac{1}{2}, B = 1, C = \frac{1}{2}. \\
2A - 2B + 2C = 0
\end{cases}$$

Bundan esa dastlabki tenglamaning umumiy yechimi

$$y = e^x (C_1 \cos x + C_2 \sin x) + \frac{1}{2} (x+1)^2$$
.

6- misol. $y'' + y = xe^x + 2e^{-x}$ tenglamaning umumiy yechimini toping.

Yechish. Xarakteristik tenglama $k^2 + 1 = 0$, uning ildizlari esa $k_{1,2} = \pm i$ boʻladi. Shuning uchun bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi

$$y = C_1 \cos x + C_2 \sin x$$

koʻrinishda boʻladi. $f(x) = f_1(x) + f_2(x) = xe^x + 2e^{-x}$ boʻlgani uchun $\alpha_1 = 1$, $\alpha_2 = -1$, $\beta_1 = \beta_2 = 0$, $p_1(x) = x$, demak, xususiy yechimni $U(x) = U_1(x) + U_2(x) = (Ax + B)e^x + Ce^{-x}$ koʻrinishda izlaymiz. Tegishli hosilalarni hisoblab tenglamaga qoʻysak:

$$2Ae^{x} + (Ax + B)e^{x} + Ce^{-x} + (Ax + B)e^{x} + Ce^{-x} = xe^{x} + 2e^{-x},$$

$$(2Ax + 2A + 2B)e^{x} + 2Ce^{-x} = (1x + 0)e^{x} + 2e^{-x}.$$

Noma'lum koeffitsiyentlarni aniqlash uchun quyidagi sistemani hosil qilamiz:

$$\begin{cases} 2A = 1, \\ 2A + 2B = 0, & \text{yoki} \quad A = \frac{1}{2}, B = -\frac{1}{2}, C = 1. \\ C = 1 \end{cases}$$

Demak, dastlabki tenglamaning umumiy yechimi quyidagicha bo'ladi:

$$y = C_1 \cos x + C_2 \sin x + \frac{1}{2}(x-1)e^x + e^{-x}$$
.

7- misol. $y''' + y'' - 2y' = x - e^x$ tenglamaning umumiy yechimini toping.

Y e c h i s h. Xarakteristik tenglamasi $k^3 + k^2 - 2k = 0$, uning ildizlari esa $k_1 = -2$, $k_2 = 0$, $k_3 = 1$ boʻladi. Demak, bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi quyidagicha boʻladi:

$$y = C_1 + C_2 e^x + C_3 e^{-2x},$$

$$f(x) = f_1(x) + f_2(x) = x - e^x.$$

 $\alpha_1 = 0$, $P_1(x) = x$, $\alpha_2 = 1$, $P_0(x) = -1$, $\beta_1 = \beta_2 = 0$ boʻlgani uchun xususiy yechimni (2.38) formulaga asosan:

$$U(x) = U_1(x) + U_2(x) = x \cdot (Ax + B) + x \cdot Ce^x$$

koʻrinishga qidiramiz. Buni asosiy tenglamaga qoʻyib,

 $3Ce^{x} + Cxe^{x} + 2A + 2Ce^{x} + Cxe^{x} - 4Ax - 2B - 2Ce^{x} - 2Cxe^{x} = x - e^{x}$ yoki

$$-4Ax + (2A - 2B) + 3Ce^x = x - e^x$$

ifodani hosil qilamiz. Noma'lum koeffitsiyentlarni aniqlash uchun quyidagi sistema hosil bo'ladi:

$$\begin{cases}
-4A = 1, \\
2A - 2B = 0, \text{ yoki } A = -\frac{1}{4}, B = -\frac{1}{4}, C = -\frac{1}{3}. \\
3C = -1
\end{cases}$$

Natijada dastlabki tenglamaning izlangan umumiy yechimiga ega boʻlamiz:

$$y = C_1 + C_2 e^x + C_3 e^{-2x} - \frac{1}{4}x(x+1) - \frac{1}{3}xe^x$$
.

8- misol. $y'' + y = 3\sin x$ tenglamaning y(0) + y'(0) = 0, $y\left(\frac{\pi}{2}\right) + y'\left(\frac{\pi}{2}\right) = 0$ chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Ye chish. Xarakteristik tenglama $k^2 + 1 = 0$ va uning ildizlari $k_{1,2} = \pm i = 0 \pm i$ boʻlgani uchun mos bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi quyidagicha boʻladi:

$$y = C_1 \cos x + C_2 \sin x.$$

 $f(x) = e^{0x} (3\sin x + 0\cos x)$, ya'ni $\alpha + \beta i = 0 + i$, $\alpha = 0$, $\beta = 1$ bo'lgani hamda bu xarakteristik tenglamaning ildizi bilan aynan bir xil bo'lganligi uchun xususiy yechimni (2.41) formulaga asosan

$$U(x) = x(A\cos x + B\sin x)$$

koʻrinishda izlaymiz.

$$U' = (-A\sin x + B\cos x)x + (A\cos x + B\sin x),$$

$$U^{\prime\prime} = 2(-A\sin x + B\cos x) + (-A\cos x - B\sin x)x$$

ifodalarni tenglamaga qo'ysak,

$$-2A\sin x + 2B\cos x - Ax\cos x - Bx\sin x + Ax\cos x + Bx\sin x = 3\sin x$$

yoki
$$-2A\sin x + 2B\cos x = 3\sin x + 0\cos x$$

hosil bo'ladi.

Noma'lum koeffitsiyentlarni aniqlash uchun quyidagi sistemaga ega bo'lamiz:

$$\begin{cases} -2A = 3, \\ 2B = 0 \end{cases} \text{ yoki } A = -\frac{3}{2}, B = 0.$$

Natijada, dastlabki tenglamaning umumiy yechimi

$$y = C_1 \cos x + C_2 \sin x - \frac{3}{2} x \cos x$$

koʻrinishda boʻladi. Noma'lum C_1 va C_2 koeffitsiyentlarni aniqlash uchun chegaraviy shartlarni qanoatlantiramiz:

$$y' = -C_1 \sin x + C_2 \cos x - \frac{3}{2} \cos x + \frac{3}{2} x \sin x$$
,

$$y(0) = C_1 \cos 0 + C_2 \sin 0 - \frac{3}{2} \cdot 0 \cdot \cos 0 = C_1,$$

$$y'(0) = -C_1 \sin 0 + C_2 \cos 0 - \frac{3}{2} \cdot \cos 0 + \frac{3}{2} \cdot 0 \cdot \sin 0 = C_2 - \frac{3}{2},$$

$$y\left(\frac{\pi}{2}\right) = C_1 \cos\frac{\pi}{2} + C_2 \sin\frac{\pi}{2} - \frac{3}{2} \cdot \frac{\pi}{2} \cdot \cos\frac{\pi}{2} = C_2,$$

$$y'\left(\frac{\pi}{2}\right) = -C_1 \sin\frac{\pi}{2} + C_2 \cos\frac{\pi}{2} - \frac{3}{2} \cdot \cos\frac{\pi}{2} + \frac{3}{2} \cdot \frac{\pi}{2} \sin\frac{\pi}{2} = -C_1 + \frac{3\pi}{4}.$$
Shunday qilib,

$$\begin{cases} C_1 + C_2 - \frac{3}{2} = 0, \\ C_2 - C_1 + \frac{3\pi}{4} = 0 \end{cases} \text{ yoki } \begin{cases} C_1 + C_2 = \frac{3}{2}, \\ -C_1 + C_2 = -\frac{3\pi}{4} \end{cases}$$

sistema hosil bo'ladi va uning yechimi $C_1 = \frac{3(2+\pi)}{8}$, $C_2 = \frac{2-\pi}{8}$ bo'ladi. Demak, berilgan tenglamaning chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi xususiy yechimi:

$$y = \frac{3}{8}[(\pi + 2)\cos x - (\pi - 2)\sin x] - \frac{3}{2}x\cos x.$$

9- misol. $y'' + 6y' + 10y = 80e^x \cos x$ tenglamaning y(0)=4, y'(0)=10 boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Ye chish. Xarakteristik tenglama $k^2 + 6k + 10 = 0$ va uning ildizlari $k_{1,2} = -3 \pm i$ boʻlgani uchun mos bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi $y = e^{-3x} \left(C_1 \cos x + C_2 \sin x \right)$ koʻrinishda boʻladi. $f(x) = e^x \left(80 \cos x + 0 \cdot \sin x \right)$ boʻlgani hamda $\alpha + \beta i = 1 + i$ ekanligidan xususiy yechimni $U(x) = e^x \left(A \cos x + B \sin x \right)$ koʻrinishda izlaymiz. Tegishli hosilalarni hisoblab tenglamaga qoʻysak:

$$e^{x} (-2A\sin x + 2B\cos x) + 6e^{x} (A\cos x + B\sin x - A\sin x + B\cos x) + +10e^{x} (A\cos x + B\sin x) = 80e^{x}\cos x.$$

Noma'lum koeffitsiyentlarni aniqlash uchun quyidagi sistemani hosil qilamiz:

$$\begin{cases} 16A + 8B = 80, \\ -8A + 16B = 0 \end{cases} \text{ yoki } A = 4, B = 2.$$

Demak, dastlabki tenglamaning umumiy yechimi

$$y = e^{-3x} (C_1 \cos x + C_2 \sin x) + 2e^x (2\cos x + \sin x).$$

Boshlang'ich shartlarni qanoatlantirib, C_1 va C_2 larni aniqlaymiz: $y' = e^{-3x} \left(-3C_1 \cos x - 3C_2 \sin x - C_1 \sin x + C_2 \cos x \right) + 2e^x \left(3\cos x - \sin x \right),$ $y(0) = C_1 + 4 = 4, \ y'(0) = -3C_1 + C_2 + 6 = 10, \ \text{bundan } C_1 = 0, \ C_2 = 4.$

Shunday qilib, boshlangʻich shartlarni qanoatlantiruvchi xususiy vechim:

$$y = 4e^{-3x} \sin x + 2e^x (2\cos x + \sin x).$$

10- misol. $y'' + y = \operatorname{tg} x$ tenglamaning $y(0) = y\left(\frac{\pi}{6}\right) = 0$ chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Y e c h i s h. Xarakteristik tenglama $k^2 + 1 = 0$, uning ildizlari esa $k_{1,2} = \pm i$. Shuning uchun mos bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi:

$$y = C_1 \cos x + C_2 \sin x.$$

 $f(x) = tgx = e^{0x} \cdot tgx$ bo'lgani uchun xususiy yechimni noma'-lum koeffitsiyentlar usuli bilan izlab bo'lmaydi.

Shuning uchun, oʻzgarmasni variatsiyalash usulidan foydalanamiz.

 $U(x) = C_1(x)\cos x + C_2(x)\sin x$ deb olsak, $C_1(x)$ va $C_2(x)$ funksiyalarni aniqlash uchun (2.32) formulaga asosan, quyidagi sistemaga ega boʻlamiz:

$$\begin{cases} C_1'(x)y_1 + C_2'(x)y_2 = 0, \\ C_1'(x)y_1' + C_2'(x)y_2' = f(x) \end{cases} \text{ yoki } \begin{cases} C_1'(x)\cos x + C_2'(x)\sin x = 0, \\ -C_1'(x)\sin x + C_2'(x)\cos x = \text{tgx.} \end{cases}$$

Bu sistemani yechib,

$$C_1(x) = -\int \frac{\sin^2 x}{\cos x} dx + A = \sin x - \ln \left| \operatorname{tg} \left(\frac{x}{2} + \frac{\pi}{4} \right) \right| + A,$$

$$C_2(x) = -\cos x + B$$

ekanligini topamiz.

Shunday qilib, dastlabki tenglamaning umumiy yechimi:

$$y = A\cos x + B\sin x - \cos x \ln \left| \lg \left(\frac{x}{2} + \frac{\pi}{4} \right) \right|.$$

Chegaraviy shartlarni qanoatlantirib, A va B ni aniqlash uchun, quyidagi sistemaga ega boʻlamiz:

$$\begin{cases} A\cos 0 + B\sin 0 - \cos 0 \cdot \ln \left| \operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{4}\right) \right| = 0, \\ A\cos\frac{\pi}{6} + B\sin\frac{\pi}{6} - \cos\frac{\pi}{6} \cdot \ln \left| \operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{3}\right) \right| = 0. \end{cases}$$

Bundan A = 0, $B = \frac{\sqrt{3}}{2} \ln 3$. Demak, chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechim, quyidagicha boʻladi:

$$y = \frac{\sqrt{3}}{2} \cdot \ln 3 \cdot \sin x - \cos x \cdot \ln \left| \lg \left(\frac{x}{2} + \frac{\pi}{4} \right) \right|.$$

Quyidagi tenglamalarni yeching:

220.
$$y'' - 2y' + y = e^{2x}$$
.

221.
$$y'' - 4y = 8x^3$$
.

222.
$$y'' + 3y' + 2y = \sin 2x + 2\cos 2x$$
.

223.
$$y'' + y = x + 2e^x$$
.

224.
$$y'' + 3y' = 9x$$
.

225.
$$y'' + 4y' + 5y = 5x^2 - 32x + 5$$
.

226.
$$y'' - 3y' + 2y = e^x$$
.

227.
$$y'' + 5y' + 6y = e^{-x} + e^{-2x}$$
.

228.
$$y''' + y'' = 6x + e^{-x}$$
.

229.
$$y'' + y' - 2y = 6x^2$$
.

230.
$$y'' - 5y' + 6y = 13\sin 3x$$
.

231.
$$y'' + 2y' + y = e^x$$
.

232.
$$v'' + v' + 2.5v = 25\cos 2x$$
.

233.
$$4y'' - y = x^3 - 24x$$
.

234.
$$y'' - 4y' + 3y = e^{5x}$$
, $y(0) = 3$, $y'(0) = 9$.

235.
$$y'' - 8y' + 16y = e^{4x}$$
, $y(0) = 0$, $y'(0) = 1$.

236.
$$y'' + y = \cos 3x$$
, $y\left(\frac{\pi}{2}\right) = 4$, $y'\left(\frac{\pi}{2}\right) = 1$.

237.
$$2y'' - y' = 1$$
, $y(0) = 0$, $y'(0) = 1$.

238.
$$y'' + 4y = \sin 2x + 1$$
, $y(0) = \frac{1}{4}$, $y'(0) = 0$.

239.
$$y'' + 4y = \cos 2x$$
, $y(0) = y(\frac{\pi}{4}) = 0$.

240.
$$v'' - v = 2 \operatorname{sh} x$$
, $v(0) = 0$, $v'(0) = 1$.

241.
$$y'' - 4y' + 8y = 61e^{2x} \sin x$$
, $y(0) = 0$, $y'(0) = 4$.

10- §. Eyler tenglamasi

O'zgaruvchi koeffitsiyentli chiziqli

$$x^{n}y^{(n)} + a_{1}x^{n-1}y^{(n-1)} + \dots + a_{n-1}xy^{1} + a_{n}y = f(x)$$
 (2.42)

yoki

$$(ax + b)^n y^{(n)} + a_1 (ax + b)^{n-1} y^{(n-1)} + ... + a_{n-1} (ax + b) y' + a_n y = f(x)$$
 (2.43)
tenglama *Eyler tenglamasi* deb ataladi, a_i bu tenglamalar uchun

oʻzgarmas koeffitsiyentlar. (2.42) tenglamani $x=e^t$ va (2.43) tenglamani esa $ax + b = e^t$ almashtirish orqali oʻzgarmas koeffitsiyentli chiziqli tenglama holiga

keltiriladi. **1- misol.** $x^2 y'' - xy' + y = 0$ tenglamani yeching.

Ye chish. $x = e^t$ yoki $t = \ln x$, $\frac{dt}{dx} = \frac{1}{x} = \frac{1}{e^t} = e^{-t}$ almashtirish

bajarib, y = y(x) = y[x(t)] funksiyaning murakkab funksiya sifatida hosilalarini topamiz:

$$y' = \frac{dy}{dx} = \frac{dy}{dt} \cdot \frac{dt}{dx} = \dot{y}e^{-t} ,$$
$$y'' = \frac{d}{dt}(e^{-t}\dot{y})\frac{dt}{dx} = (\ddot{y}e^{-t} - e^{-t}\dot{y})e^{-t} = e^{-2t}(\ddot{y} - \dot{y}) .$$

Bu yerda $\dot{y}$ va $\ddot{y}$ koʻrinishda t boʻyicha hosilalar belgilandi. Bularni e'tiborga olsak, dastlabki tenglama quyidagi holga keladi:

$$e^{2t} \cdot e^{-2t} (\ddot{y} - \dot{y}) - e^t \cdot e^{-t} \dot{y} + y = 0$$

voki

$$\ddot{v} - 2\dot{v} + v = 0.$$

Bu tenglamaning xarakteristik tenglamasi:

$$k^2 - 2k + 1 = 0$$
, $(k_{1,2} = 1)$,

umumiy yechimi esa

$$y = (C_1 + C_2 t)e^t = (C_1 + C_2 \ln x) \cdot x$$

koʻrinishda boʻladi.

2- misol. $(4x-1)^2 y'' - 2(4x-1)y' + 8y = 0$ tenglama yechilsin.

Yechish. $4x-1=e^t$ yoki $x=\frac{1}{4}(e^t+1)$, $\frac{dx}{dt}=\frac{1}{4}e^t$ yoki $\frac{dt}{dx}=4e^{-t}$ almashtirishlarni bajarsak,

$$y' = \frac{dy}{dt}\frac{dt}{dx} = 4e^{-t}\dot{y},$$

$$y'' = \frac{d}{dt} \Big(4 \cdot e^{-t} y' \Big) \frac{dt}{dx} = \Big(-4 e^{-t} \cdot \dot{y} + 4 e^{-t} \ddot{y} \Big) 4 e^{-t} = 16 e^{-2t} \left(\ddot{y} - \dot{y} \right).$$

Bularni e'tiborga olsak, dastlabki tenglama

$$16e^{2t}e^{-2t}(\ddot{y}-\dot{y})-4\cdot 2e^t\cdot e^{-t}\dot{y}+8y=0$$

yoki

$$2\ddot{y} - 3\dot{y} + y = 0$$

koʻrinishdagi oʻzgarmas koeffitsiyentli chiziqli bir jinsli tenglamaga aylanadi. Xarakteristik tenglamasi:

$$2k^2 - 3k + 1 = 0$$
, $\left(k_1 = 1, k_2 = \frac{1}{2}\right)$.

Natijada umumiy yechim

$$y = C_1 e^t + C_2 e^{\frac{1}{2}t}$$

voki

$$y = C_1(4x-1) + C_2\sqrt{4x-1}$$

koʻrinishda boʻladi.

3- misol. $y'' - xy' + y = \cos(\ln x)$ tenglamani yeching.

Ye chish. $x = e^t$ yoki $t = \ln x$, $\frac{dt}{dx} = \frac{1}{x} = e^{-t}$ almashtirishlarni bajarib, tegishli hosilalarni hisoblaymiz:

$$y' = e^{-t}\dot{y}, \quad y'' = e^{-2t}(\ddot{y} - \dot{y}).$$

Topilganlarni tenglamaga qoʻysak, quyidagi oʻzgarmas koeffitsiyentli tenglama hosil boʻladi:

$$\ddot{v} - 2\dot{v} + v = \cos t.$$

Xarakteristik tenglama $k^2 - 2k + 1 = 0$, $(k_{1,2} = 1)$ boʻlganidan, bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi

$$y = (C_1 + C_2 t)e^t$$

koʻrinishda boʻladi.

 $f(x) = (1 \cdot \cos t + 0 \cdot \sin t)e^{0t}$ boʻlgani uchun xususiy yechimni

$$U(t) = A\cos t + B\sin t$$

koʻrinishda qidiramiz. Hosilalarni hisoblab:

$$U' = -A\sin t + B\cos t$$
, $U'' = -A\cos t - B\sin t$,

tenglamaga qo'ysak,

 $-A\cos t - B\sin t + 2A\sin t - 2B\cos t + A\cos t + B\sin t = \cos t$ yoki

$$-2B\cos t + 2A\sin t = \cos t$$
.

Noma'lum koeffitsiyentlarni aniqlaymiz:

$$\begin{cases} -2B = 1, \\ A = 0 \end{cases} \text{ yoki } B = -\frac{1}{2}, A = 0.$$

Demak, $U(t) = -\frac{1}{2}\sin t$ hamda umumiy yechim $y = (C_1 + C_2 t)e^t - \frac{1}{2}\sin t$ koʻrinishda boʻladi.

Dastlabki oʻzgaruvchiga qaytsak,

$$y = (C_1 + C_2 \ln x)x - \frac{1}{2}\sin \ln x$$

umumiy yechimni hosil qilamiz.

Quyidagi Eyler tenglamalarini yeching:

242.
$$x^2y'' - 2y = 0$$
.

243.
$$x^2y'' + 2xy' - n(n+1)y = 0$$
.

244.
$$x^2 y'' + 5xy' + 4y = 0$$
.

245.
$$x^2y'' + xy' + y = 0$$
.

246.
$$xy'' + 2y' = 10x$$
.

247.
$$x^2 y'' - 6y = 12 \ln x$$
.

248.
$$x^2 y'' - xy' + 2y = 0$$
.

249.
$$x^2v'' - 3xv' + 3v = 3\ln^2 x$$
.

250.
$$x^2 y'' + xy' + y = \sin(2\ln x)$$

251.
$$x^2y'' - 2xy' + 2y = 4x$$
.

252.
$$x^3v'' + 3x^2v' + xv = 6 \ln x$$
.

253.
$$x^2 y'' - 4xy' + 6y = x^5$$
.

254.
$$x^2 y'' + xy' + y = x$$
.

255.
$$x^3y''' - 3xy' + 3y = 0$$
.

256.
$$x^2y'' + 3xy' + y = \frac{1}{x}$$
, $y(1) = 1$, $y'(1) = 0$.

257.
$$x^2y'' - 3xy' + 4y = \frac{1}{2}x^3$$
, $y(1) = \frac{1}{2}$, $y(4) = 0$.

11- §. Differensial tenglamalarni qator yordamida yechish

Ba'zi bir differensial tenglamalarni elementar funksiyalar yordamida integrallash mumkin bo'lmaydi, bunday tenglamalarning yechimini

$$y = \sum_{n=0}^{\infty} C_n (x - x_0)^n$$
 (2.44)

darajali qator koʻrinishida izlanadi.

Noma'lum C_n koeffitsiyentlarni (2.44) ni tenglamaga qo'yib, tenglikning har ikki tomonidagi bir xil darajali hadlar oldidagi koeffitsiyentlarni tenglab topiladi, ya'ni

$$y' = f(x; y) \tag{2.45}$$

tenglamaga qoʻyilgan $y(x_0) = y_0$ boshlangʻich shartni qanoatlantiruvchi yechimni topish haqidagi Koshi masalasining yechimini

$$y = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{y^{(n)}(x_0)}{n!} (x - x_0)^n$$
 (2.46)

Teylor qatori yordamida topish qulay, bu yerda

$$y(x_0) = y_0, y'(x_0) = f(x_0; y_0), ...$$

1- misol. $y'' - x^2y = 0$ tenglamani yeching.

Yechish. Bu tenglamaning yechimini

$$y = C_0 + C_1 x + C_2 x^2 + ... + C_n x^n + ...$$

darajali qator koʻrinishda qidiramiz.

Tegishli hosilalarni hisoblab,

$$y' = C_1 + 2C_2x + 3C_3x^2 + \dots + nC_nx^{n-1} + \dots$$

$$y'' = 2 \cdot 1 \cdot C_2 + 3 \cdot 2 \cdot C_3 x + ... + n(n-1)C_n x^{n-2} + ...,$$

natijalarni tenglamaga qoʻyamiz:

$$2 \cdot 1 \cdot C_2 + 3 \cdot 2 \cdot C_3 x + \dots + n(n-1)C_n x^{n-2} - x^2 (C_0 + C_1 x + C_2 x^2 + \dots + C_n x^n + \dots) = 0.$$

x ni bir xil darajalari boʻyicha guruhlasak:

$$2 \cdot 1 \cdot C_2 + 3 \cdot 2 \cdot C_3 x + (4 \cdot 3C_4 - C_0) x^2 + (5 \cdot 4 \cdot C_5 - C_1) x^3 + \dots + [(n+4)(n+3)C_{n+4} - C_n] x^{n+2} \dots, = 0$$

voki

$$2 \cdot 1 \cdot C_2 + 3 \cdot 2 \cdot C_3 x + \sum_{n=0}^{\infty} [(n+4)(n+3)C_{n+4} - C_n] x^{n+2} = 0.$$

Bundan

$$C_2 = 0, C_3 = 0, ..., (n+4)(4+3)C_{n+4} - C_n = 0$$

yoki

$$C_{n+4} = \frac{C_n}{(n+3)(n+4)}$$
  $(n = 0,1,2...)$.

Bu tenglik barcha noma'lum koeffitsiyentlarni aniqlashga yordam beradi:

$$C_{4n} = \frac{C_0}{3 \cdot 4 \cdot 7 \cdot 8 \dots (4n-1)4n}, \quad C_{4n+1} = \frac{C_1}{4 \cdot 5 \cdot 8 \cdot 9 \dots 4n(4n+1)},$$

$$C_{4n+2} = C_{4n+3} = 0 \quad (n = 0, 1, 2, \dots).$$

Shunday qilib, quyidagi umumiy yechimga ega boʻldik:

$$y = C_0 \sum_{n=0}^{\infty} \frac{x^{4n}}{3 \cdot 4 \cdot 7 \cdot 8 \cdot (4n-1)4n} + C_1 \sum_{n=0}^{\infty} \frac{x^{4n+1}}{4 \cdot 5 \cdot 8 \cdot 9 \cdot ... 4n(4n+1)}.$$

Hosil bo'lgan qator son o'qidagi barcha nuqtalarda yaqinlashuvchi bo'lib, u ikkita chiziqli erkli yechimlar yig'indisidan iborat:

2- misol. $y' = x^2 + y^2$ tenglamaning, y(0)=1 shartni bajaruvchi yechimini Teylor qatori yordamida birinchi oltita hadlari yigʻindisi shaklida toping.

Ye chish. y(0)=1 boshlang'ich shartga asosan $y'(0)=0^2+1^2=1$,

ikkinchi tartibli hosila $y'' = 2x + 2y \cdot y'$ va uning qiymati

$$y''(0) = 2 \cdot 0 + 2 \cdot 1 \cdot 1^2 = 2$$
;

uchinchi tartibli hosila $y''' = 2 + 2y'^2 + 2yy''$ va uning qiymati

$$y'''(0) = 2 + 2 \cdot 1^2 + 2 \cdot 1 \cdot 2 = 8$$
;

toʻrtinchi tartibli hosila $y^{IV} = 6y'y'' + 2yy'''$ va uning qiymati

$$y^{IV}(0) = 6 \cdot 1 \cdot 2 + 2 \cdot 1 \cdot 8 = 28$$
;

beshinchi tartibli hosila $y^V = 6y''^2 + 8y'y''' + 2yy^{IV}$ va uning qiymati $y^V(0) = 6 \cdot 2^2 + 8 \cdot 1 \cdot 8 + 2 \cdot 1 \cdot 28 = 144.$

Izlangan yechim formulasi

$$y = 1 + \frac{x}{1!}y'(0) + \frac{x^2}{2!}y''(0) + \frac{x^3}{3!}y'''(0) + \frac{x^4}{4!}y^{IV}(0) + \frac{x^5}{5!}y^{V}(0).$$

Demak,
$$y = 1 + \frac{x}{1!} + \frac{2x^2}{2!} + \frac{8x^3}{3!} + \frac{28x^4}{4!} + \frac{144x^5}{5!}$$
.

3- misol. $y'' = x + y^2$ tenglamaning y(0) = 0, y'(0) = 1 shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini Teylor qatori koʻrinishida toʻrtta noldan farqli had yigʻindisi koʻrinishida toping.

Yechish. Teylor formulasiga asosan yechim koʻrinishi

$$y = y(0) + \frac{x}{1!}y'(0) + \frac{x^2}{2!}y''(0) + \frac{x^3}{3!}y'''(0) + \frac{x^4}{4!}y^{IV}(0) + \dots$$
 bo'lgani uchun boshlang'ich shartlardan foydalanib:

$$y''(0) = 0 + 0^2 = 0$$
,
 $y''' = 1 + 2yy'$ va uning qiymati $y'''(0) = 1 + 2 \cdot 0 \cdot 1 = 1$,
 $y^{IV} = 2y'^2 + 2yy''$ va uning qiymati $y^{IV}(0) = 2 \cdot 1^2 + 2 \cdot 0 \cdot 0 = 2$,

$$y^{V} = 2y' + 2yy''$$
 va uning qiymati $y^{V}(0) = 2 \cdot 1 + 2 \cdot 0 \cdot 0 = 2$,
 $y^{V} = 6y'y'' + 2yy'''$ va uning qiymati $y^{V}(0) = 6 \cdot 1 \cdot + 2 \cdot 0 \cdot 1 = 0$,

$$y^{VI} = 6y''^2 + 8y'y''' + 2y \cdot y^{IV}$$
 va uning qiymati

$$y^{VI}(0) = 6 \cdot 0 + 8 \cdot 1 \cdot 1 + 2 \cdot 0 \cdot 2 = 8$$
.

Demak,
$$y = \frac{x}{1!} + \frac{x^3}{3!} + \frac{2x^4}{4!} + \frac{8x^6}{6!} + \dots = x + \frac{x^3}{6} + \frac{x^4}{12} + \frac{x^6}{90} + \dots$$

Quyidagi differensial tenglamalarning yechimlarini darajali qatorlar koʻrinishida toping:

258.
$$y' + xy = 0$$
.

259.
$$y' = x - 2y$$
, $y(0) = 0$.

260.
$$y'' + xy' + y = 0$$
.

261.
$$y'' - xy' - 2y = 0$$
.

262.
$$y'' + x^2y = 0$$
, $y(0) = 0$, $y'(0) = 1$.

Quyidagi tenglamalarning yechimlarini koʻrsatilgan aniqlikda noldan farqli Teylor qatori yigʻindisi shaklida toping:

- **263.** $y' = x^2y + y^3$, y(0) = 1, toʻrtta noldan farqli hadlar yigʻindisi shaklida.
- **264.** $y' = x + 2y^2$, y(0) = 0, ikkita noldan farqli had yigʻindisi shaklida.
- **265.** $y'' xy^2 = 0$, y(0) = 1, y'(0) = 1, to rtta noldan farqli had vigʻindisi shaklida.
  - **266.** y' = 2x y, y(0) = 2, aniq yechimi topilsin.
- **267.** $y' = y^2 + x$, y(0) = 1, birinchi beshta hadi yigʻindisi koʻrinishidagi yechimi topilsin.
- **268.** y'' = (2x 1)y 1, y(0) = 0, y'(0) = 1, birinchi beshta hadi vigʻindisi koʻrinishidagi yechimi topilsin.

III BOB

DIFFERENSIAL TENGLAMALAR SISTEMASI

1- §. Normal sistema

Ushbu

$$\frac{dx_i}{dt} = f_i(t, x_1, x_2, ..., x_n), \quad (i = \overline{1, n})$$
(3.1)

koʻrinishdagi sistema birinchi tartibli n ta differensial tenglamalarning normal sistemasi yoki $x_i=x_i(t)$ noma'lum funksiyaning hosilasiga nisbatan yechilgan differensial tenglamalar sistemasi deyiladi. Bunda tenglamalar soni noma'lum funksiyalar soniga teng, deb faraz qilinadi.

Agar (3.1) sistemaning oʻng tomonidagi f_i ($i = \overline{1,n}$) funksiyalar $x_1, x_2, ..., x_n$ larga nisbatan chiziqli boʻlsa, u vaqtda (3.1) sistema chiziqli differensial tenglamalar sistemasi deyiladi.

(3.1) sistemaning (a; b) intervaldagi yechimi deb, (a; b) intervalda uzluksiz differensiallanuvchi va sistemaning hamma tenglamasini qanoatlantiradigan n ta $x_1(t)$, $x_2(t)$, $x_3(t)$, ..., $x_n(t)$ funksiya toʻplamiga aytiladi.

Differensial tenglamalarning normal sistemasi uchun Koshi masalasi shunday yechimni topishdan iboratki, u $t=t_0$ da berilgan quyidagi qiymatlarni qabul qilsin:

$$x_1|_{t=t_0} = x_{10}, \quad x_2|_{t=t_0} = x_{20}, ..., \quad x_n|_{t=t_0} = x_{n0}.$$
 (3.2)

Bu qiymatlar (3.1) *normal sistemaning boshlangʻich shartlari* deyiladi. Ularning soni noma'lum funksiyalar soni bilan bir xil.

(3.1) sistemaning umumiy yechimi deb, n ta ixtiyoriy C_1 , C_2 , ..., C_n oʻzgarmaslarga bogʻliq boʻlgan ushbu $x_i = \varphi_i(t, C_1, C_2, ..., C_n)$ funksiyalar sistemasiga aytiladi. Ixtiyoriy oʻzgarmaslarning mumkin boʻlgan ba'zi qiymatlarida hosil boʻladigan yechimlar xususiy yechimlar deyiladi.

n- tartibli bitta differensial tenglamani tenglamalarning normal sistemasiga keltirish mumkin. Umuman aytganda, buning aksi ham oʻrinli, ya'ni birinchi tartibli *n* ta differensial tenglamaning normal sistemasi *n*- tartibli bitta differensial tenglamaga ekvivalentdir.

1- misol.

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = ax + by + f(t), \\ \frac{dy}{dt} = cx + dy + g(t) \end{cases}$$
 (3.3)

sistema berilgan bo'lsin. Bu yerda a, b, c, d — o'zgarmas koeffitsiventlar, f(t) va g(t) — berilgan funksivalar, x(t) va y(t) —noma'-

lum funksiyalar. (3.3) tenglamadan

$$y = \frac{1}{b} \left(\frac{dx}{dt} - ax - f(t) \right) \tag{3.5}$$

ni topamiz va uning ikkala qismini differensiallaymiz:

$$\frac{dy}{dt} = \frac{1}{b} \left(\frac{d^2x}{dt^2} - a \frac{dx}{dt} - \frac{df}{dt} \right). \tag{3.6}$$

(3.5) va (3.6) ni (3.4) ga keltirib qo'yamiz. Natijada x(t) ga nisbatan ikkinchi tartibli differensial tenglamani hosil qilamiz:

$$A\frac{d^2x}{dt^2} + B\frac{dx}{dt} + Cx + P(t) = 0, (3.7)$$

bu verda A, B, C — oʻzgarmaslar.

2- misol. Ouyidagi tenglamalar sistemasining yechimini toping:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = y + 1, \\ \frac{dy}{dt} = x + 1. \end{cases}$$

Birinchi tenglamadan

$$y = \frac{dx}{dt} - 1 \tag{3.8}$$

ni topib, uning ikkala tomonini t bo'yicha differensiallaymiz:

$$\frac{dy}{dt} = \frac{d^2x}{dt^2} \,. \tag{3.9}$$

(3.8) va (3.9) ifodalarni sistemaning ikkinchi tenglamasiga keltirib qo'yib, x(t) ga nisbatan o'zgarmas koeffitsiyentli ikkinchi tartibli differensial tenglamani hosil qilamiz:

$$\frac{d^2x}{dt^2} - x - 1 = 0.$$

Bu tenglamaning umumiy yechimi:

$$x = C_1 e^t + C_2 e^{-t} - 1. (3.10)$$

(3.10) funksiyani *t* boʻyicha differensiallab, (3.8) ifodaga keltirib qoʻysak,

$$y = C_1 e^t - C_2 e^{-t} - 1$$

ni topamiz. Demak, sistemaning umumiy yechimi:

$$\begin{cases} x = C_1 e^t + C_2 e^{-t} - 1, \\ y = C_1 e^t - C_2 e^{-t} - 1. \end{cases}$$

2- §. O'zgarmas koeffitsiyentli chiziqli bir jinsli differensial tenglamalar sistemasini Eyler usulida integrallash

Ouvidagi bir jinsli chiziqli

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = ax + by + cz, \\ \frac{dy}{dt} = a_1x + b_1y + c_1z, \\ \frac{dz}{dt} = a_2x + b_2y + c_2z \end{cases}$$
(3.11)

sistemani qaraymiz va undagi koeffitsiyentlarni oʻzgarmas deb hisoblaymiz. (3.11) sistemaning yechimini koʻrsatkichli funksiyalar koʻrinishida izlaymiz:

$$x = \lambda e^{rt}, y = \mu e^{rt}, z = \nu e^{rt},$$
 (3.12)

bu yerda r, λ , μ , ν oʻzgarmas boʻlib, ularni (3.12) ifodalar (3.11) sistemani qanoatlantiradigan qilib aniqlash lozim. (3.11) sistemaga (3.12) qiymatlarni qoʻyib, e^{rt} ga qisqartirib va λ , μ , ν oldidagi koeffitsiyentlarni tanlab, quyidagi algebraik tenglamalar sistemasini hosil qilamiz:

$$\begin{cases} (a-r)\lambda + b\mu + c\nu = 0, \\ a_1\lambda + (b_1 - r)\mu + c_1\nu = 0, \\ a_2\lambda + b_2\mu + (c_2 - r)\nu = 0. \end{cases}$$
(3.13)

(3.13) sistema $-\lambda$, μ , ν ga nisbatan chiziqli bir jinsli tenglamalar sistemasidir. Demak, sistema noldan farqli yechimlarga ega boʻlishi uchun sistemaning determinanti nolga teng boʻlishi zarur va yetarlidir. Shunday qilib,

$$\Delta = \begin{vmatrix} a - r & b & c \\ a_1 & b_1 - r & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 - r \end{vmatrix} = 0$$
 (3.14)

tenglik bajarilishi kerak.

- (3.14) tenglama r ga nisbatan uchinchi darajali tenglamadir, u (3.11) sistemaning xarakteristik tenglamasi deyiladi.
- a) Xarakteristik tenglamaning r_1 , r_2 , r_3 ildizlari haqiqiy va har xil boʻlsin. Bu ildizlarning har biri uchun mos (3.13) tenglamalar sistemasini yozamiz va λ_1 , μ_1 , ν_1 ; λ_2 , μ_2 , ν_2 ; λ_3 , μ_3 , ν_3 koeffitsiyentlarni aniqlaymiz. Agar (3.14) tenglamaning r_1 , r_2 , r_3 ildizlariga mos (3.11) sistemaning xususiy yechimlarini x_1 , y_1 , z_1 ; x_2 , y_2 , z_2 ; x_2 , y_3 , z_3 orqali belgilasak, (3.11) differensial tenglamalar sistemasining umumiy yechimi

$$\begin{cases} x(t) = C_1 x_1 + C_2 x_2 + C_3 x_3, \\ y(t) = C_1 y_1 + C_2 y_2 + C_3 y_3, \\ z(t) = C_1 z_1 + C_2 z_2 + C_3 z_3 \end{cases}$$
(3.15)

koʻrinishda boʻladi.

1- misol. Ushbu sistemaning umumiy yechimini toping:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 3x - y + z, \\ \frac{dy}{dt} = -x + 5y - z, \\ \frac{dz}{dt} = x - y + 3z. \end{cases}$$
(3.16)

Yechish. Sistemaning xarakteristik tenglamasini tuzamiz:

$$\begin{vmatrix} 3 - r & -1 & 1 \\ -1 & 5 - r & -1 \\ 1 & -1 & 3 - r \end{vmatrix} = 0$$

yoki $r^3 - 11r^2 + 36r - 36 = 0$. Uning ildizlari: $r_1 = 2$, $r_2 = 3$, $r_3 = 6$. Demak, (3.16) sistemaning xususiy yechimlarini

$$x_1 = \lambda_1 e^{2t}$$
, $y_1 = \mu_1 e^{2t}$, $z_1 = v_1 e^{2t}$,
 $x_2 = \lambda_2 e^{3t}$, $y_2 = \mu_2 e^{3t}$, $z_2 = v_2 e^{3t}$,
 $x_3 = \lambda_3 e^{6t}$, $y_3 = \mu_3 e^{6t}$, $z_3 = v_3 e^{6t}$

koʻrinishda izlaymiz.

 r_1 =2 da λ , μ , ν ni aniqlash uchun (3.13) tenglamalar sistemasi quyidagicha yoziladi:

$$\begin{cases} (3-2)\lambda_1 - \mu_1 + \nu_1 = 0, \\ -\lambda_1 + (5-2)\mu_1 - \nu_1 = 0, \\ \lambda_1 - \mu + (3-2)\nu = 0 \end{cases} \quad \text{yoki} \quad \begin{cases} \lambda_1 - \mu_1 + \nu_1 = 0, \\ -\lambda_1 + 3\mu_1 - \nu_1 = 0, \\ \lambda_1 - \mu_1 + \nu_1 = 0. \end{cases}$$

Bu sistema yechimlari: $\lambda_1 = 1$, $\mu_1 = 0$, $\nu_1 = -1$. $r_2=3$ uchun

$$\begin{cases} \lambda_2 - \mu_2 + \nu_2 = 0, \\ -\lambda_2 + 2\mu_2 - \nu_2 = 0, \\ \lambda_2 - \mu_2 = 0 \end{cases}$$

sistemani hosil qilamiz. Bu sistemaning yechimlari sifatida $\lambda_2=1$, $\mu_2=1$, $\nu_2=1$ ni olish mumkin.

 r_2 =6 da (3.13) tenglamalar sistemasi quyidagicha bo'ladi:

$$\begin{cases} -3\lambda_3 - \mu_3 + \nu_3 = 0, \\ -\lambda_3 - \mu_3 - \nu_3 = 0, \\ \lambda_3 - \mu_3 - 3\nu_3 = 0. \end{cases}$$

 $\lambda_3=1$ deb, $\mu_3=-2$, $\nu_3=1$ larni topamiz.

Shunday qilib, (3.16) sistemaning xususiy yechimlari:

$$x_1 = e^{2t}, \quad y_1 = 0, \qquad z_1 = -e^{2t};$$

 $x_2 = e^{3t}, \quad y_2 = e^{3t}, \quad z_2 = e^{3t};$
 $x_3 = e^{6t}, \quad y_3 = -2e^{6t}, \quad z_3 = e^{6t}.$

Bu xususiy yechimlar (3.16) sistemaning fundamental yechimlar sistemasidir. Demak, (3.16) sistemaning umumiy yechimi (3.15) formulaga koʻra quyidagicha boʻladi:

$$x(t) = C_1 e^{2t} + C_2 e^{3t} + C_3 e^{6t},$$

$$y(t) = C_2 e^{3t} - 2C_3 e^{6t},$$

$$z(t) = -C_1 e^{2t} + C_2 e^{3t} + C_3 e^{6t}.$$
(3.17)

- b) Xarakteristik tenglamaning ildizlari kompleks sonlar boʻlgan holni qaraymiz.
  - 2- misol. Sistemaning yechimini toping:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x - 5y; \\ \frac{dy}{dt} = 2x - y. \end{cases}$$
 (3.18)

Yechish. Berilgan sistemaning xarakteristik tenglamasi

$$\begin{vmatrix} 1-r & -5 \\ 2 & -1-r \end{vmatrix} = r^2 + 9 = 0$$

koʻrinishda boʻlib, u ildizlarga ega. (3.13) formulaga asosan

$$\begin{cases} (1-r)\lambda - 5\mu = 0, \\ 2\lambda - (1+r)\mu = 0 \end{cases}$$
 (3.19)

sistemaga ega bo'lamiz. $r_1 = 3i$ uchun

$$\begin{cases} (1-3i)\lambda_1 - 5\mu_1 = 0, \\ 2\lambda_1 - (1+3i)\mu_1 = 0. \end{cases}$$

 $\lambda_1 = 5 \text{ deb}, \ \mu_1 = 1 - 3i \text{ ni topamiz. U holda}$

$$x_1 = 5e^{3it}, \quad y_1 = (1-3i)e^{3it}$$
 (3.20)

xususiy yechimlarni topamiz. $r_2 = -3i$ ni (3.19) ga qo'yib, $\lambda_2 = 5$, $\mu_2 = 1 + 3i$ larni topamiz.

U holda xususiy yechimlar

$$x_1 = 5e^{-3it}, \quad y_1 = (1+3i)e^{-3it}$$
 (3.21)

koʻrinishda boʻladi.

Yangi fundamental yechimlar sistemasiga o'tamiz:

$$\overline{x_1} = \frac{x_1 + x_2}{2}, \quad \overline{x_2} = \frac{x_1 - x_2}{2},
\overline{y_1} = \frac{y_1 + y_2}{2}, \quad \overline{y_1} = \frac{y_1 - y_2}{2}.$$
(3.22)

Bundan Eyler formulasi $e^{+\alpha it} = \cos \alpha t \pm i \sin \alpha t$ dan foydalanib

$$\overline{x_1} = 5\cos 3t, \qquad \overline{x_2} = 5\sin 3t,$$

$$\overline{y_1} = \cos 3t + 3\sin 3t, \qquad \overline{y_2} = \sin 3t - 3\cos 3t$$

larni topamiz. U holda berilgan sistemaning umumiy yechimi quyidagi koʻrinishda boʻladi:

$$x(t) = 5C_1 \cos 3t + 5C_2 \sin 3t;$$

$$y(t) = C_1 (\cos 3t + 3\sin 3t) + C_2 (\sin 3t - 3\cos 3t).$$

- d) Xarakteristik tenglamaning ildizlari karrali boʻlsin.
- 3- misol. Sistemaning yechimini toping:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 2x + y, \\ \frac{dy}{dt} = 4y - x. \end{cases}$$
 (3.23)

Yechish. Sistemaning xarakteristik tenglamasi

$$\begin{vmatrix} 2-r & 1 \\ -1 & 4-r \end{vmatrix} = r^2 - 6r + 9 = 0$$

 $r_1 = r_2 = 3$ ildizga ega. Sistemaning yechimini

$$\begin{cases} x = (\lambda_1 + \mu_1 t) e^{3t}, \\ y = (\lambda_2 + \mu_2 t) e^{3t} \end{cases}$$
 (3.24)

koʻrinishda izlash kerak. (3.24) ifodani (3.23) sistemaning birinchi tenglamasiga qoʻyib

$$3(\lambda_1 + \mu_1 t) + \mu_1 = 2(\lambda_1 + \mu_1 t) + (\lambda_2 + \mu_2 t)$$
 (3.25)

tenglikka ega bo'lamiz. Chap va o'ng tomondagi bir xil darajali t ning koeffitsiyentlarini tenglashtirib

$$\begin{cases} 3\lambda_1 + \mu_1 = 2\lambda_1 + \lambda_2, \\ 3\mu_1 = 2\mu_1 + \mu_2 \end{cases}$$

sistemani hosil qilamiz. Bundan

$$\begin{cases} \lambda_2 = \lambda_1 + \mu_1, \\ \mu_2 = \mu_1 \end{cases}$$

ni topamiz. λ_1 va μ_1 sonlarni ixtiyoriy parametr deb olishimiz mumkin. $\lambda_1 = C_1$ va $\mu_2 = C_2$ deb belgilasak, (3.13) sistemaning umumiy yechimi

$$\begin{cases} x = (C_1 + C_2 t)e^{3t}, \\ y = (C_1 + C_2 + C_2 t)e^{3t} \end{cases}$$

koʻrinishda boʻladi.

3- §. Differensial tenglamalar sistemasining birinchi integrali

Differensial tenglamalar sistemasi

$$\frac{dx_i}{dt} = f_i(t, x_1, x_2, ..., x_n), \quad (i = \overline{1, n})$$
 (3.26)

ni integrallashning bu usuli quyidagidan iborat: arifmetik amallar (qoʻshish, ayirish, koʻpaytirish, boʻlish) yordamida (3.26) tenglamalar sistemasi osongina integrallanadigan

$$F\left(t, \ U, \frac{dU}{dt}\right) = 0 \tag{3.27}$$

tenglamaga keltiriladi, bu yerda $U = U(t, x_1, x_2, ..., x_n)$.

1- misol. Sistemaning yechimini toping:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 2(x^2 + y^2)t, \\ \frac{dy}{dt} = 4xyt. \end{cases}$$
 (3.28)

Yechish. Tenglamalarni hadma-had qoʻshib,

$$\frac{d(x+y)}{dt} = 2(x+y)^2 t$$

tenglamani hosil qilamiz. Uni integrallab

$$\frac{1}{x+y}+t^2=C_1$$

ni topamiz. Tenglamalarni hadma-had ayirib, quyidagini topamiz:

$$\frac{d(x-y)}{dt} = 2t(x-y)^2,$$

bundan

$$\frac{1}{x-y} + t^2 = C_2$$

ni hosil qilamiz. Shunday qilib, sistemaning ikkita birinchi integralini topdik:

$$t^2 + \frac{1}{x+y} = C_1, \quad t^2 + \frac{1}{x-y} = C_2.$$
 (3.29)

(3.29) ifoda -(3.28) sistemaning umumiy integrali. (3.29) sistemani x va y noma'lum funksiyalarga nisbatan yechib, (3.28) differensial tenglamalarning umumiy yechimini topamiz:

$$x(t) = \frac{C_1 + C_2 - 2t^2}{2(C_1 - t^2)(C_2 - t^2)}, \quad y(t) = \frac{C_2 - C_1}{2(C_1 - t^2)(C_2 - t^2)}.$$

2- misol. Quyidagi sistemaning yechimini toping:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = \frac{x - y}{z - t}, \\ \frac{dy}{dt} = \frac{x - y}{z - t}, \\ \frac{dz}{dt} = x - y + 1. \end{cases}$$
(3.30)

Yechish. Sistemaning birinchi tenglamasidan ikkinchi tenglamasini hadma-had ayirib,

$$\frac{d(x-y)}{dt} = 0$$

tenglamani hosil qilamiz. Uni integrallab, (3.30) sistemaning birinchi integralini topamiz:

$$x - y = C_1. \tag{3.31}$$

(3.31) ifodani (3.30) sistemaning ikkinchi va uchinchi tenglamalariga qoʻyib, ikki noma'lumli tenglamalar sistemasiga kelamiz:

$$\begin{cases} \frac{dy}{dt} = \frac{C_1}{z - t}, \\ \frac{dz}{dt} = C_1 + 1. \end{cases}$$
 (3.32)

(3.32) sistemaning ikkinchi tenglamasidan

$$z = (C_1 + 1)t + C_2 (3.33)$$

ni topamiz. (3.33) ni (3.32) sistemaning birinchi tenglamasiga keltirib qoʻyamiz va

$$y = \ln|C_1 t + C_2| + C_3 \tag{3.34}$$

ni topamiz. Shunday qilib, (3.30) sistemaning umumiy yechimi:

$$x(t) = \ln |C_1 t + C_2| + C_1 + C_3,$$

$$y(t) = \ln |C_1 t + C_2| + C_3,$$

$$z(t) = (C_1 + 1)t + C_2.$$

3- misol. Ouvidagi

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 3x + 5y, \\ \frac{dy}{dt} = -2x - 8y \end{cases}$$
 (3.35)

sistemaning $x\Big|_{t=0} = 2$, $y\Big|_{t=0} = 5$ boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi xususiy yechimini toping.

Yechish. Sistemaning birinchi tenglamasini 2 ga koʻpaytirib, ikkinchi tenglamaga hadma-had qoʻshib,

$$\frac{d(2x+y)}{dt} = 2(2x+y)$$

tenglamani hosil qilamiz. Bundan

$$2x + y = C_1 e^{2t}$$

$$y = C_1 e^{2t} - 2x (3.36)$$

birinchi integralni topamiz. (3.36) ni (3.35) sistemaning birinchi tenglamasiga keltirib qoʻyib, x ga nisbatan chiziqli tenglamaga kelamiz:

$$\frac{dx}{dt} + 7x = 5C_1 e^{2t} \,. ag{3.37}$$

Bundan

$$x(t) = C_2 e^{-7t} + \frac{5}{9} C_1 e^{2t}$$
 (3.38)

yechimni topamiz. Shunday qilib, (3.35) sistemaning umumiy yechimi

$$\begin{cases} x(t) = C_2 e^{-7t} + \frac{5}{9} C_1 e^{2t}, \\ y(t) = -\frac{1}{9} C_1 e^{2t} - 2C_2 e^{-7t}. \end{cases}$$
 (3.39)

Sistemaning boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi xususiy yechimini topish uchun (3.39) ga t, x va y larning o'rniga mos

ravishda 0, 2 va 5 sonlarni qoʻyib, C_1 va C_2 larga nisbatan quyidagi sistemani hosil qilamiz:

$$\begin{cases} C_2 + \frac{5}{9}C_1 = 2, \\ -\frac{1}{9}C_1 - 2C_2 = 5. \end{cases}$$
 (3.40)

Bundan $C_1=9$, $C_2=-3$ ni topamiz, demak, (3.35) sistemaning xususiy yechimi:

$$x(t) = 5e^{2t} - 3e^{-7t},$$

$$y(t) = -e^{2t} + 6e^{-7t}.$$

4- §. O'zgarmas koeffitsiyentli chiziqli bir jinsli bo'lmagan differensial tenglamalar sistemasini integrallash usullari

1. O'zgarmaslarni variatsiyalash usuli. Ushbu sistema berilgan bo'lsin:

$$\begin{cases} x' + a_1 x + b_1 y + c_1 z = f_1(t), & (1) \\ y' + a_2 x + b_2 y + c_2 z = f_2(t), & (2) \\ z' + a_3 x + b_3 y + c_3 z = f_3(t). & (3) \end{cases}$$

Bunda $f_i(t)$ (i=1, 2, 3) oʻzgaruvchining berilgan uzluksiz funksiyasi. Faraz qilaylik:

$$\begin{cases} x = C_1 x_1 + C_2 x_2 + C_3 x_3, \\ y = C_1 y_1 + C_2 y_2 + C_3 y_3, \\ z = C_1 z_1 + C_2 z_2 + C_3 z_3 \end{cases}$$
(3.42)

funksiyalar (3.41) sistemaga mos bir jinsli sistemaning umumiy yechimi bo'lsin. U holda (3.41) sistemaning yechimini

$$x = C_{1}(t)x_{1} + C_{2}(t)x_{2} + C_{3}(t)x_{3},$$

$$y = C_{1}(t)y_{1} + C_{2}(t)y_{2} + C_{3}(t)y_{3},$$

$$z = C_{1}(t)z_{1} + C_{2}(t)z_{2} + C_{3}(t)z_{3}$$
(3.43)

koʻrinishda izlaymiz, bu yerda $C_1(t)$, $C_2(t)$, $C_3(t)$ — noma'lum funksiyalar.

(3.43) ifodalarni (3.41) sistemaga keltirib qoʻysak, (3.41) sistemaning (1) tenglamasi quyidagi koʻrinishga keladi:

$$C_{1}'x_{1} + C_{2}'x_{2} + C_{3}'x_{3} + C_{1}(x_{1}' + a_{1}x_{1} + b_{1}y_{1} + c_{1}z_{1}) + +C_{2}(x_{2}' + a_{1}x_{2} + b_{1}y_{2} + c_{1}z_{2}) + C_{3}(x_{3}' + a_{1}x_{3} + b_{1}y_{3} + c_{1}z_{3}) = f_{1}(t).$$
(3.44)

Bunda (3.42) ga asosan barcha qavslar nolga teng, demak,

$$C_1'x_1 + C_2'x_2 + C_3'x_3 = f_1(t).$$
 (3.45)

Xuddi shuningdek, (3.41) sistemaning (2) va (3) tenglamalaridan

$$\begin{cases}
C_1' y_1 + C_2' y_2 + C_3' y_3 = f_2(t) \\
C_1' z_1 + C_2' z_2 + C_3' z_3 = f_3(t)
\end{cases}$$
(3.46)

tenglamalar sistemasini hosil qilamiz.

 C_1' , C_2' , C_3' larga nisbatan chiziqli bo'lgan (3.45), (3.46) sistema yechimga ega, chunki uning determinanti Vronskiy determinanti bo'lib, u noldan farqli, ya'ni:

$$\Delta = \begin{vmatrix} x_1 & x_2 & x_3 \\ y_1 & y_2 & y_3 \\ z_1 & z_2 & z_3 \end{vmatrix} \neq 0.$$

(3.45), (3.46) sistemadan C_1' , C_2' , C_3' larni topib, so'ng integrallab, C_1 , C_2 , C_3 larni topamiz, shu bilan birga (3.41) sistemaning (3.43) yechimini topamiz.

1- misol. Ushbu sistemaning umumiy yechimini toping:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + 2x + 4y = 1 + 4t, \\ \frac{dy}{dt} + x - y = \frac{3}{2}t^2. \end{cases}$$
 (3.47)

Yechish. Avvalo

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + 2x + 4y = 0, \\ \frac{dy}{dt} + x - y = 0 \end{cases}$$
 (3.48)

sistemaning umumiy yechimini topamiz. (3.48) sistemaning ikkinchi tenglamasini

$$x = y - \frac{dy}{dt} \tag{3.49}$$

koʻrinishda yozib, uni t boʻyicha differensiallab,

$$\frac{dx}{dt} = \frac{dy}{dt} - \frac{d^2y}{dt^2} \tag{3.50}$$

tenglikni hosil qilamiz. (3.49) va (3.50) ifodalarni (3.48) sistemaning birinchi tenglamasiga keltirib qoʻyib, y ga nisbatan ikkinchi tartibli tenglamaga kelamiz:

$$\frac{d^2y}{dt^2} + \frac{dy}{dt} - 6y = 0.$$

Bu tenglamaning umumiy yechimi:

$$y = C_1 e^{2t} + C_2 e^{-3t}.$$

(3.49) dan

$$x = -C_1 e^{2t} + 4C_2 e^{-3t}$$

ni topamiz. Demak, (3.48) sistemaning umumiy yechimi:

$$x = -C_1 e^{2t} + 4C_2 e^{-3t},$$

$$y = C_1 e^{2t} + C_2 e^{-3t}.$$

Endi (3.47) sistemaning yechimini

$$\begin{cases} x = -C_1(t)e^{2t} + 4C_2(t)e^{-3t}, \\ y = C_1(t)e^{2t} + C_2(t)e^{-3t} \end{cases}$$
(3.51)

koʻrinishda izlaymiz.

(3.51) ni (3.47) ga keltirib qo'yib va ba'zi bir elementar amallarni bajarib, $C'_1(t)$, $C'_2(t)$ larga nisbatan

$$\begin{cases} -C_1'(t)e^{2t} + 4C_2'(t)e^{-3t} = 1 + 4t, \\ C_1'(t)e^{2t} + C_2'(t)e^{-3t} = \frac{3}{2}t^2 \end{cases}$$

chiziqli tenglamalar sistemasiga kelamiz. Bundan

$$C_1'(t) = \frac{(6t^2 - 4t - 1)e^{-2t}}{5}, \quad C_2'(t) = \frac{(3t^2 + 8t + 2)e^{3t}}{10}$$

larni topib, so'ngra integrallab,

$$C_1(t) = -\frac{1}{5}(t+3t^2)e^{-2t} + C_3$$
, $C_2(t) = \frac{1}{10}(2t+t^2)e^{3t} + C_4$ (3.52)

ni topamiz, bu yerda C_3 va C_4 – ixtiyoriy oʻzgarmaslar. (3.52) ni (3.51) ga keltirib qoʻyib, (3.47) sistemaning umumiy yechimini hosil qilamiz:

$$x(t) = -C_1 e^{2t} + 4C_2 e^{-3t} + t + t^2,$$

$$y(t) = C_1 e^{2t} + C_2 e^{-3t} - \frac{1}{2} t^2.$$
(3.53)

- 2. Aniqmas koeffitsiyentlar usuli. Agar oʻzgarmas koeffitsiyentli chiziqli bir jinsli boʻlmagan differensial tenglamalar sistemasining oʻng tomonidagi ifoda $f_i(t)$ funksiya, $P_k(t)$ koʻphad, $e^{\alpha t}$ koʻrsatkichli funksiya, sin βt , cos βt sinus va kosinus yoki ularning koʻpaytmasi koʻrinishida boʻlsa, sistemaning xususiy yechimini aniqmas koeffitsiyentlar usuli bilan topish maqsadga muvofiqdir.
  - 2- misol. Ushbu

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x + 2y, \\ \frac{dy}{dt} = x - 5\sin t \end{cases}$$
 (3.54)

sistemaning umumiy yechimini toping.

Yechish. (3.54) sistemaga mos bo'lgan bir jinsli sistema:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x + 2y, \\ \frac{dy}{dt} = x. \end{cases}$$
 (3.55)

Birinchi tenglamani t bo'yicha differensiallaymiz:

$$\frac{d^2x}{dt^2} = \frac{dx}{dt} + 2\frac{dy}{dt}.$$

Bundan

$$\frac{d^2x}{dt^2} - \frac{dx}{dt} - 2x = 0 ag{3.56}$$

tenglamani hosil qilamiz. Bu tenglama $\frac{d^2x}{dt^2} - \frac{dx}{dt} - 2x = 10\sin t$ tenglamaga mos bir jinsli tenglama. (3.56) ning $k^2 - k - 2 = 0$ xarakteristik tenglamasi $k_1 = -1$, $k_2 = 2$ ildizlarga ega.

Mos bir jinsli tenglamaning umumiy yechimi

$$\overline{x} = C_1 e^{-t} + C_2 e^{2t} \tag{3.57}$$

bo'ladi. Bir jinsli bo'lmagan tenglamaning o'ng tomoni $f(t) = 10\sin t$ ko'rinishga ega. Bunda $\alpha = 0$, $\beta = 1$, shuning uchun xususiy yechimni

$$x^* = A\cos t + B\sin t \tag{3.58}$$

koʻrinishda izlaymiz. Bundan $x^{*'}$, $x^{*''}$ larni topamiz:

$$x^{*'} = -A\sin t + B\cos t,$$

 $x^{*''} = -A\cos t - B\sin t.$ (3.59)

(3.58) va (3.59) larni differensial tenglamaga qoʻyib, quyidagiga ega boʻlamiz:

$$(3A+B)\cos t + (A+B)\sin t = 10\sin t.$$

cost va sint larning koeffitsiyentlarini tenglashtirib,

$$\begin{cases} 3A + B = 0, \\ A + B = 10 \end{cases}$$

sistemani hosil qilamiz. Sistemani yechib

$$A = -5$$
, $B = 15$

larni topamiz. Demak, xususiy yechim

$$x^* = -5\cos t + 10\sin t$$

koʻrinishda, umumiy yechim esa

$$x = \overline{x} + x^* = C_1 e^{-t} + C_2 e^{2t} - 5\cos t + 10\sin t \tag{3.60}$$

koʻrinishda boʻladi. (3.60) ni t boʻyicha differensiallab

$$x' = -C_1 e^{-t} + 2C_2 e^{2t} + 5\sin t + 10\cos t \tag{3.61}$$

ni topamiz. (3.60) va (3.61) larni (3.54) sistemaning birinchi tenglamasiga keltirib qoʻyamiz.

U holda

$$y = -C_1 e^{-t} + \frac{1}{2} C_2 e^{2t} + \frac{15}{2} \cos t - \frac{5}{2} \sin t$$

ni topamiz. Demak, (3.54) sistemaning umumiy yechimi

$$x = C_1 e^{-t} + C_2 e^{2t} - 5\cos t + 10\sin t,$$

$$y = -C_1 e^{-t} + \frac{1}{2}C_2 e^{2t} + \frac{15}{2}\cos t - \frac{5}{2}\sin t$$

koʻrinishda boʻladi.

3. Birinchi integrallarini topish usuli (Dalamber usuli). Ushbu

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = a_1 x + b_1 y + f_1(t), \\ \frac{dy}{dt} = a_2 x + b_2 y + f_2(t) \end{cases}$$
(3.62)

sistemani qaraymiz. Ikkinchi tenglamani biror λ songa koʻpaytirib, birinchi tenglamaga hadma-had qoʻshamiz:

$$\frac{d(x+\lambda y)}{dt} = (a_1 + \lambda a_2)x + (b_1 + \lambda b_2)y + f_1(t) + \lambda f_2(t). \quad (3.63)$$

(3.63) tenglamani quyidagi koʻrinishda yozib olamiz:

$$\frac{d(x+\lambda y)}{dt} = (a_1 + \lambda a_2) \left(x + \frac{b_1 + \lambda b_2}{a_1 + \lambda a_2} y \right) + f_1(t) + \lambda f_2(t). \quad (3.64)$$

Endi λ sonni shunday tanlaymizki, u

$$\frac{b_1 + \lambda b_2}{a_1 + \lambda a_2} = \lambda \tag{3.65}$$

bo'lsin. U holda (3.64) tenglama $(x+\lambda y)$ ga nisbatan chiziqli tenglama ko'rinishiga keladi:

$$\frac{d(x+\lambda y)}{dt} = (a_1 + \lambda a_2)(x+\lambda y) + f_1(t) + \lambda f_2(t). \tag{3.66}$$

(3.66) ni integrallab

$$x + \lambda y = e^{(a_1 + \lambda a_2)t} \left\{ C + \int [f_1(t) + \lambda f_2(t)] e^{-(a_1 + a_2 \lambda)t} dt \right\}$$
 (3.67)

ni topamiz.

Agar (3.65) tenglama ikkita haqiqiy har xil $\lambda_1 \neq \lambda_2$ ildizga ega bo'lsa, u holda (3.67) dan (3.62) sistemaning ikkita birinchi integrali topiladi. Demak, sistemani integrallash tugallangan bo'ladi.

3- misol. Ushbu sistemani Dalamber usuli bilan yeching:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 5x + 4y + e^t, \\ \frac{dy}{dx} = 4x + 5y + 1. \end{cases}$$

Ye c h i s h. Bu yerda $a_1 = 5$, $b_1 = 4$, $a_2 = 4$, $b_2 = 5$, $f_1(t) = e^t$, $f_2(t) = 1$. λ sonni (3.65) formuladan topamiz:

$$\frac{4+5\lambda}{5+4\lambda} = \lambda \Rightarrow 4+5\lambda = \lambda(5+4\lambda). \tag{3.67'}$$

Bu tenglama $\lambda_1 = -1$, $\lambda_2 = 1$ ildizlarga ega. U holda (3.67') formuladan $\lambda=1$ uchun

$$x + y = e^{9t} (C_1 + [(e^{-8t} + e^{-9t})dt) = C_1 e^{9t} - \frac{1}{8}e^t - \frac{1}{9};$$

 $\lambda = -1$ uchun

$$x - y = e^{t} (C_2 + \int (1 - e^{-t}) dt) = C_2 e^{t} + t e^{t} + 1$$

larni topamiz. Shunday qilib, berilgan sistemaning bogʻliqmas ikkita birinchi integrali

$$\left(x + y + \frac{1}{8}e^{t} + \frac{1}{9}\right)e^{-9t} = C_{1},$$

$$(x - y - te^{t} - 1)e^{-t} = C_{2}$$

koʻrinishda boʻladi.

Quyidagi differensial tenglamalar sistemasining yechimini bitta tenglamaga keltirish usuli bilan toping:

269.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = -9y, \\ \frac{dy}{dt} = x. \end{cases}$$
274.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x + 5y, \\ \frac{dy}{dt} = -x - 3y, \\ x(0) = -2, y(0) = 1. \end{cases}$$

270.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = y + t, \\ \frac{dy}{dt} = x - t. \end{cases}$$
275.
$$\begin{cases} \frac{d^{2}x}{dt^{2}} = x^{2} + y, \\ \frac{dy}{dt} = -2\frac{dx}{dt} + x, \\ x(0) = x'(0) = 1, \quad y(0) = 0. \end{cases}$$

271.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 3 - 2y, \\ \frac{dy}{dt} = 2x - 2t. \end{cases}$$
 276.
$$\begin{cases} \frac{d^2x}{dt^2} + \frac{dy}{dt} + x = 0, \\ \frac{dx}{dt} + \frac{d^2y}{dt^2} = 0. \end{cases}$$

272.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + 3x + y = 0, \\ \frac{dy}{dt} - x + y = 0. \end{cases}$$
 277.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x - 4y, \\ \frac{dy}{dt} = x + y. \end{cases}$$

273.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 3x - \frac{1}{2}y - 3t^2 - \frac{1}{2}t + \frac{3}{2}, \\ \frac{dy}{dt} = 2y - 2t - 1. \end{cases}$$
 278.
$$\begin{cases} 4\frac{dx}{dt} - \frac{dy}{dt} + 3x = \sin t, \\ \frac{dx}{dt} + y = \cos t. \end{cases}$$

Quyidagi differensial tenglamalar sistemasining yechimini sistemaning birinchi integrallarini topish usuli bilan toping:

279.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x^2 + y^2, \\ \frac{dy}{dt} = 2xy. \end{cases}$$
 280.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = \frac{y}{x-y}, \\ \frac{dy}{dt} = \frac{x}{x-y}. \end{cases}$$

281.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = \sin x \cos y, \\ \frac{dy}{dt} = \cos x \sin y. \end{cases}$$

282.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = -y, & z = t^2 + 2xy, \\ \frac{dy}{dt} = \frac{y^2 - t}{x}. & z = x - ty^2 \end{cases}$$
 funksiyalar sistemaning

birinchi integrali bo'la oladimi?

283.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = y^2 - \cos x, & z = 2t\cos x - \ln y, \\ \frac{dy}{dt} = -y\sin x. & z = 3y\cos x - y^3 \end{cases}$$
 funksiyalar siste-

maning birinchi integrali bo'la oladimi?

284.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = \cos^2 x \cos^2 y + \sin^2 x \cos^2 y, \\ \frac{dy}{dt} = -\frac{1}{2} \sin 2x \sin 2y, \ x(0) = 0, \ y(0) = 0. \end{cases}$$

Quyidagi differensial tenglamalar sistemasining yechimini Eyler usuli bilan toping:

285.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 8y - x, \\ \frac{dy}{dt} = x + y. \end{cases}$$
 288.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 4x - 3y, \\ \frac{dy}{dt} = 3x + 4y. \end{cases}$$

286.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 2x + y, \\ \frac{dy}{dt} = x - 3y. \\ x(0) = 0, \ y(0) = 0. \end{cases}$$
289.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 5x - y, \\ \frac{dx}{dt} = x + 3y. \end{cases}$$

287.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x + y, \\ \frac{dy}{dt} = 4y - 2x, \\ x(0) = 0, \ y(0) = -1. \end{cases}$$
290.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x + 5y, \\ \frac{dy}{dt} = -3y - x, \\ x(0) = -2, \ y(0) = 1. \end{cases}$$

291.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + 2\frac{dy}{dt} = 17x + 8y, \\ 13\frac{dx}{dt} = 53x + 2y, \\ x(0) = 2, \ y(0) = -1. \end{cases}$$
293.
$$\begin{cases} \frac{dy}{dt} = x, \\ \frac{dz}{dt} = x - y. \end{cases}$$
294.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 6x - 12y - z, \\ \frac{dy}{dt} = x - 3y - z, \\ \frac{dz}{dt} = -4x + 12y + 3z. \end{cases}$$

Quyidagi differensial tenglamalar sistemasining yechimini o'zgarmaslarni variatsiyalash usuli bilan toping:

294.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + 2x - y = -e^{2t}, \\ \frac{dy}{dt} + 3x - 2y = 6e^{2t}. \end{cases}$$
297.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + y = \cos t, \\ \frac{dy}{dt} + x = \sin t. \end{cases}$$
298.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x + y - \cos t, \\ \frac{dy}{dt} = -y - 2x + \cos t + \sin t. \end{cases}$$
298.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 2x - y, \\ \frac{dy}{dt} = 2y - x - 5e^{t} \sin t. \end{cases}$$

296.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} - y = \cos t, \\ \frac{dy}{dt} = 1 - x. \end{cases}$$
299.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 2x + y - 2z - t + 2, \\ \frac{dy}{dt} = -x + t, \\ \frac{dz}{dt} = x + y - z - t + 1. \end{cases}$$

Quyidagi differensial tenglamalar sistemasining yechimini aniqmas koeffitsiyentlar usulida toping:

300.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 3 - 2y, \\ \frac{dy}{dt} = 2x - 2t. \end{cases}$$
 301.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = -y + \sin t, \\ \frac{dy}{dt} = x + \cos t. \end{cases}$$

302.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 4x - 5y + 4t - 1, \\ \frac{dy}{dt} = x - 2y + t, \\ x(0) = 0, \ y(0) = 0. \end{cases}$$

304.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x + y + t, \\ \frac{dy}{dt} = x - 2y + 2t, \\ x(0) = -\frac{7}{9}, \ y(0) = -\frac{5}{9}. \end{cases}$$

303.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + \frac{dy}{dt} + y = e^{-t}, \\ 2\frac{dx}{dt} + \frac{dy}{dt} + 2y = \sin t. \end{cases}$$

305.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x \cos t, \\ 2\frac{dy}{dt} = (e^t + e^{-t})y. \end{cases}$$

Quyidagi differensial tenglamalar sistemasining yechimini Dalamber usulida toping:

306.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 5x + 4y, \\ \frac{dy}{dt} = x + 2y. \end{cases}$$

309.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 2x + 4y + \cos t, \\ \frac{dy}{dt} = x - 2y + \sin t. \end{cases}$$

307.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 6x + y, \\ \frac{dy}{dt} = 4x + 3y. \end{cases}$$

310.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 3x + y + e^t, \\ \frac{dy}{dt} = x + 3y - e^t. \end{cases}$$

308.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 2x - 4y + 1, \\ \frac{dy}{dt} = -x + 5y. \end{cases}$$

311.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = x + 5y, \\ \frac{dy}{dt} = -3y - x, \\ x(0) = -2, y(0) = 1. \end{cases}$$

Mustaqil ish topshiriqlari

312.
$$\begin{cases} \frac{dy}{dt} = y + z, \\ \frac{dz}{dt} = y + z + t. \end{cases}$$

313.
$$\begin{cases} \frac{dy}{dt} = \frac{y^2}{z}, \\ \frac{dz}{dt} = \frac{1}{2}y. \end{cases}$$

314.
$$\begin{cases} \frac{dy}{dt} = 1 - \frac{1}{z}, \\ \frac{dz}{dt} = \frac{1}{y - t}. \end{cases}$$
318.
$$\begin{cases} \frac{dy}{dt} = x - y, \\ \frac{dz}{dt} = x + 3y. \end{cases}$$
319.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = -y + z, \\ \frac{dy}{dt} = z + x, \\ \frac{dz}{dt} = x + y. \end{cases}$$
316.
$$\begin{cases} \frac{dy}{dx} = \frac{x}{y^2}, \\ \frac{dz}{dt} = \frac{x}{y^2}. \end{cases}$$
320.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = -x + y + z + e^t, \\ \frac{dy}{dt} = x - y + z + e^{3t}, \\ \frac{dz}{dt} = x + y + z + 4. \end{cases}$$

316.
$$\begin{cases} \frac{dy}{dx} = \frac{x}{yz}, \\ \frac{dz}{dx} = \frac{x}{y^2}. \end{cases}$$

317.
$$\begin{cases} \frac{dy}{dt} = -7x + y, \\ \frac{dz}{dt} = -2x - 5y. \end{cases}$$

1. Boshlang'ich funksiya va uning tasviri.

Boshlang'ich funksiya (original) deb quyidagi shartlarni qanoatlantiruvchi f(t) funksiya qabul qilinadi:

5- §. Operatsion hisob

- 1°. Istalgan chekli intervalda f(t) va f'(t) chekli sondan koʻp bo'lmagan birinchi tur uzilish nuqtalariga (chekli sakrashlarga) ega.
  - 2°. t < 0 uchun f(t)=0.
- 3°. f(t) funksiya ko'rsatkichli funksiyadan tez o'smaydi, ya'ni shunday t ga bogʻliq boʻlmagan musbat haqiqiy oʻzgarmas M va S_0 sonlari mavjudki, bunda yetarlicha katta t lar uchun

$$|f(t)| \le Me^{s0t} \tag{3.68}$$

tengsizlik bajariladi. Bunda S_0 – originalning o'sish tartibini ko'rsatuvchi son. Original o'zgarmas bo'lsa, $S_0=0$ deb qabul qilish mumkin.

f(t) funksiyaning haqiqiy oʻzgaruvchi t ning kompleks funksiyasi e^{-pt} ga koʻpaytmasini, ya'ni

$$e^{-pt} \cdot f(t) \quad (p = a + ib, \ a > 0)$$
 (3.69)

ni qaraymiz. (3.69) funksiya ham haqiqiy oʻzgaruvchi *t* ning kompleks funksiyasidir:

$$e^{-pt} \cdot f(t) = e^{-at} f(t) \cos bt - ie^{-at} f(t) \sin bt.$$
 (3.70)

So'ngra ushbu xosmas integralni qaraymiz:

$$\int_{0}^{\infty} e^{-pt} f(t)dt = \int_{0}^{\infty} e^{-at} f(t) \cos bt dt - i \int_{0}^{\infty} e^{-at} f(t) \sin bt dt. \quad (3.71)$$

Agar f(t) funksiya (3.68) tengsizlikni qanoatlantirsa va $a > S_0$ bo'lsa, (3.71) tenglikning o'ng qismida turgan xosmas integrallar mavjud va ular absolyut yaqinlashuvchi.

(3.71) integral p ning bironta funksiyasini aniqlaydi, u funksiya F(p) ni bilan belgilaymiz:

$$F(p) = \int_{0}^{\infty} e^{-pt} f(t)dt. \qquad (3.72)$$

Ta'rif. Kompleks p=a+ib o'zgaruvchiga bog'liq bo'lgan

$$F(p) = \int_{0}^{\infty} e^{-pt} f(t) dt = L\{f(t)\}$$

tenglik bilan aniqlangan F(p) funksiyaga f(t) funksiyaning tasviri yoki Laplas almashtirishi deyiladi, f(t) funksiyaning oʻzi esa F(p) ning originali deyiladi va quyidagicha yoziladi:

 $F(p) \longrightarrow f(t)$ tasvir-original yoki $f(t) \longrightarrow F(p)$ original-tasvir, yoki

$$L\{f(t)\} = F(p).$$

2. Laplas almashtirishining asosiy xossalari

1°. Ixtiyoriy α va β kompleks oʻzgarmaslar uchun

$$\alpha f(t) + \beta g(t) \leftarrow \alpha F(p) + \beta G(p)$$
. (3.73)

Asosiy originallar va tasvirlar jadvali

N₂	f(t) original	F(p) tasvir		№	C
1.	1	$\frac{1}{p}$		9.	e^{α}
2.	t ⁿ	$\frac{n!}{p^{n+1}}$		10.	
3.	e ^{at}	$\frac{1}{p-\alpha}$		11.	t
4.	sin <i>at</i>	$\frac{a}{p^2 + a^2}$		12.	ı
5,	cos at	$\frac{p}{p^2 + a^2}$		13.	si
6.	sh <i>at</i>	$\frac{a}{p^2 - a^2}$		14.	cc
7.	ch <i>at</i>	$\frac{p}{p^2 - a^2}$		15.	
8.	$e^{\alpha t}\cos at$	$\frac{p-\alpha}{(p-\alpha)^2+a^2}$	:	16.	$\int_{0}^{t}$

№	f(t) original	F(p) tasvir
9.	$e^{\alpha t}$ sin at	$\frac{\alpha}{(p-\alpha)^2+a^2}$
10.	t ⁿ e ^{at}	$\frac{n!}{(p-\alpha)^{n+1}}$
11.	t cos at	$\frac{p^2 - a^2}{(p^2 + a^2)^2}$
12.	t sin at	$\frac{2pa}{(p^2+a^2)^2}$
13.	$\sin(t-\alpha)$	$e^{-\alpha p} \frac{1}{p^2 + 1}$
14.	$\cos(t-\alpha)$	$e^{-\alpha p} \frac{p}{p^2 + 1}$
15.	$\frac{\sin t}{t}$	arcctg <i>p</i>
16.	$\int_{0}^{t} \frac{\sin t}{t} dt$	arcctgp p

2°. Ixtiyoriy oʻzgarmas $\alpha > 0$ uchun

$$f(at) \leftarrow \frac{1}{a} F\left(\frac{p}{a}\right).$$
 (3.74)

3°. Agar $f(t) \leftarrow F(p)$ bo'lib, f'(t) original bo'lsa, u holda

$$f'(t) \leftarrow pF(p) - f(0). \tag{3.75}$$

4°. Agar $f(t) \leftarrow F(p)$ boʻlsa, u holda istalgan α da

$$e^{\alpha t} f(t) \leftarrow F(p-\alpha).$$
 (3.76)

5°. Agar $f(t) \leftarrow F(p)$ bo'lsa, u holda $\tau \ge 0$ bo'lganda

$$f(t-\tau) \stackrel{\cdot}{\longleftarrow} e^{-p\tau} F(p). \tag{3.77}$$

6°. Agar $f(t) \leftarrow F(p)$ bo'lsa, u holda

$$\int_{0}^{t} f(t)dt \leftarrow \frac{F(p)}{p}.$$
 (3.78)

7°. Agar $f(t,x) \leftarrow F(p,x)$ bo'lsa, u holda

$$\frac{\partial f(t,x)}{\partial x} \leftarrow \frac{\partial F(p,x)}{\partial x}.$$
 (3.79)

8. Agar $f(t) \leftarrow F(p)$ bo'lsa, u holda

$$-tf(t) \stackrel{\cdot}{\longleftarrow} F'(p)$$
. (3.80)

9°. Agar $\int_{0}^{\infty} F(z)dz$ integral yaqinlashuvchi va $f(t) \leftarrow F(p)$ boʻlsa, u holda

$$\frac{f(t)}{t} \leftarrow \int_{z}^{\infty} F(z) dz . \tag{3.81}$$

3. Funksiyaning tasvirini topishga doir misollar.

Asosiy xossalardan va tasvirlar jadvalidan foydalanib, haqiqiy oʻz-garuvchining bir qator elementar funksiyalarining tasvirini topamiz.

Ba'zi funksiyalarning tasvirini topishda to'g'ridan-to'g'ri jadvaldan foydalanib bo'lmaydi. Bunday hollarda shakl almashtirishlar yordamida funksiya ko'rinishini jadvalga moslab olamiz.

1- misol. $f(t) = a^t$ funksiyaning tasvirini toping.

Yechish. Logarifmning asosiy ayniyatidan:

$$a^t = e^{\ln a^t} = e^{t \ln a}$$
.

U holda (3) formuladan

$$e^{t \ln a} \leftarrow \frac{1}{p - \ln a}$$

ifodani topamiz. Demak, a^t funksiyaning tasviri $F(p) = \frac{1}{p - \ln a}$, ya'ni

$$a^t \leftarrow \frac{1}{p-\ln a}$$
.

2- misol. $f(t) = t \cdot \cos at$ originalning tasvirini toping. Ye chish. 8° ga asosan

$$t \cdot \cos at \leftarrow \left(\frac{p}{p^2 + a^2}\right)' = -\frac{a^2 - p^2}{(a^2 + p^2)^2} = \frac{p^2 - a^2}{(a^2 + p^2)^2}.$$

Demak, $L\{t\cos at\} = \frac{p^2 - a^2}{(p^2 + a^2)^2}$.

3- misol. $t^n e^{\alpha t}$ originalning tasvirini toping.

Ye chish. $e^{\alpha t} \leftarrow \frac{1}{p-\alpha}$ moslikning ikkala tomonini α parametr bo'yicha n marta differensiallab, quyidagilarni hosil qilamiz:

$$te^{\alpha t} \leftarrow \frac{1!}{(p-\alpha)^2}; \quad t^2 e^{\alpha t} \leftarrow \frac{2!}{(p-\alpha)^3};$$
$$t^3 e^{\alpha t} \leftarrow \frac{3!}{(p-\alpha)^4}; \dots; \quad t^n e^{\alpha t} \leftarrow \frac{n!}{(p-\alpha)^{n+1}}.$$

Demak, $L\{t^n e^{\alpha t}\} = \frac{n!}{(p-\alpha)^{n+1}}$.

4- misol. $f(t) = (t-1)^2 e^{t-1}$ funksiyaning tasvirini toping.

Yechish. t-1=z deb, funksiyani z^2e^z koʻrinishga keltiramiz. Endi jadvalning 10- formulasidan

$$z^2e^z \leftarrow \frac{2}{(p-1)^3}$$

ni topamiz. U holda 5°-xossaga asosan

$$(t-1)^2 e^{t-1} \leftarrow \frac{2}{(p+1)^3}$$

ga egamiz.

4. Originalni tasviri bo'yicha topish usullari

Operatsion hisobda originalni ma'lum tasviri boʻyicha izlash uchun yoyish teoremalari deb ataladigan teoremalardan hamda tasvirlar jadvalidan foydalaniladi.

Yoyish teoremasi. Agar izlanayotgan f(t) funksiyaning F(p) tas-

virini $\frac{1}{p}$ ning darajalari boʻyicha darajali qatorga yoyish mumkin boʻlsa, ya'ni

$$F(p) = \frac{a_0}{p} + \frac{a_1}{p^2} + \frac{a_2}{p^3} + \dots + \frac{a_n}{p^{n+1}} + \dots$$
 (3.82)

bo'lib, u $\frac{1}{|p|}$ < R da F(p) ga yaqinlashsa, u holda original quyidagi formula bo'yicha topiladi:

$$f(t) = \sum_{n=0}^{\infty} a_n \frac{t^n}{n!}.$$
 (3.83)

Bu qator t > 0 qiymatlar uchun yaqinlashadi va t < 0 da f(t)=0 deb olinadi.

Endi F(p) funksiya p ning kasr ratsional funksiyasi, ya'ni

$$F(p) = \frac{A(p)}{B(p)} \tag{3.84}$$

bo'lsin, bu yerda A(p) va B(p) — mos ravishda m va n darajali $(m \prec n)$ ko'phadlar. U holda F(p) ga mos originallar quyidagicha topiladi.

Agar B(p) maxrajning barcha ildizlari ma'lum bo'lsa, u holda uni eng sodda ko'paytuvchilarga yoyish mumkin:

$$B(p) = (p - p_1)^{k_1} (p - p_2)^{k_2} ... (p - p_r)^{k_r}, (3.85)$$

bu yerda $k_1+k_2+...+k_r=n$ Ma'lumki, bu holda F(p) funksiyani eng sodda kasrlar yigʻindisiga yoyish mumkin:

$$F(p) = \sum_{j=1}^{r} \sum_{s=1}^{k_j} \frac{A_{js}}{(p - p_j)^{k_j - s + 1}}.$$
 (3.86)

Bu yoyilmaning barcha koeffitsiyentlarini

$$A_{js} = \frac{1}{(s-1)!} \lim_{p \to p_j} \frac{d^{s-1}}{dp^{s-1}} [(p-p_j)^{k_j} \cdot F(p)]$$
 (3.87)

formula bo'yicha aniqlash mumkin.

 A_{js} koeffitsiyentlarni aniqlash uchun (3.87) formulaning oʻrniga integral hisobda ratsional kasrlarni integrallashda qoʻllaniladigan elementar usullardan foydalanish mumkin. Xususan, bu usulni qoʻllash B(p) maxrajning barcha ildizlari tub, ya'ni sodda va juft-jufti bilan qoʻshma boʻlganda maqsadga muvofiqdir.

Agar B(p) ning barcha ildizlari sodda, ya'ni

$$B(p) = (p - p_1)(p - p_2)(p - p_3)...(p - p_n),$$

bu yerda $j \neq k$, $p_i \neq p_k$ bo'lsa, yoyilma soddalashadi:

$$F(p) = \sum_{j=1}^{n} \frac{A_j}{p - p_j}$$
, bu yerda $A_j = \frac{A(p_j)}{B(p_j)}$. (3.88)

F(p) ning u yoki bu usul bilan sodda kasrlarga yoyilmasini tuzishda f(p) original quyidagi formulalar boʻyicha izlanadi:

a) B(p) maxrajning ildizlari sodda boʻlgan holda:

$$f(t) = \sum_{j=1}^{n} \frac{A(p_j)}{B'(p_j)} e^{p_j t} . {(3.89)}$$

b) B(p) maxrajning ildizlari karrali boʻlgan holda:

$$f(t) = \sum_{i=1}^{r} \sum_{s=1}^{k_j} A_{js} \frac{t^{k_j - s}}{(k_j - s)!} e^{p_j t} .$$
 (3.90)

5. Originalni tasvir bo'yicha topishga misollar

1- misol. $F(p) = \frac{1}{p}e^{-\frac{1}{p^2}}$ tasvir uchun originalni toping.

Yechish. F(p) funksiyani $p(p\neq 0)$ kompleks oʻzgaruvchining butun tekisligida ushbu Loran qatoriga yoyamiz:

$$F(p) = \frac{1}{p}e^{-\frac{1}{p^2}} = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n}{n! p^{2n+1}} = \frac{1}{p} - \frac{1}{1!} \cdot \frac{1}{p^3} + \frac{1}{2!} \cdot \frac{1}{p^5} - \frac{1}{3!} \cdot \frac{1}{p^7} + \dots = \frac{1}{p} \left(1 - \frac{1}{1! p^2} + \frac{1}{2! p^4} - \frac{1}{3! p^6} + \frac{1}{4! p^8} - \dots \right).$$

Yoyilma birinchi teoremaning shartlarini qanoatlantirganligi sababli bu funksiyaning originali quyidagicha boʻladi:

$$f(t) = 1 - \frac{t^2}{2!} + \frac{t^4}{2! \cdot 4!} - \frac{t^6}{3! \cdot 6!} - \frac{t^8}{4! \cdot 8!} \dots = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n t^{2n}}{n! \cdot (2n)!}.$$

Demak,

$$\frac{1}{p}e^{\frac{1}{p^2}} \xrightarrow{\cdot\cdot} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{t^{2n}}{n!(2n)!}.$$

2- misol. $F(p) = \frac{p^2 + p + 1}{p(p^4 - 1)}$ tasvirning originalini toping.

Yechish. Tasvirning maxraji $p_1=0$, $p_2=1$, $p_3=1$, $p_4=i$, $p_5=-i$ tub ildizlarga ega. Bu holda F(p) funksiyaning yoyilmasi (3.88) koʻrinishda boʻladi:

$$F(p) = \frac{A_1}{p} + \frac{A_2}{p-1} + \frac{A_3}{p+1} + \frac{A_4}{p-i} + \frac{A_5}{p+i}.$$

 A_1 , A_2 , A_3 , A_4 , A_5 koeffitsiyentlar

$$A_j = \frac{A(p_i)}{B'(p_j)}$$

formula bilan aniqlanadi, bu yerda $A(p) = p^2 + p + 1$, $B'(p) = 5p^4 - 1$.

$$A_1 = \frac{A(0)}{B'(0)} = -1; \ A_2 = \frac{A(1)}{B'(1)} = \frac{3}{4}; \ A_3 = \frac{A(-1)}{B'(-1)} = \frac{1}{4};$$

$$A_4 = \frac{A(i)}{B'(i)} = \frac{i}{4}; \ A_5 = \frac{A(-i)}{B'(-i)} = -\frac{i}{4}.$$

Endi (3.89) formula bo'yicha originalni topamiz:

$$f(t) = -1 \cdot e^{0 \cdot t} + \frac{3}{4} e^{1 \cdot t} + \frac{1}{4} e^{-1 \cdot t} + \frac{i}{4} e^{i \cdot t} - \frac{i}{4} e^{-i \cdot t} =$$

$$= -1 + \frac{1}{4} (3e^t + e^{-t}) - \frac{1}{2} \frac{e^{it} - e^{-it}}{2i} = -1 + \frac{1}{4} (3e^t + e^{-t}) - \frac{1}{2} \sin t.$$

Mustaqil ish topshiriqlari

Ouvidagi funksiyalarning tasvirlarini toping:

321.
$$f(t) = \sin^2 t$$
.

$$326. \ f(t) = \operatorname{ch} at \sin bt.$$

322.
$$f(t) = e^t \cos^2 t$$
.

327.
$$f(t) = e^{-7t} \operatorname{ch} 7t$$
.

$$323. \ f(t) = \operatorname{sh} at \cos bt.$$

328.
$$f(t) = \int_{0}^{t} \cos^{2} \alpha t dt$$
.

$$324. \ f(t) = \operatorname{ch} at \cos bt.$$

329.
$$f(t) = \frac{e^t - 1}{t}$$
.

325.
$$f(t) = t \sinh bt$$

330.
$$f(t) = \frac{\sin t}{t}$$
.

Quyidagi tasvirlarning originallarini toping:

331.
$$F(p) = p - \sin \frac{1}{p}$$
.

336.
$$F(p) = \frac{1}{p(p^2+1)(p^2+4)}$$
.

332.
$$F(p) = p \ln \left(1 + \frac{1}{p^2}\right)$$
.

337.
$$F(p) = \frac{p}{p^2 - 2p + 5}$$
.

333.
$$F(p) = \frac{p+3}{p(p^2-4p+3)}$$
.

338.
$$F(p) = \frac{p}{p^2 - 2p + 5}$$
.

334.
$$F(p) = \frac{p+1}{p(p-1)(p-2)(p-3)}$$
. **339.** $F(p) = \frac{p+2}{(p+1)(p-2)(p^2+4)}$.

339.
$$F(p) = \frac{p+2}{(p+1)(p-2)(p^2+4)}$$
.

335.
$$F(p) = \frac{1}{p(1+p^4)}$$

340.
$$F(p) = \frac{p+2}{p^3(p-1)^2}$$
.

Mustaqil ish topshiriqlari

341.
$$F(p) = \frac{p}{p^4 - 1}$$
. **346.** $F(p) = \frac{1}{p(p-1)(p^2 + 1)}$.

342.
$$F(p) = \frac{1}{p(p^4-1)}$$
. **347.** $F(p) = \frac{p^2}{(p^2+1)^2}$.

343.
$$F(p) = \frac{1}{p^4 - 1}$$
. **348.** $F(p) = \frac{1}{(p+1)(p^2 + 2p + 2)}$.

344.
$$F(p) = \frac{1}{(p-1)(p^2+1)}$$
. **349.** $F(p) = \frac{p}{(p+1)(p^2+2p+2)}$.

345.
$$F(p) = \frac{p}{(p-1)(p^2+1)}$$
. **350.** $F(p) = \frac{1}{p(p+1)(p^2+2p+2)}$.

6. Differensial tenglamalar va ularning sistemalarini operatsion hisob usuli bilan yechish.

Ushbu

$$x''(t) + a_1 x'(t) + a_2 x(t) = f(t)$$
 (3.91)

chiziqli differensial tenglamaning $x(0) = x_0$, $x'(0) = x_1$ boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini topish talab qilinsin. Bu yerda a_1 , a_2 — berilgan haqiqiy sonlar, f(t) — ma'lum funksiya. Izlanayotgan x(t) funksiya, uning qaralayotgan barcha hosilalari va f(t) funksiya originallar bo'lsin deb faraz qilaylik.

$$x(t) \leftarrow \overline{x}(p)$$
 va $x(t) = t^2 - 3t + 4$

bo'lsin. Originalni differensiallash qoidasiga asosan quyidagilarga ega bo'lamiz:

$$x'(t) \longleftarrow p\overline{x}(p) - x(0),$$

 $x''(t) \longleftarrow p^2 \overline{x}(p) - px(0) - x'(0).$

Tasvirlarning chiziqliligidan foydalanib, (3.91) tenglamada tasvirlarga o'tamiz:

 $p^2\overline{x}(p)-px(0)-x'(0)+a_1[p\overline{x}(p)-x(0)]+a_2\overline{x}(p)=F(p)$ yoki

$$(p^2 + a_1 p + a_2) \overline{x}(p) - (p + a_1) x_0 - x_1 = F(p).$$
 (3.92)

(3.92) tenglamani $\bar{x}(p)$ ga nisbatan yechib

$$\overline{x}(p) = \frac{(p+a_1)x_0 + x_1}{p^2 + a_1p + a_2} + \frac{F(p)}{p^2 + a_1p + a_2}$$
(3.93)

ni topamiz. $\bar{x}(p)$ ning originali (3.91) tenglamaning boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi bo'ladi.

Shu kabi istalgan n-tartibli oʻzgarmas koeffitsiyentli chiziqli differensial tenglamaning yechimini boshlangʻich shartlarda topish mumkin.

1- misol. x'' - 5x' + 4x = 4 tenglamani x(0) = 0, x'(0) = 2 boshlang'ich shartlarda integrallang.

Yechish. $x(t) \leftarrow \overline{x}(p)$ deymiz, u holda berilgan boshlan-g'ich shartlarga asosan

$$x' \longleftarrow p\overline{x}(p) - x(0) = p\overline{x}(p),$$

$$x'' \longleftarrow p^2 \overline{x}(p) - px(0) - x'(0) = p^2 \overline{x}(p) - 2,$$

$$4 \longleftarrow \frac{4}{p}.$$

Berilgan tenglamada barcha funksiyalarni ularning tasvirlari bilan almashtirib, quyidagi operatorli tenglamani hosil qilamiz:

$$(p^2 - 5p + 4)\overline{x}(p) = \frac{4}{p} + 2$$
.

Bu tenglamadan $\bar{x}(p)$ ni aniqlaymiz:

$$\overline{x}(p) = \frac{4+2p}{p(p^2-5p+4)}$$
.

Tenglikning o'ng tomonini elementar kasrlarga ajratamiz, u holda

$$\overline{x}(p) = \frac{1}{p} - \frac{2}{p-1} + \frac{1}{p-4}$$

ni hosil qilamiz. Bunda originalga oʻtib, tenglamaning yechimini topamiz:

$$x(t) = 1 - 2e^t + e^{4t}$$

Endi quyidagi oʻzgarmas koeffitsiyentli differensial tenglamalar sistemasini qaraymiz:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = a_1 x + b_1 y + f_1(t), \\ \frac{dy}{dt} = a_2 x + b_2 y + f_2(t). \end{cases}$$
(3.94)

Bu sistemaning

$$x(0) = x_0, y(0) = y_0$$
 (3.95)

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini topamiz. Bunda biz $f_1(t)$, $f_2(t)$, x(t), y(t) funksiyalarni x'(t) va y'(t) larning originallari deb faraz qilamiz:

$$x(t) \leftarrow \overline{x}(p), \ y(t) \leftarrow \overline{y}(p), \ f_1(t) \leftarrow F_1(p), \ f_2(t) \leftarrow F_2(p)$$
 boʻlsin.

(3.95) boshlang'ich shartlarni e'tiborga olib, originallarni differensiallash qoidasidan foydalanib

$$x'(t) \leftarrow p\overline{x}(p) - x_0, \ y'(t) \leftarrow p\overline{y}(p) - y_0$$

larni topamiz.

Endi (3.94) sistema har bir tenglamasining ikkala tomoniga Laplas almashtirishlarini qoʻllab, $\bar{x}(p)$ va $\bar{y}(p)$ larga nisbatan quyidagi sistemani hosil qilamiz:

$$\begin{cases}
p\overline{x}(p) = a_1 \overline{x}(p) + b_1 \overline{y}(p) + F_1(p) + x_0, \\
p\overline{y}(p) = a_2 \overline{x}(p) + b_2 \overline{y}(p) + F_2(p) + y_0.
\end{cases} (3.96)$$

(3.96) sistemaning yechimi:

$$\widetilde{x}(p) = \frac{b_1 [F_2(p) + y_0] + (p - b_2) [F_1(p) + x_0]}{(p - a_1)(p - b_2) - a_2 b_1},$$
(3.97)

$$\overline{y}(p) = \frac{a_2 [F_1(p) + x_0] + (p - a_1)[F_2(p) + y_0]}{(p - a_1)(p - b_2) - a_2 b_1}.$$
(3.98)

(3.97) va (3.98)da originalga o'tib, (3.94) sistemaning (3.95) boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini hosil qilamiz.

Mustaqil ish topshiriqlari

Quyidagi tenglamalarning yechimini toping:

351.
$$x' + 3x = e^{-2t}$$
, $x(0) = 0$.

352.
$$x' - x = \cos t - \sin t$$
, $x(0) = 0$.

353.
$$2x' + 6x = te^{-3t}$$
, $x(0) = -\frac{1}{2}$.

354.
$$x'' + 6x' = 12t + 2$$
, $x(0) = 0$, $x'(0) = 0$.

355.
$$x'' + 4x' + 4 = 4$$
, $x(0) = 1$, $x'(0) = -4$.

356.
$$x'' + x = \cos t$$
, $x(0) = -1$, $x'(0) = 1$.

357.
$$x'' + 3x' + 2x = 2t^2 + 1$$
, $x(0) = 4$, $x'(0) = -3$.

358.
$$x'' - x' = 2\sin t$$
, $x(0) = 2$, $x'(0) = 0$.

359.
$$x'' - 4x' + 5x = 2e^{2t}(\sin t + \cos t), \ x(0) = 1, \ x'(0) = 2.$$

360.
$$x'' - 4x' = 1$$
, $x(0) = 0$, $x'(0) = -\frac{1}{4}$, $x''(0) = 0$.

Quyidagi tenglamalar sistemasining yechimini toping:

361.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + x - 2y = 0, \\ \frac{dy}{dt} + x + 4y = 0. \end{cases}$$
  $x(0)=1, y(0)=1.$

362.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + 2y = 3t, \\ \frac{dy}{dt} - 2x = 4. \end{cases}$$
  $x(0)=2, y(0)=3.$

363.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} - \frac{dy}{dt} = -\sin t, \\ \frac{dx}{dt} + \frac{dy}{dt} = \cos t. \end{cases} \qquad x(0) = \frac{1}{2}, \quad y(0) = -\frac{1}{2}.$$

364.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = 4y + z, \\ \frac{dy}{dt} = z, \\ \frac{dz}{dt} = 4y. \end{cases}$$
  $x(0)=5, y(0)=0, z(0)=4.$

365.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} - \frac{dy}{dt} - 2x + 2y = 1 - 2t, \\ \frac{d^2x}{dt^2} + 2\frac{dy}{dt} + x = 0. \end{cases} x(0) = y(0) = x'(0) = 0.$$

366.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + 4y + 2x = 4t + 1, \\ \frac{dy}{dt} + x - y = \frac{3}{2}t^2. \end{cases} x(0) = y(0) = 0.$$

367.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + y - 2x = 0, \\ \frac{dy}{dt} + x - 2y = -5e^t \sin t. \end{cases} x(0) = 2, y(0) = 3.$$

368.
$$\begin{cases} \frac{d^2x}{dt^2} + x + y = 5, \\ \frac{d^2y}{dt^2} - 4x - 3y = -3. \end{cases} x(0) = y(0) = x'(0) = y'(0) = 0.$$

369.
$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} + 2\frac{dy}{dt} + x + y + z = 0, \\ \frac{dx}{dt} + \frac{dy}{dt} + x + z = 0. \\ \frac{dz}{dt} - 2\frac{dy}{dt} - y = 0, \end{cases} \quad x(0) = y(0) = 1, \ z(0) = -2.$$

370.
$$\begin{cases} \frac{d^2x}{dt^2} = x - 4y, & x(0) = 2, & y(0) = 0, \\ \frac{d^2y}{dt^2} = -x + y. & x'(0) = -\sqrt{3}, & y'(0) = \frac{\sqrt{3}}{2}. \end{cases}$$

6- §. Matematik fizika tenglamalarining tiplari

Ushbu koʻrinishdagi

$$F\left(x,y,U, \frac{\partial U}{\partial x}, \frac{\partial U}{\partial y}, \frac{\partial^2 U}{\partial x^2}, \frac{\partial^2 U}{\partial x \partial y}, \frac{\partial^2 U}{\partial y^2}\right) = 0$$
 (3.99)

differensial tenglamaga ikkinchi tartibli ikki o'zgaruvchili xususiy hosilali differensial tenglama deyiladi.

$$a_{11}(x,y)\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + 2a_{12}(x,y)\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} + a_{22}(x,y)\frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + F\left(x,y,u,\frac{\partial u}{\partial x},\frac{\partial u}{\partial y}\right) = 0 \quad (3.100)$$

koʻrinishdagi tenglama ikkinchi tartibli xususiy hosilalarga nisbatan chiziqli tenglama deyiladi.

Agar (3.100) tenglama ushbu

$$a_{11}(x,y)\frac{\partial^{2} u}{\partial x^{2}} + 2a_{12}(x,y)\frac{\partial^{2} u}{\partial x \partial y} + a_{22}(x,y)\frac{\partial^{2} u}{\partial y^{2}} + a_{13}(x,y)\frac{\partial u}{\partial x} + a_{23}(x,y)\frac{\partial u}{\partial y} + a_{33}(x,y)u + f = 0$$
 (3.101)

koʻrinishda boʻlsa, bunday tenglama *chiziqli* deyiladi. Agar (3.101) tenglamaning koeffitsiyentlari x va y oʻzgaruvchilarga bogʻliq boʻlmasa, tenglama *oʻzgarmas koeffitsiyentli* deyiladi. (3.101) tenglamada f(x, y)=0 boʻlsa, unga *bir jinsli* deyiladi.

$$a_{11}(dy)^2 - 2a_{12}dxdy + a_{22}(dx)^2 = 0 (3.102)$$

tenglama (3.101) tenglamaning xarakteristik tenglamasi deyiladi.

(3.102) tenglama quyidagi ikkita birinchi tartibli oddiy differensial tenglamalarga ajraladi:

$$\frac{dy}{dx} = \frac{a_{12} + \sqrt{a_{12}^2 - a_{11} \cdot a_{22}}}{a_{11}}, \quad \frac{dy}{dx} = \frac{a_{12} - \sqrt{a_{12}^2 - a_{11} \cdot a_{22}}}{a_{11}}.$$
 (3.103)

Bu tenglamalardagi ildiz ostidagi ifodaning ishorasi (3.101) tenglamani tiplarga (turlarga) ajratadi.

Agar M nuqtada $a_{12}^2 - a_{11} \cdot a_{22} > 0$ bo'lsa, (3.101) tenglama M nuqtada giperbolik tipdagi tenglama deyiladi. Giperbolik tipdagi (3.101) tenglamada x va y o'zgaruvchilarni

$$\xi = \varphi(x, y), \quad \eta = \psi(x, y)$$

tengliklarga asosan ξ va η larga almashtirsak, (3.101) tenglama

$$\frac{\partial^2 u}{\partial \xi \partial \eta} + a_{13} \frac{\partial u}{\partial \xi} + a_{13} \frac{\partial u}{\partial \eta} + a_{33} u + f = 0 \tag{3.104}$$

yoki

$$\frac{\partial^2 u}{\partial \xi^2} - \frac{\partial^2 u}{\partial \eta^2} + a_{13} \frac{\partial u}{\partial \xi} + a_{23} \frac{\partial u}{\partial \eta} + a_{33} u + f = 0$$
 (3.105)

koʻrinishdagi giperbolik tipdagi tenglamaga keladi.

Torning koʻndalang tebranishi, sterjenning uzunasiga tebranishi, oʻtkazgichdagi elektr tebranishlar, aylanuvchi silindrdagi (valdagi) aylanma tebranishlar, gazning tebranishlari va shunga oʻxshash tebranish jarayonlarini oʻrganish giperbolik tipdagi tenglamalarga olib keladi.

1- misol. $x^2 \cdot \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} - y^2 \cdot \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = 0$ tenglamani kanonik koʻrinishga keltiring.

Yechish. Bunda $a_{11} = x^2$, $a_{12} = 0$, $a_{22} = -y^2$, $a_{12}^2 - 4a_{11}a_{22} = x^2y^2 > 0$. Demak, tenglama giperbolik tipda ekan. Xarakteristik tenglamasini tuzamiz:

$$x^{2}(dy)^{2} - y^{2}(dx)^{2} = 0$$
 yoki $(xdy - ydx)(xdy + ydx) = 0$.

Bu tenglik ikkita differensial tenglamaga ajratiladi:

$$xdy - ydx = 0$$
 va $xdy + ydx = 0$.

Bundan
$$\frac{dy}{y} + \frac{dx}{x} = 0$$
 yoki $xy = C_1$, $\frac{dy}{y} - \frac{dx}{x} = 0$ yoki $\frac{y}{x} = C_2$.

Endi $\xi = xy$, $\eta = \frac{y}{x}$ almashtirishlarni bajaramiz. x va y oʻzgaruvchilarning xususiy hosilalarini yangi ξ va η oʻzgaruvchilar orqali ifodalaymiz:

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{\partial u}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial x} = \frac{\partial u}{\partial \xi} \cdot y - \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{y}{x^2};$$

$$\frac{\partial u}{\partial y} = \frac{\partial u}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial y} = \frac{\partial u}{\partial \xi} \cdot x + \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{1}{x};$$

$$\frac{\partial^{2} u}{\partial x^{2}} = \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial u}{\partial \xi} \cdot y \right) - \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{y}{x^{2}} \right) = \left(\frac{\partial^{2} u}{\partial \xi^{2}} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial x} + \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial x} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial x} \right) \cdot y -$$

$$- \left(\frac{\partial^{2} u}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial x} + \frac{\partial^{2} u}{\partial \eta^{2}} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial x} \right) \cdot \frac{y}{x^{2}} + \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{2y}{x^{3}} = \left(\frac{\partial^{2} u}{\partial \xi^{2}} \cdot y - \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi \cdot \partial \eta} \cdot \frac{y}{x^{2}} \right) \cdot y -$$

$$- \left(\frac{\partial^{2} u}{\partial \xi \partial \eta} \cdot y - \frac{\partial^{2} u}{\partial \eta^{2}} \cdot \frac{y}{x^{2}} \right) \cdot \frac{y}{x^{2}} + \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{2y}{x^{3}} = \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi^{2}} \cdot y^{2} - 2 \cdot \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi \cdot \partial \eta} \cdot \frac{y^{2}}{x^{2}} + \frac{\partial^{2} u}{\partial \eta^{2}} \cdot \frac{y^{2}}{x^{4}} + 2 \cdot \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{y}{x^{3}} \right) \cdot$$

$$- \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi^{2}} \cdot y - \frac{\partial^{2} u}{\partial \eta^{2}} \cdot \frac{y}{x^{2}} + \frac{\partial^{2} u}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial y}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi^{2}} \cdot y^{2} - 2 \cdot \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi \cdot \partial \eta} \cdot \frac{y^{2}}{x^{2}} + \frac{\partial^{2} u}{\partial \eta^{2}} \cdot \frac{y^{2}}{x^{4}} + 2 \cdot \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{y}{x^{3}} \right) \cdot$$

$$- \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi^{2}} \cdot y - \frac{\partial^{2} u}{\partial \eta^{2}} \cdot \frac{y}{x^{2}} + \frac{\partial^{2} u}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial^{2} u}$$

Hosil bo'lgan tengliklarni berilgan differensial tenglamaga qo'yamiz:

$$x^{2} \left(\frac{\partial^{2} u}{\partial \xi^{2}} \cdot y^{2} - 2 \cdot \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi \cdot \partial \eta} \cdot \frac{y^{2}}{x^{2}} + \frac{\partial^{2} u}{\partial \eta^{2}} \cdot \frac{y^{2}}{x^{4}} + 2 \cdot \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{y}{x^{3}} \right) -$$

$$-y^{2} \left(\frac{\partial^{2} u}{\partial \xi^{2}} \cdot x^{2} + 2 \cdot \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi \cdot \partial \eta} \cdot \frac{y^{2}}{x^{2}} + \frac{\partial^{2} u}{\partial \eta^{2}} \cdot \frac{1}{x^{2}} \right) = 0.$$

Bundan

$$-4\frac{\partial^{2} u}{\partial \xi \cdot \partial \eta} \cdot y^{2} + 2 \cdot \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{y}{x} = 0 \quad \text{yoki} \quad \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi \cdot \partial \eta} - \frac{1}{2} \cdot \frac{\partial u}{\partial \eta} \cdot \frac{1}{xy} = 0$$

$$\text{yoki} \quad \frac{\partial^{2} u}{\partial \xi \cdot \partial \eta} - \frac{1}{2\xi} \cdot \frac{\partial u}{\partial \eta} = 0.$$

Demak, tenglamaning kanonik koʻrinishi:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial \xi \cdot \partial \eta} - \frac{1}{2\xi} \cdot \frac{\partial u}{\partial \eta} = 0.$$

Agar M nuqtada $a_{12}^2-a_{11}a_{22}<0$ boʻlsa, (3.101) tenglama M nuqtada *elliptik tipdagi tenglama* deyiladi. Elliptik tipdagi (3.101) tenglama

$$\xi = \varphi(x,y), \quad \eta = \overline{\varphi(x,y)}$$

 $(\overline{\phi(x,y)})$ funksiya ϕ funksiyaga qo'shma kompleks funksiya) almashtirishga asosan ushbu

$$\frac{\partial^2 u}{\partial \xi^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial \eta^2} + a_{13} \frac{\partial u}{\partial \xi} + a_{23} \frac{\partial u}{\partial \eta} + a_{33} u + f = 0$$
 (3.106)

kanonik koʻrinishga keladi.

Elektr va magnit maydonlar haqidagi masalalarni, statsionar issiqlik holat haqidagi masalalarni, gidrodinamika, diffuziya va shunga oʻxshash masalalarni oʻrganish elliptik tipdagi tenglamalarga olib keladi.

2- misol.

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} - \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} + 2 \cdot \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} = 0$$

tenglamani kanonik koʻrinishga keltiring.

Ye chish. Tenglamada $a_{11} = 1$, $a_{12} = -1$, $a_{22} = 2$, $a_{12}^2 - a_{11}a_{22} = -1 < 0$, bu esa tenglamaning elliptik tipda ekanini bildiradi.

Xarakteristik tenglamasi:

$$(dy)^2 + 2 dx dy + 2 (dx)^2 = 0$$
 yoki $y'^2 + 2y' + 2 = 0$.

Bundan $y'=-1\pm i;\ y+x-ix=C_1,\ y+x+ix=C_2$. Quyida-gicha almashtirishni bajaramiz: $\xi=y+x,\ \eta=x$. U holda:

$$\frac{\partial z}{\partial x} = \frac{\partial z}{\partial \xi} \frac{\partial \xi}{\partial x} + \frac{\partial z}{\partial \eta} \frac{\partial \eta}{\partial x} = \frac{\partial z}{\partial \xi} + \frac{\partial z}{\partial \eta};$$

$$\frac{\partial z}{\partial y} = \frac{\partial z}{\partial \xi} \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial z}{\partial \eta} \frac{\partial \eta}{\partial y} = \frac{\partial z}{\partial \xi};$$

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} = \left(\frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial x} + \frac{\partial^2 z}{\partial \xi \partial \eta} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial x}\right) + \left(\frac{\partial^2 z}{\partial \xi \partial \eta} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial x} + \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial x}\right) = \frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} + 2 \cdot \frac{\partial^2 z}{\partial \xi \partial \eta} + \frac{\partial^2 z}{\partial \eta^2};$$

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} = \frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial^2 z}{\partial \xi \partial \eta} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial y} = \frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} + \frac{\partial^2 z}{\partial \xi \partial \eta};$$

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} = \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial^2 z}{\partial \xi \partial \eta} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial y} = \frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} + \frac{\partial^2 z}{\partial \xi \partial \eta};$$

Hosil boʻlgan tengliklarni tenglamaga qoʻyib, kanonik tenglama koʻrinishini hosil qilamiz:

$$\frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} + 2 \frac{\partial^2 z}{\partial \xi} + \frac{\partial^2 z}{\partial \eta} + \frac{\partial^2 z}{\partial \eta^2} + \frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} - 2 \frac{\partial^2 z}{\partial \xi} + \frac{\partial^2 z}{\partial \eta} + \frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} = 0$$

yoki

$$\frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} + \frac{\partial^2 z}{\partial \eta^2} = 0 \; .$$

Agar M nuqtada $a_{12}^2 - a_{11}a_{22} = 0$ boʻlsa, (3.119) tenglama M nuqtada parabolik tipdagi tenglama deyiladi. Parabolik tipdagi (3.101) tenglamada oʻzgaruvchilarni

$$\xi = \varphi(x,y), \ \eta = \eta(x,y)$$

shaklda almashtirsak, u ushbu

$$\frac{\partial^2 u}{\partial \xi^2} + a_{13} \frac{\partial u}{\partial \xi} + a_{23} \frac{\partial u}{\partial \eta} + a_{33} u + f = 0$$
 (3.107)

kanonik koʻrinishga keladi.

Issiqlikning tarqalish jarayoni, gʻovak muhitda suyuqlik va gazning filtrlanish masalasi va shunga oʻxshash masalalarni oʻrganish parabolik tipdagi tenglamaga olib keladi.

3- misol.

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} \cdot \sin^2 x - 2y \sin x \cdot \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} + y^2 \cdot \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} = 0$$

tenglamani kanonik koʻrinishga keltiring.

Yechish. Tenglamada $a_{11}=\sin^2 x$, $a_{12}=-y\sin x$, $a_{22}=y^2$. Bundan esa $a_{12}^2-a_{11}a_{22}=y^2\sin^2 x-y^2\sin^2 x=0$. Demak, tenglama parabolik tipda ekan.

Xarakteristik tenglamasini tuzamiz:

$$\sin^2 x (dy)^2 + 2y \sin x dx dy + y^2 (dx)^2 = 0$$
 yoki $(\sin x dy + y dx)^2 = 0$.

 $\xi = y \cdot \lg \frac{x}{2}$, $\eta = y$ almashtirish yordamida x va y oʻzgaruvchilardan ξ va η oʻzgaruvchilarga oʻtamiz:

$$\frac{\partial z}{\partial x} = \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial x} + \frac{\partial z}{\partial n} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial x} = \frac{1}{2} \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot y \sec^2 \frac{x}{2};$$

$$\frac{\partial z}{\partial y} = \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial z}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial y} = \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot \operatorname{tg} \frac{x}{2} + \frac{\partial z}{\partial \eta};$$

$$\frac{\partial^{2} z}{\partial x^{2}} = \frac{1}{2} \left(\frac{\partial^{2} z}{\partial \xi^{2}} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial x} + \frac{\partial^{2} z}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial x} \right) \cdot y \sec^{2} \frac{x}{2} + \frac{1}{2} \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot y \sec^{2} \frac{x}{2} \operatorname{tg} \frac{x}{2} =$$

$$= \frac{1}{4} \frac{\partial^{2} z}{\partial \xi^{2}} \cdot y^{2} \sec^{4} \frac{x}{2} + \frac{1}{2} y \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot \sec^{2} \frac{x}{2} \operatorname{tg} \frac{x}{2};$$

$$\frac{\partial^{2} z}{\partial y^{2}} = \left(\frac{\partial^{2} z}{\partial \xi^{2}} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial^{2} z}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial y} \right) \cdot \operatorname{tg} \frac{x}{2} + \frac{\partial^{2} z}{\partial \eta} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial^{2} z}{\partial \eta^{2}} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial \eta} =$$

$$= \frac{1}{4} \frac{\partial^{2} z}{\partial \xi^{2}} \cdot \operatorname{tg}^{2} \frac{x}{2} + 2 \frac{\partial^{2} z}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial \eta} \operatorname{tg} \frac{x}{2} + \frac{\partial^{2} z}{\partial \eta^{2}};$$

$$\frac{\partial^{2} z}{\partial x \partial y} = \frac{1}{2} \left(\frac{\partial^{2} z}{\partial \xi^{2}} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial^{2} z}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial y} \cdot y \sec^{2} \frac{x}{2} + \frac{1}{2} \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot \sec^{2} \frac{x}{2} \right)$$

$$= \frac{1}{2} \left(\frac{\partial^{2} z}{\partial \xi^{2}} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial^{2} z}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial y} \right) \cdot y \sec^{2} \frac{x}{2} + \frac{1}{2} \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot \sec^{2} \frac{x}{2} =$$

$$= \frac{1}{2} \left(\frac{\partial^{2} z}{\partial \xi^{2}} \cdot \frac{\partial \xi}{\partial y} + \frac{\partial^{2} z}{\partial \xi} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial y} \right) \cdot y \sec^{2} \frac{x}{2} + \frac{1}{2} \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot \sec^{2} \frac{x}{2}.$$

Hosil bo'lgan tengliklarni berilgan tenglamaga qo'yamiz:

$$\frac{1}{4} \frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} \cdot y^2 \sec^4 \frac{x}{2} \sin^2 x + \frac{1}{2} y \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot \sec^2 \frac{x}{2} \cdot tg \frac{x}{2} \sin^2 x -$$

$$- \left(\frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} tg \frac{x}{2} + \frac{\partial^2 z}{\partial \xi} \frac{\partial \eta}{\partial \eta} \right) \cdot y^2 \sec^2 \frac{x}{2} \sin x - \frac{\partial z}{\partial \xi} y \cdot \sec^2 \frac{x}{2} \cdot \sin x +$$

$$+ y^2 \left(\frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} \cdot tg^2 \frac{x}{2} + 2 \frac{\partial^2 z}{\partial \xi} \frac{\partial \eta}{\partial \eta} tg \frac{x}{2} + \frac{\partial^2 z}{\partial \eta^2} \right) = 0.$$

Qavslarni ochib chiqib elementar amallarni bajarsak, tenglama quyidagi koʻrinishga keladi:

$$\frac{1}{2} \cdot y \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot \sec^2 \frac{x}{2} \operatorname{tg} \frac{x}{2} \sin^2 x + \frac{\partial^2 z}{\partial \eta^2} y^2 - \frac{\partial z}{\partial \xi} \cdot y \sec^2 \frac{x}{2} \sin x = 0$$

yoki

$$y\frac{\partial^2 z}{\partial \eta^2} = \frac{\partial z}{\partial \xi} \sin x.$$

Lekin $\sin x = \frac{2 \operatorname{tg}(x/2)}{1 + \operatorname{tg}^2(x/2)}$, $\operatorname{tg} \frac{x}{2} = \frac{\xi}{\eta}$ ekanidan $\sin x = \frac{2 \xi \eta}{\xi^2 + \eta^2}$ ni

topamiz. Demak, berilgan tenglamaning kanonik ko'rinishi:

$$\frac{\partial^2 z}{\partial \eta^2} = \frac{2\xi}{\xi^2 + \eta^2} \cdot \frac{\partial z}{\partial \xi}.$$

Agar (3.104)–(3.107) tenglamalarda $U=U(\xi,\eta)$ funksiyani $U=e^{\lambda\xi+\mu\eta}\cdot V$ tenglikka asosan yangi $V=V(\xi,\eta)$ funksiyaga almashtirsak, ular quyidagi sodda koʻrinishga keladi:

$$\begin{cases} \frac{\partial^2 V}{\partial \xi \cdot \partial \eta} + \gamma V + f_1 &= 0, \\ \frac{\partial^2 V}{\partial \xi^2} - \frac{\partial^2 V}{\partial \eta^2} + \gamma V + f_1 &= 0, \end{cases}$$
 (giperbolik tip)

$$\frac{\partial^2 V}{\partial \xi^2} + \frac{\partial^2 V}{\partial \eta^2} + \gamma V + f_1 = 0$$
 (elliptik tip)

$$\frac{\partial^2 V}{\partial \xi^2} + a_{23} \frac{\partial V}{\partial \eta} + f_1 = 0$$
. (parabolik tip)

Bunda γ , a_{13} , a_{23} , a_{33} — parametrlarga bogʻliq boʻlgan oʻzgarmas kattalik: $f_1 = f \cdot e^{-(\lambda\xi + \mu\eta)}$; $\lambda = -a_{13}/2$; $\mu = -a_{23}/2$.

(3.101) tenglama yechimlarining analitik ifodasini xususiy hollarda Dalamber, Furye, Riman, Grin, potensiallar va h.k. usullar bilan topish mumkin. Agar yechimlarning son qiymatlarini topish talab qilinsa, u vaqtda chekli ayirmalar, setkalar, variatsion va h.k. usullar qoʻllaniladi.

Har bir usulning oʻziga xos qulayligi bor. Shuning uchun masalaning qoʻyilishiga qarab, mos usullaridan birini tanlab olish maqsadga muvofiqdir.

Mustaqil yechish uchun misollar

Quyidagi tenglamalarni kanonik koʻrinishga keltiring:

371.
$$x^2 \cdot \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} + 2xy \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} + y^2 \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} = 0.$$

372.
$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} - 4 \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} - 3 \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} - 2 \frac{\partial z}{\partial x} + 6 \frac{\partial z}{\partial y} = 0.$$

373.
$$\frac{1}{x^2} \cdot \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} + \frac{1}{y^2} \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} = 0.$$

374.
$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} + 2 \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} - 3 \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} + 2 \frac{\partial z}{\partial x} + 6 \frac{\partial z}{\partial y} = 0.$$

375.
$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} + 4 \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} + 5 \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} + \frac{\partial z}{\partial x} + 2 \frac{\partial z}{\partial y} = 0.$$

376.
$$y^2 \frac{\partial^2 z}{\partial x^2} + 2xy \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} + 2x^2 \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} + y \frac{\partial z}{\partial y} = 0.$$

7- §. Tor tebranish tenglamasini Dalamber usuli bilan yechish

Dalamber usulida (3.101) tenglama (3.103) xarakteristikalar yordamida kanonik koʻrinishga keltiriladi. Kanonik koʻrinishdagi tenglamani integrallab, avvalgi oʻzgaruvchilarga oʻtilsa, (3.101) tenglamaning izlangan yechimi hosil boʻladi.

Bu usulni chegaralanmagan tor tebranishi masalasida koʻraylik:

$$\frac{\partial^2 U}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 U}{\partial x^2}, \quad (a = \text{const})$$
 (3.108)

$$U(x,t)|_{t=0} = f_1(x),$$

$$\frac{\partial U}{\partial t}|_{t=0} = f_2(x).$$
(3.109)

Ushbu (3.109) ifoda boshlang'ich shartlar bo'lib, $f_1(x)$ funksiya torning boshlang'ich holatini, $f_2(x)$ funksiya esa boshlang'ich tezligini ifodalaydi.

(3.108) tenglamaning xarakteristik tenglamasi

$$dx^2 - a^2 dt^2 = 0 ag{3.110}$$

koʻrinishda boʻlib, unda $a_{12}^2 - a_{11}a_{22} = a^2 > 0$, demak, tenglama giperbolik tipdagi tenglama. Uning xarakteristikalari

$$x - at = C_1, \quad x + at = C_2,$$
 (3.111)

u holda

$$\xi = x - at, \quad \eta = x + at \tag{3.112}$$

almashtirish yordamida (3.108) tenglama

$$\frac{\partial^2 U}{\partial \xi \partial \eta} = 0 \tag{3.113}$$

koʻrinishdagi kanonik tenglamaga keladi. (3.113) tenglamani fiksirlangan η da ξ oʻzgaruvchi boʻyicha integrallab, birinchi tartibli

$$\frac{\partial U}{\partial \eta} = Q(\eta) \tag{3.114}$$

xususiy hosilali tenglamani hosil qilamiz. Bunda $Q(\eta)$ — ixtiyoriy funksiyadir. Soʻng (3.114) tenglamani fiksirlangan ξ da η oʻzgaruvchi boʻyicha integrallab,

$$U = \varphi(\xi) + \psi(\eta) \tag{3.115}$$

ifodani, ya'ni (3.113) tenglamaning yechimini topamiz. Bu yerda $\varphi(\xi)$ ham ixtiyoriy funksiya, $\psi(\eta) = \int Q(\eta) d\eta$. (3.115) ifodada ξ va η o'zgaruvchilardan x va t o'zgaruvchilarga o'tsak,

$$U(x,t) = \varphi(x - at) + \psi(x + at). \tag{3.116}$$

Oxirgi ifoda (3.108) tenglamaning umumiy yechimi bo'lib, *Dalamber integrali* deyiladi. Qo'yilgan masalaning yechimini topish uchun φ va ψ funksiyalarni shunday tanlash kerakki, bunda U(x, t) funksiya (3.109) ni qanoatlantirsin. Buning uchun (3.116) da t=0 desak, (3.109) ning birinchisiga asosan

$$U(x,0) = \varphi(x) + \psi(x) = f_1(x). \tag{3.117}$$

(3.116) ning t oʻzgaruvchi boʻyicha xususiy hosilasini topib, unda t=0 desak, (3.117) ning ikkinchisiga asosan

$$\frac{\partial U(x,0)}{\partial t} = -a\varphi'(x) + a\psi'(x) = f_2(x)$$

yoki

$$-\varphi'(x)+\psi'(x)=\frac{1}{a}f_2(x).$$

Bundan

$$-\phi(x) + \psi(x) = \frac{1}{a} \int_{x_0}^{x} f_2(z) dz + C$$
 (3.118)

ni topamiz. Bu yerda x_0 , C = const.

(3.117) va (3.118) tenglamalarni birgalikda yechib,

$$\varphi(x) = \frac{1}{2} f_1(x) - \frac{1}{2a} \int_{x_0}^{x} f_2(z) dz - \frac{C}{2},$$

$$\psi(x) = \frac{1}{2} f_1(x) + \frac{1}{2a} \int_{x_0}^{x} f_2(z) dz + \frac{C}{2}$$
(3.119)

ni topamiz. Demak, (3.116) dagi ixtiyoriy φ va ψ funksiyalarni (3.119) koʻrinishda olsak, U(x, t) funksiya (3.109) shartlarni qanoatlantiradi. (3.119) ni (3.116) ga qoʻyib, qoʻyilgan masalaning yechimini topamiz:

$$U(x,t) = \frac{f_1(x-at) + f_1(x+at)}{2} + \frac{1}{2a} \int_{x-at}^{x+at} f_2(z) dz.$$
 (3.120)

Bu formula Dalamber formulasi deyiladi.

1- misol.

$$\frac{\partial^2 U}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 U}{\partial x^2}$$

tenglamaning

$$U|_{t=0} = x$$
, $\frac{\partial U}{\partial t}|_{t=0} = -x$

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Yechish. Bunda $f_1(x)=x$, $f_2(x)=-x$ va $a^2=1$ ekanligini e'tiborga olib, (3.120) formuladan

$$U(x,t) = \frac{x-t+x+t}{2} - \frac{1}{2} \int_{x-t}^{x+t} z dz =$$

$$= x - \frac{1}{4} z^2 \Big|_{x=t}^{x+t} = x - \frac{1}{4} \Big[(x+t)^2 - (x-t)^2 \Big] = x - xt = x(1-t)$$

ni topamiz. Demak, masalaning yechimi

$$U(x, t) = x(1-t).$$

2- masala. Dalamber usuli bilan $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning

 $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = x^2$, $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = 0$ boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Ye chish. Masala shartiga koʻra, a=1, $\varphi(x)=x^2$, $\psi(x)=0$. Dalamber formulasiga asosan, masalaning yechimi

$$u = \frac{(x-t)^2 + (x+t)^2}{2}$$
 yoki $u = x^2 + t^2$

koʻrinishda boʻladi.

3- masala. Dalamber usuli bilan $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} - a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = 0$ tenglamaning $u|_{t=0} = \cos x$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \sin x$ boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi

yechimi topilsin.

Yechish. Bunda $\varphi(x)=\cos x$ va $\psi(x)=\sin x$ bo'lganligi uchun Dalamber formulasiga asosan

$$u(x,y) = \frac{\cos(x-at) + \cos(x+at)}{2} + \frac{1}{2a} \int_{x-at}^{x+at} \sin z dz =$$

$$= \frac{1}{2} \cdot 2 \cdot \cos \frac{x-at + x + at}{2} \cdot \cos \frac{x-at - x - at}{2} - \frac{1}{2a} \cos z \Big|_{x-at}^{x+at} =$$

$$= \cos x \cdot \cos at - \frac{1}{2a} \cdot 2 \sin \frac{x+at + x - at}{2} \cdot \sin \frac{x-at - x - at}{2} =$$

$$= \cos x \cdot \cos at + \frac{1}{a} \sin x \cdot \sin at$$

yechimga ega bo'lamiz.

4- masala. $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} - a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = 0$ tenglamaning $u|_{t=0} = x(a-x)$ va $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = e^{-3x}$ boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini Dalamber usuli bilan topilsin.

Ye chish. Bu masalada $\varphi(x) = x(a-x) = ax - x^2 \text{ va } \psi(x) = e^{-3x}$. Yuqoridagi formuladan foydalansak,

$$u(x,y) = \frac{1}{2} \left[a(x-at) - (x-at)^2 + a(x+at) - (x+at)^2 \right] + \frac{1}{2a} \int_{x-at}^{x+at} e^{-3z} dz =$$

$$= ax - x^2 - a^2 t^2 - \frac{1}{6a} \left[e^{-3(x-at)} - e^{-3(x+at)} \right]$$

izlanayotgan yechimni topamiz.

Mustaqil yechish uchun misollar

Dalamber usuli bilan $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning $u|_{t=0} = f(x)$,

 $\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = F(x)$ boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin:

377.
$$f(x) = x(2-x)$$
, $F(x) = e^{-x}$.

378.
$$f(x) = \cos x$$
, $F(x) = \sin x$.

379.
$$f(x) = e^{-x}$$
, $F(x) = \sin^2 x$.

380.
$$f(x) = x(2-x)$$
, $F(x) = e^x$.

381.
$$f(x) = e^x$$
, $F(x) = 4x$.

382.
$$f(x) = \cos x$$
, $F(x) = \cos^2 x$.

383.
$$f(x) = \sin x$$
, $F(x) = 8x^3$.

384.
$$f(x) = \sin^2 x$$
, $F(x) = \cos x$.

385.
$$f(x) = e^{2x}$$
, $F(x) = x^3$.

386. Dalamber usuli bilan $u|_{t=0} = 0$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = x$ boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = 4 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning yechimi topilsin.

387. $u|_{t=0} = 0$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = -x$ bo'lsa, $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning yechimi topilsin.

388. $u|_{t=0} = \sin x$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = 1$ boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning $t = \frac{\pi}{2a}$ vaqtdagi yechimi topilsin.

389. $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning $u|_{t=0} = 0$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \cos x$ shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

390. $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning $t = \pi$ momentda $u|_{t=0} = \sin x$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \cos x$ shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

391. $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning $u|_{t=0} = x^2$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \sin x$ shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

392. $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning $u|_{t=0} = \cos x$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = \sin x$ shart-larni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

393. $\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning $u|_{t=0} = \sin x$, $\frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = 0$ shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

8- §. Furye usuli

Matematik fizika tenglamalariga qoʻyilgan masalalarni yechishda keng qoʻllaniladigan usullardan yana biri oʻzgaruvchilarni ajratish yoki Furye usulidir. Bu usul boshlangʻich va nolga teng boʻlgan chegaraviy shartlar bilan berilgan masalalarni yechishda samarali natija beradi.

Furye usulini uzunligi *l* ga teng bo'lgan va ikki uchi mahkamlangan torning erkin tebranish masalasida ko'raylik.

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \tag{3.121}$$

tenglamaning

$$u|_{t=0} = f_1(x), \frac{\partial u}{\partial t}|_{t=0} = f_2(x)$$
 (3.122)

boshlang'ich va

$$U(0,t) = U(l,t) = 0 (3.123)$$

chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini topish talab qilingan boʻlsin. (3.121) tenglamaning yechimini Furye usuliga koʻra

$$U(x,t) = X(x)T(t)$$
 (3.124)

koʻrinishda izlaymiz.

(3.124) ni (3.121) ga qoʻyib, izlanayotgan X(x), T(t) funksiyalarning har biriga nisbatan oddiy differensial tenglamalarni hosil qilamiz:

$$\frac{d^2T}{dt^2} + \lambda^2 T = 0, \quad \frac{d^2X}{dx^2} + \frac{\lambda^2}{a^2} X = 0,$$
 (3.125)

bu yerda λ – hozircha no'ma'lum bo'lgan tebranish chastotasi, bu tenglamalarning umumiy yechimlari quyidagicha bo'ladi:

$$T(t) = C_1 \cos \lambda t + C_2 \sin \lambda t, \qquad (3.126)$$

$$X(x) = C_3 \cos \frac{\lambda}{a} x + C_4 \sin \frac{\lambda}{a} x, \qquad (3.127)$$

bunda C_1 , C_2 , C_3 , C_4 – ixtiyoriy oʻzgarmas sonlar.

U(x,t)=X(x)T(t) funksiya (3.123) chegaraviy shartlarni qanoatlantirishi uchun X(x) funksiya shu shartlarga boʻysunadigan, ya'ni X(0)=X(l)=0 boʻlishi kerak. x=0 va x=l qiymatlarni (3.127) tenglikka qoʻyib, (3.123) shartlarga asosan quyidagilarni topamiz:

$$C_3 = 0$$
, $C_4 \sin \frac{\lambda}{a} l = 0$.

Ixtiyoriy oʻzgarmas $C_4 \neq 0$ boʻlgani uchun

$$\sin\frac{\lambda}{a}I = 0$$

bo'lishi kerak, bundan $n \in N$ uchun

$$\frac{\lambda}{a}l=n\pi.$$

Shunday qilib, tebranish chastotasi λ ushbu

$$\lambda_1 = \frac{a\pi}{l}, \ \lambda_2 = \frac{2a\pi}{l}, \dots, \ \lambda_n = \frac{an\pi}{l}, \dots$$

qiymatlardan birini qabul qiladi xolos. n ning har bir qiymati uchun, demak, har bir λ uchun (3.126) va (3.127) ifodalarni (3.124) ga qoʻyib va $C_1 \cdot C_4$, $C_2 \cdot C_4$ larning $\lambda = \lambda_n$ ga mos qiymatlarini a_n va b_n lar bilan belgilab, (3.121) tenglamaning (3.123) chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi xususiy yechimlari ketma-ketligini hosil qilamiz:

$$U_n(x,t) = X_n(x)T_n(t) = \sum_{n=1}^{\infty} (a_n \cos \frac{an\pi}{l}t + b_n \sin \frac{an\pi}{l}t) \sin \frac{n\pi}{l}x . (3.128)$$

(3.121) tenglama chiziqli va bir jinsli boʻlgani uchun (3.128) yechimlarning yigʻindisi

$$U(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} U_n(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} (a_n \cos \frac{an\pi}{l} t + b_n \sin \frac{an\pi}{l} t) \sin \frac{n\pi}{l} x \quad (3.129)$$

ham (3.121) tenglamaning (3.123) chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi bo'ladi.

(3.129) yechim (3.122) boshlang'ich shartlarni ham qanoatlantirishi kerak. Bunga biz a_n va b_n koeffitsiyentlarni tanlab olish yo'li bilan erishamiz.

(3.129) yechimda va uning t bo'yicha xususiy hosilasida t = 0 desak, (3.122) shartlarga asosan ushbu

$$U(x,0) = \sum_{n=1}^{\infty} a_n \sin \frac{n\pi}{l} x = f_1(x),$$

$$\frac{\partial U(x,0)}{\partial t} = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{an\pi}{l} t \cdot b_n \sin \frac{n\pi}{l} x = f_2(x)$$
(3.130)

tengliklarni hosil qilamiz. Bundan a_n va b_n koeffitsiyentlarni (Furye koeffitsiyentlari kabi) quyidagi formulalar orqali topamiz:

$$a_n = \frac{2}{l} \int_0^l f_1(x) \sin \frac{n\pi}{l} x dx, \quad b_n = \frac{2}{an\pi} \int_0^l f_2(x) \sin \frac{n\pi}{l} x dx.$$
 (3.131)

Bularni (3.129) ga qoʻysak, masalaning ushbu

$$U(x,l) = 2\sum_{n=1}^{\infty} \sin\frac{n\pi}{l} x \left(\frac{1}{l}\cos\frac{an\pi}{l}t\int_{0}^{l} f_{1}(\xi) \cdot \sin\frac{n\pi}{l} \xi d\xi + \frac{1}{an\pi}\sin\frac{an\pi}{l}t\int_{0}^{l} f_{2}(\xi)\sin\frac{n\pi}{l} \xi d\xi\right)$$
(3.132)

yechimi hosil boʻladi. Bunday koʻrinishdagi yechim *Bernulli integrali* deyiladi.

1- masala. Uchlari x=0 va x=l da mahkamlangan torning boshlang'ich holati $u=\left(\frac{4h}{l^2}\right)\cdot x(l-x)$ parabolani ifodalasa hamda boshlang'ich tezligi $\frac{\partial u(x,0)}{\partial t}=0$ bo'lsa, uning OX o'qidan og'ishi aniqlansin.

Ye chish. Masala shartiga koʻra, $\varphi(x) = \frac{4h}{l^2} \cdot x(l-x)$, $\psi(x) = 0$. Tor tenglamasining yechimini (3.147) qator koʻrinishida izlaymiz. Qatorning koeffitsiyentlari quyidagicha aniqlanadi:

$$a_k = \frac{2}{l} \int_0^l f(x) \cdot \sin \frac{k\pi x}{l} dx = \frac{8h}{l^3} \int_0^l (lx - x^2) \cdot \sin \frac{k\pi x}{l} dx, \ b_k = 0.$$

Integralni bo'laklab integrallaymiz:

$$u_{1} = lx - x^{2}, \ dv_{1} = \sin\frac{k\pi x}{l}dx,$$

$$du_{1} = (l - 2x)dx, \ v = -\frac{l}{k\pi} \cdot \cos\frac{k\pi x}{l};$$

$$a_{k} = -\frac{8h}{l^{3}}(lx - x^{2})\frac{l}{k\pi} \cdot \cos\frac{k\pi x}{l}\Big|_{0}^{l} + \frac{8h}{k\pi l^{2}}\int_{0}^{l}(l - 2x)\cos\frac{k\pi x}{l}dx,$$

bundan,

$$a_{k} = \frac{8h}{k\pi l^{2}} \int_{0}^{l} (l-2x)\cos\frac{k\pi x}{l} dx ,$$

$$u_{2} = l-2x, du_{2} = -2dx ,$$

$$dv_{2} = \cos\frac{k\pi x}{l} dx, v_{2} = \frac{l}{k\pi} \sin\frac{k\pi x}{l} ,$$

$$a_{k} = \frac{8h}{k^{2}\pi^{2}l} (l-2x)\sin\frac{k\pi x}{l} \Big|_{0}^{l} + \frac{16h}{k^{2}\pi^{2}l} \int_{0}^{l} \sin\frac{k\pi x}{l} dx = -\frac{16h}{k^{3}\pi^{3}} \cos\frac{k\pi x}{l} \Big|_{0}^{l} =$$

$$= \frac{16h}{k^{3}\pi^{3}} (\cos k\pi - 1) = \frac{16h}{k^{3}\pi^{3}} (1 - (-1)^{k}).$$

Topilgan a_k va b_k larni (3.129) tenglikka qoʻyamiz:

$$u(x,t) = \sum_{k=1}^{\infty} \frac{16h}{k^3 \pi^3} (1 - (-1)^k) \cos \frac{k\pi at}{l} \cdot \sin \frac{k\pi x}{l}.$$

Agar k=2n bo'lsa, $1-(-1)^k=0$, agar k=2n+1 bo'lsa, $1-(-1)^k=2$. U holda

$$u(x,t) = \frac{32h}{\pi^3} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(2n+1)^3} \cos \frac{(2n+1)\pi at}{l} \sin \frac{(2n+1)\pi x}{l}$$

vechimga ega bo'lamiz.

2- masala. Uchlari x=0, x=l nuqtalarga mahkamlangan tor berilgan bo'lib, boshlang'ich holati OAB siniq chiziqdan iborat.

Agar boshlang'ich tezlik

Agai boshlang ten tezhk
$$f_2(x) = \begin{cases} 2\alpha x, & 0 \le x \le l/2 \\ 2\alpha(l-x), & l/2 \le x \le l \end{cases}$$
bo'lsa, ixtiyoriy t momentdagi tor holati topilsin.
Ye c h i s h. Chizmaga asosan OB va AB to'g'ri

Yechish. Chizmaga asosan OB va AB toʻgʻri chiziqlarning tenglamasi:

$$\begin{array}{c}
A \\
O \\
l/2
\end{array}$$

$$OA: \frac{2x}{l} = \frac{y}{h} \Rightarrow y = \frac{2h}{l}x,$$
 agar $0 \le x \le l/2$;

$$AB: \frac{x-l/2}{l-l/2} = \frac{y-h}{-h} \Rightarrow y = \frac{2h(l-x)}{l}, \qquad \text{agar } l/2 \le x \le l.$$

Demak, torning boshlang'ich holati

$$f_1(x) = \begin{cases} \frac{2hx}{l}, & 0 \le x \le l/2, \\ \frac{2h(l-x)}{l}, & l/2 \le x \le l. \end{cases}$$

Furye usuliga asosan qoʻyilgan masala yechimini (3.129) tenglik koʻrinishida izlaymiz, ya'ni

$$U(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} \left(a_n \cos \frac{an\pi}{l} \cdot t + b_n \sin \frac{an\pi}{l} \cdot t \right) \cdot \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x.$$

Bu tenglikdan a_n va b_n koeffitsiyentlarni quyidagi formulalar yordamida topamiz:

$$a_n = \frac{2}{l} \int_{0}^{l} f_1(x) \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x dx = \frac{4h}{l^2} \int_{0}^{l/2} x \cdot \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x dx + \frac{4h}{l^2} \int_{l/2}^{l/2} (l-x) \cdot \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x dx.$$

Bo'laklab integrallash formulasiga asosan:

$$u = x$$
, $dv = \sin \frac{n\pi}{l} x dx$

desak, bundan

$$du = dx$$
, $v = -\frac{l}{n\pi} \cdot \cos \frac{n\pi}{l} x$.

U holda

$$\int x \cdot \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x dx = -\frac{lx}{n\pi} \cos \frac{n\pi}{l} \cdot x + \frac{l}{n\pi} \int \cos \frac{n\pi}{l} \cdot x dx =$$

$$= -\frac{lx}{n\pi} \cos \frac{n\pi}{l} \cdot x + \frac{l^2}{n^2 \pi^2} \cdot \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x.$$

Demak,

$$a_{n} = \frac{4h}{l^{2}} \int_{0}^{l/2} x \cdot \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x dx + \frac{4h}{l} \int_{l/2}^{l} \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x dx - \frac{4h}{l^{2}} \int_{l/2}^{l} x \cdot \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x dx =$$

$$= -\frac{4h}{l\pi n} \cdot x \cdot \cos \frac{n\pi}{l} \cdot x \Big|_{0}^{l/2} + \frac{4h}{n^{2}\pi^{2}} \cdot \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x \Big|_{0}^{l/2} - \frac{4h}{n\pi} \cdot \cos \frac{n\pi}{l} \cdot x \Big|_{l/2}^{l} +$$

$$+ \frac{4h}{l\pi n} \cdot x \cdot \cos \frac{n\pi}{l} \cdot x \Big|_{l/2}^{l} - \frac{4h}{n^{2}\pi^{2}} \cdot \sin \frac{n\pi}{l} \cdot x \Big|_{l/2}^{l} = \frac{8h}{n^{2}\pi^{2}} \sin \frac{n\pi}{2},$$

$$b_n = \frac{2}{m\pi a} \int_0^l f_2(x) \sin \frac{m\pi}{l} x \cdot dx = \frac{4\alpha}{m\pi a} \int_0^{l/2} x \sin \frac{m\pi}{l} x \cdot dx + \frac{4\alpha}{m\pi a} \int_{l/2}^l (l-x) \sin \frac{m\pi}{l} x \cdot dx.$$

Yuqoridagi hisoblashlarni aynan takrorlab,

$$b_n = \frac{8\alpha l^2}{n^3 \pi^3 a} \cdot \sin \frac{n\pi}{2}$$

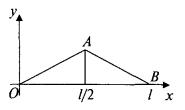
ni topamiz.

Demak, tor tebranishining ixtiyoriy t momentdagi holati

$$U(x,t) = \frac{8}{\pi^2} \sum_{n=1}^{\infty} \left(h \cos \frac{n\pi at}{l} - \frac{\alpha l^2}{n\pi a} \sin \frac{n\pi at}{l} \right) \sin \frac{n\pi}{2} \sin \frac{n\pi x}{l}.$$

Mustaqil yechish uchun misollar

- **394.** Uchlari x=0 va x=1 da mahkamlangan, boshlang'ich holati OABsiniq chiziqni ifodalovchi torning ixtiyoriy t vaqtdagi holatini boshlang'ich tezligi 0 bo'lgan holda aniqlang.
- 395. Uchlari x=0 va x=1 da mahkamlangan torning boshlang'ich og'ishi nolga teng bo'lib, boshlang'ich tezligi esa

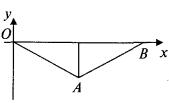

$$\frac{\partial u}{\partial t}\Big|_{t=0} = \begin{cases} \cos\frac{\pi\left(x - \frac{l}{2}\right)}{h}, & \text{agar } \left|x - \frac{l}{2}\right| < \frac{h}{2}, \\ 0, & \text{agar } \left|x - \frac{l}{2}\right| > \frac{h}{2} \end{cases}$$

formula bilan aniqlansa, torning ixtiyoriy t vaqtdagi holatini aniqlang.

396. Uchlari x=0 va x=1 da mahkamlangan, boshlang'ich holati $u = h(x^4 - 2x^3 + x)$ ni ifodalovchi boshlang'ich tezligi 0 bo'lgan torning ixtiyoriy t vaqtdagi holatini aniqlang.

397. Uchlari x=0 va x=3 da mahkamlangan, boshlangʻich holati OABsiniq chiziqni ifodalovchi torning ixtiyoriy t vaqtdagi holatini aniqlang. Bunda O(0, 0), A(2, 1), B(3, 0) koordinatalarga ega.

398. Uchlari x=0 va x=1 da mahkamlangan torning dastlabki ogʻishi 0 boʻlib, boshlangʻich tezligi esa

$$\frac{\partial u}{\partial t} = \begin{cases} u_0, & \text{agar } \left| x - \frac{l}{2} \right| < \frac{h}{2}, \\ 0, & \text{agar } \left| x - \frac{l}{2} \right| > \frac{h}{2} \end{cases}$$

formula bilan ifodalansa, torning ixtiyoriy t vaqtdagi holatini aniqlang.

9- §. Sterjenda issiqlik tarqalish tenglamasi. Chegaraviy masalaning qoʻyilishi

I. Issiqlikning chegaralanmagan sterjenda tarqalishi.

 $\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning t > 0, $-\infty < x < +\infty$ sohada u(x,0) = f(x), $-\infty < x < +\infty$ boshlang'ich shartni qanoatlantiruvchi yechimi

$$u(x,t) = \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} \cdot \int_{-\infty}^{+\infty} f(\xi) \cdot e^{-(\xi-x)^2/(4a^2t)} d\xi$$
 (3.133)

Puasson integrali orqali aniqlanadi.

II. Issiqlikning bir tomondan chegaralangan sterjenda tarqalishi.

 $\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamani $\{x > 0, t > 0\}$ sohada u(x,0) = f(x) bosh-

lang'ich va $u(0,t) = \varphi(t)$ chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi

$$u(x,t) = \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} \cdot \int_{0}^{+\infty} f(\xi) \cdot \left[e^{-(\xi-x)^{2}/(4a^{2}t)} - e^{-(\xi+x)^{2}/(4a^{2}t)} \right] d\xi + \frac{x}{2a\sqrt{\pi}} \cdot \int_{0}^{t} \varphi(\eta) \cdot e^{-x^{2}/(4a^{2}(t-\eta))} (t-\eta)^{\frac{3}{2}} d\eta$$
(3.134)

ko'rinishda topiladi.

III. Issiqlikning chegaralangan sterjenda tarqalishi.

 $\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning $u(x,t)|_{t=0} = f(x)$ boshlang'ich va

u(0,t) = u(l,t) = 0 chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimi

$$u(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} b_n e^{-\frac{a^2 \pi^2 n^2 t}{l^2}} \cdot \sin \frac{\pi nx}{l}$$
 (3.135)

koʻrinishda aniqlanadi. Bunda $b_n = \frac{2}{l} \int_0^l f(x) \sin \frac{\pi nx}{l} dx$.

1- masala. $\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$ tenglamaning

$$u(x,t)|_{t=0} = f(x) = \begin{cases} u_0, & \text{agar } x_1 < x < x_0, \\ 0, & \text{agar } x < x_1 \text{ yoki } x > x_2 \end{cases}$$

boshlang'ich shartni qanoatlantiruvchi yechimi topilsin.

Yechish. Sterjen chegaralanmagan bo'lgani uchun yechimni Puasson integrali ko'rinishida izlaymiz:

$$u(x,t) = \frac{1}{2a\sqrt{\pi t}} \cdot \int_{-\infty}^{+\infty} f(\xi) \cdot e^{-(\xi-x)^2/(4a^2t)} d\xi.$$

Shartga koʻra f(x) funksiya $[x_1, x_2]$ oraliqda oʻzgarmas u_0 temperaturaga, qolgan oraliqda esa 0 ga teng boʻlgani uchun:

$$u(x,t) = \frac{u_0}{2a\sqrt{\pi t}} \cdot \int_{x_1}^{x_2} e^{-(\xi-x)^2/(4a^2t)} \cdot d\xi.$$

Bunda quyidagi almashtirishni bajaramiz:

$$\frac{x-\xi}{2a\sqrt{t}}=\mu, \quad d\xi=-2a\sqrt{t}\cdot d\mu.$$

U holda

$$u(x,t) = -\frac{u_0}{\sqrt{\pi}} \int_{\frac{x-x_1}{2a\sqrt{t}}}^{\frac{x-x_2}{2a\sqrt{t}}} e^{-\mu^2} d\mu = \frac{u_0}{\sqrt{\pi}} \int_{0}^{\frac{x-x_1}{2a\sqrt{t}}} e^{-\mu^2} d\mu - \frac{u_0}{\sqrt{\pi}} \int_{0}^{\frac{x-x_2}{2a\sqrt{t}}} e^{-\mu} d\mu$$

yoki

$$u(x,t) = \frac{u_0}{2} \left[\Phi\left(\frac{x-x_1}{2a\sqrt{t}}\right) - \Phi\left(\frac{x-x_2}{2a\sqrt{t}}\right) \right]$$

izlangan yechim bo'ladi.

Bu yerda $\Phi(x) = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_{0}^{x} e^{-t^2} dt$ integral *Puasson integrali* deb ataladi.

2- masala.
$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
 tenglamaning $x > 0$, $t > 0$ da $u|_{t=0} = f(x) = u_0$

boshlang'ich va $u|_{x=0} = 0$ chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini toping.

Yechish. Sterjen bir tomondan chegaralangani uchun berilgan shartlarni qanoatlantiruvchi yechim ushbu koʻrinishga ega boʻladi:

$$u(x,t) = \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} \int_{0}^{\infty} u_0 \left[e^{-\frac{(\xi-x)^2}{4t}} - e^{-\frac{(\xi+x)^2}{4t}} \right] d\xi$$

yoki

$$u(x,t) = \frac{u_0}{2\sqrt{\pi t}} \int_0^\infty \left[e^{-\frac{(\xi-x)^2}{4t}} - e^{-\frac{(\xi+x)^2}{4t}} \right] d\xi.$$

Birinchi integralda $\frac{x-\xi}{2\sqrt{t}} = \mu$, $d\xi = -2\sqrt{t}d\mu$ almashtirishni bajarib,

$$\frac{u_0}{2\sqrt{\pi t}} \int_0^{\infty} e^{-\frac{(\xi - x)^2}{4t}} d\xi = \frac{u_0}{\sqrt{\pi}} \int_{-\infty}^{\frac{x}{2\sqrt{t}}} e^{-\mu^2} d\mu = \frac{u_0}{2} \left[1 + \Phi\left(\frac{x}{2\sqrt{t}}\right) \right],$$

ikkinchi integralda esa $\frac{x+\xi}{2\sqrt{t}} = \mu$, $d\xi = 2\sqrt{t}d\mu$ deb

$$\frac{u_0}{2\sqrt{\pi t}} \int_0^{+\infty} e^{\frac{(x+\xi)^2}{4t}} d\xi = \frac{u_0}{\sqrt{\pi}} \int_{\frac{x}{2\sqrt{t}}}^{+\infty} e^{-\mu^2} d\mu = \frac{u_0}{2} \left[1 - \Phi\left(\frac{x}{2\sqrt{t}}\right) \right]$$

ga ega bo'lamiz.

Shunday qilib, yechim ushbu koʻrinishni oladi:

$$u(x,t)=u_0\Phi\bigg(\frac{x}{2\sqrt{t}}\bigg).$$

3- masala.
$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}$$
 (0 < x < l, t > 0) tenglamaning

$$u|_{t=0} = f(x) = \begin{cases} x, & \text{agar } 0 < x \le \frac{l}{2}, \\ l - x, & \text{agar } \frac{l}{2} < x < l \end{cases}$$

bo'lsa, boshlang'ich va $u|_{x=0} = u|_{x=1} = 0$ chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimini toping.

Yechish. Sterjen chegaralangan boʻlganidan, berilgan chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi yechimni ushbu koʻrinishda izlaymiz:

$$u(x,t) = \sum_{n=1}^{\infty} b_n e^{-\frac{\pi^2 n^2 t}{l^2}} \cdot \sin \frac{\pi nx}{l},$$

bu yerda

$$b_{n} = \frac{2}{l} \int_{0}^{l} f(x) \sin \frac{\pi nx}{l} dx = \frac{2}{l} \int_{0}^{\frac{l}{2}} x \sin \frac{\pi nx}{l} dx + \frac{2}{l} \int_{\frac{l}{2}}^{l} (l-x) \sin \frac{\pi nx}{l} dx =$$

$$= \begin{cases} u = x, & du = dx \\ dv = \sin \frac{\pi nx}{l} dx, & v = -\frac{l}{\pi n} \cos \frac{\pi nx}{l} \end{cases} = \frac{2}{l} \left(-\frac{lx}{\pi n} \cos \frac{\pi nx}{l} + \frac{l^{2}}{\pi^{2} n^{2}} \sin \frac{\pi nx}{l} \right) \Big|_{0}^{\frac{l}{2}} +$$

$$+ \frac{2}{l} \left(-\frac{l^{2}}{\pi n} \cos \frac{\pi nx}{l} + \frac{lx}{\pi n} \cos \frac{\pi nx}{l} - \frac{l^{2}}{\pi^{2} n^{2}} \sin \frac{\pi nx}{l} \right) \Big|_{0}^{l} = \frac{4l}{\pi^{2} n^{2}} \sin \frac{\pi n}{2}.$$

Demak, izlanayotgan yechim ushbu koʻrinishga ega:

$$u(x,t) = \frac{4l}{\pi^2} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n^2} \sin \frac{\pi n}{2} e^{-\frac{\pi^2 n^2 t}{l^2}} \cdot \sin \frac{\pi nx}{l}$$

yoki
$$u(x,t) = \frac{4l}{\pi^2} \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{1}{(2n+1)} e^{-\frac{\pi^2 (2n+1)^2 t}{l^2}} \cdot \sin \frac{\pi (2n+1)x}{l}.$$

Mustaqil yechish uchun masalalar

399. Uzunligi l ga teng, tashqi muhit ta'siridan muhofazalangan va $u|_{t=0} = f(x) = \frac{cx(l-x)}{l^2}$ boshlangʻich temperaturaga ega boʻlgan bir jinsli sterjen berilgan. Sterjenning uchlari nolga teng temperaturada tutib turiladi. Sterjenning t > 0 vaqtdagi temperaturasi topilsin.

400. Agar sterjenning $u|_{t=0} = f(x) = \frac{2\pi}{l}x - \sin\frac{2\pi x}{l}$ boshlang'ich temperaturasi berilgan va uchlari issiqlikdan muhofazalangan, ya'ni

 $\frac{\partial u}{\partial x}\Big|_{x=0} = \frac{\partial u}{\partial x}\Big|_{x=1} = 0$ bo'lsa, uzunligi *l* ga teng va sirti ham issiqlikdan muhofazalangan sterjenda temperatura taqsimotini toping.

401. Agar uzunligi *l* ga teng, sirti issiqlikdan muhofazalangan sterjenning boshlang'ich temperaturasi

$$f(x) = \begin{cases} \frac{2u_0}{l}, & \text{agar } 0 \le x \le \frac{l}{2}, \\ \frac{2u_0}{l}(l-x), & \text{agar } \frac{l}{2} < x < l \end{cases}$$

boʻlib, sterjenning uchlari ham issiqlikdan muhofazalangan boʻlsa, shu sterjenda issiqlik taqsimotini toping.

Quyidagi masalalarni Puasson formulasi yordamida hal qiling:

402.
$$4u_t = u_{xx}$$
, $u\Big|_{t=0} = e^{2x-x^2}$. **403.** $u_t = u_{xx}$, $u\Big|_{t=0} = x \cdot e^{-x^2}$.
404. $4u_t = u_{xx}$, $u\Big|_{t=0} = \sin x e^{-x^2}$.

10- §. Laplas masalasining yechimlarini tekshirishga keltiriladigan masalalar

Markazi O(0,0) nuqtada bo'lgan doiraning chegarasida biror $f(\varphi)$ funksiya berilgan bo'lsin. Doirada va uning chegarasida uzluksiz bo'lib, doira ichida $\Delta u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial v^2} = 0$ Laplas tenglamasini va

 $u_{r=R} = f(\varphi)$ chegaraviy shartni qanoatlantiradigan $u(r, \varphi)$ funksiyani topish Dirixle masalasi bo'lib, uning yechimi

$$u(r,\varphi) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\pi}^{\pi} f(\tau) \frac{R^2 - r^2}{R^2 - 2rR\cos(\tau - \varphi) + r^2} d\tau$$

koʻrinishda boʻladi.

1- masala. Bir jinsli yupqa doiraviy plastinkada temperaturaning statsionar taqsimtini toping. Plastinka radiusi R ga teng boʻlib, uning yuqori qismi 1° C da, pastki qismi 0° C da tutib turiladi.

Yechish. Masala shartiga koʻra $f(\tau) = \begin{cases} 0, & \text{agar } -\pi < \tau < 0, \\ 1, & \text{agar } 0 < \tau < \pi \end{cases}$

bo'lsa, temperatura taqsimoti $u(r,\varphi) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\pi}^{\pi} \frac{R^2 - r^2}{R^2 - 2R\cos(\tau - \varphi) + r^2} d\tau$ integral bilan aniqlanadi.

a) yuqori yarim doira $(0 < \varphi < \pi)$ nuqtalar uchun $tg\frac{\tau - \varphi}{2} = t$ almashtirishni kiritamiz, bundan $\cos(r - \varphi) = \frac{1 - t^2}{1 + t^2}$; $d\tau = \frac{2dt}{1 + t^2}$, ya'ni t integrallash o'zgaruvchisi $\left(-tg\frac{\varphi}{2}\right)$ dan $ctg\frac{\varphi}{2}$ gacha o'zgaradi.

Shunday qilib,

$$u(r,\varphi) = \frac{1}{\pi} \int_{-\lg\frac{\varphi}{2}}^{\operatorname{ctg}\frac{\varphi}{2}} \frac{R^2 - r^2}{(R - r)^2 + (R + r)^2 t^2} dt = \frac{1}{\pi} \operatorname{arctg} \left(\frac{R + r}{R - r} t \right) \Big|_{-\lg\frac{\varphi}{2}}^{\operatorname{ctg}\frac{\varphi}{2}} =$$

$$= \frac{1}{\pi} \left[\operatorname{arctg} \left(\frac{R + r}{R - r} \operatorname{ctg} \frac{\varphi}{2} \right) + \operatorname{arctg} \left(\frac{R + r}{R - r} t g \frac{\varphi}{2} \right) \right] =$$

$$=\frac{1}{\pi} \operatorname{arctg} \frac{\frac{R+r}{R-r} \left(\operatorname{ctg} \frac{\varphi}{2} + \operatorname{tg} \frac{\varphi}{2} \right)}{1 - \left(\frac{R+r}{R-r} \right)^2} = -\frac{1}{\pi} \operatorname{arctg} \frac{R^2 - r^2}{2 R r \sin \varphi}$$

yoki

$$tg(u\pi) = -\frac{R^2 - r^2}{2Rr\sin\varphi}, \ \ 0 < \varphi < \pi.$$

Bu tenglikning o'ng tomoni manfiy, demak, $0 < \varphi < \pi$ da u funksiya $\frac{1}{2} < u < 1$ tengsizliklarni qanoatlantiradi. Bu hol uchun, ya'ni $0 < \varphi < \pi$ da ushbu yechimga ega bo'lamiz:

$$tg(\pi - u\pi) = \frac{R^2 - r^2}{2Rr\sin\varphi}$$

yoki

$$u = 1 - \frac{1}{\pi} \operatorname{arctg} \frac{R^2 - r^2}{2 Rr \sin \varphi}.$$

b) Pastki yarim doirada joylashgan nuqtalar uchun $(\pi < \phi < 2\pi)$ $\cot \frac{\tau - \phi}{2} = t$ oʻrniga qoʻyishdan foydalanamiz, bundan $\cos(\tau - \phi) = \frac{t^2 - 1}{t^2 + 1}$, $d\tau = -\frac{2dt}{t^2 + 1}$, yangi integrallash oʻzgaruvchisi t esa $\left(-\cot \frac{\phi}{2}\right)$ dan $\cot \frac{\phi}{2}$ gacha oʻzgaradi. U holda ϕ ning bu qiymatlari uchun ushbuga egamiz:

$$u(r,\varphi) = -\frac{1}{\pi} \int_{-\cot\frac{\varphi}{2}}^{\frac{\varphi}{2}} \frac{R^2 - r^2}{(R+r)^2 + (R-r)^2 t^2} dt =$$
$$= -\frac{1}{\pi} \left[\operatorname{arctg} \left(\frac{R-r}{R+r} \operatorname{tg} \frac{\varphi}{2} \right) + \operatorname{arctg} \left(\frac{R-r}{R+r} \operatorname{ctg} \frac{\varphi}{2} \right) \right]$$

yoki

$$u = -\frac{1}{\pi} \arctan \frac{(R^2 - r^2)}{2Rr\sin\varphi}, \ \pi < \varphi < 2\pi.$$

O'ng tomon musbat (chunki $\sin \varphi \le 0$), shuning uchun $0 < u < \frac{1}{2}$.

Mustaqil yechish uchun masalalar

Doira ichida Laplas tenglamasini qanoatlantiruvchi va doira chegarasida $u\Big|_{r=1} = f(\varphi)$ funksiyaga teng boʻlgan garmonik funksiya topilsin.

405.
$$f(\varphi) = \cos^2 \varphi$$
.

407.
$$f(\varphi) = \cos^4 \varphi$$
.

406.
$$f(\varphi) = \sin^3 \varphi$$

408.
$$f(\varphi) = \sin^6 \varphi + \cos^6 \varphi$$
.

JAVOBLAR

1.
$$y^2 - 4 = Ce^{-x^2}$$
.

2.
$$\frac{1}{2} \ln 2y \ln tg \left(\frac{x}{2} + \frac{\pi}{4} \right)$$

3.
$$\sin y \cos x = C$$
.

4.
$$y = e^{\frac{\pi}{4} \operatorname{arctg} x}$$
.

5.
$$y = \arccos e^{cx}$$
.

6.
$$2e^{-y}(y+1) = x^2 + 1$$
.

7.
$$2(x-2) = \ln^2 y$$
.

8.
$$2 \sin x + \ln \lg \frac{x}{2} = C$$
.

9.
$$\sqrt{1+x^2} + \sqrt{+y^2} = C$$
.

10.
$$2^x - 2^y = \frac{3}{32}$$
.

11.
$$y = \ln \operatorname{tg}(\operatorname{ch} x + C)$$
.

12.
$$arctgx^2 + 2arctgy^3 = \frac{\pi}{2}$$
.

13.
$$\ln|x+y| + \frac{x}{x+y} = C$$
.

14.
$$y = 2x \arctan x$$
.

$$15. \quad Cx = e^{\cos \frac{y}{x}}.$$

16.
$$y^2 = Cxe^{\frac{-y}{x}}$$
.

17.
$$y^2 = 4x^2 \ln Cx$$
.

18.
$$1 + \sin(y/x) = Cx\cos(y/x)$$
.

19.
$$y^2 = x^2 \ln Cx^2$$
.

20.
$$x+2y+5\ln|x+y-3|=C$$
.

21.
$$x^2+y^2+xy+x-y=C_1, C_1=C^2-1$$
.

22.
$$3x+2y-4+2\ln|x+y-1|=0$$
.

23.
$$x^2 + xy - y^2 - x + 3y = C$$
.

24.
$$x^2+2xy-y^2-4x+8y=C$$
.

25.
$$y = tgx - 1 + e^{-tgx}$$
.

$$26. y = \operatorname{ch} x(\operatorname{sh} x + C).$$

27.
$$y = \sqrt{1 - x^2} \left[\frac{1}{2} (\arcsin x)^2 - \sqrt{1 - x^2} + C \right].$$

28.
$$y=x(\sin x+C)$$
.

29.
$$y=e^{-x^2}(x^2/2+C)$$
.

30.
$$\cos x(x+C)/(1+\sin x)$$
.

31.
$$y = \frac{1}{x\sqrt[3]{3\ln(C/x)}}$$
.

32.
$$x = \frac{1}{\ln v + 1 - Cv}$$
.

33.
$$v^{-1/3} = Cx^{2/3} - (3/7)x^3$$
.

34.
$$y=(x-1)(C-x)$$
.

35.
$$y^{-4}=x^3(e^{x}+C)$$
.

36.
$$y=\sec x/(x^3+1)$$
.

37.
$$x=1/[y(y+C)]$$
.

38.
$$e^{x} + xy + x\sin y + e^{y} = C$$
.

39.
$$e^{y} + \frac{1}{2}x^2 + xy - x = C$$
, $C = C_1 + 1$.

40.
$$e^{x}(x\sin y + y\cos y - \sin y) = C$$
.

41.
$$3x^2y - y^3 = C$$
.

42.
$$x^2-3x^3y^2+y^4=C$$
.

43.
$$4y \ln x + y^4 = C$$
.

44.
$$5x^2y - 8xy + x + 3y = C$$
.

45.
$$x^3 + x^3 \ln y - y^2 = C$$
.

46.
$$x^2\cos^2 y + y^2 = C$$
.

47.
$$\mu=1/x^2$$
; $x+y/x=C$.

48.
$$\mu = 1/y$$
; $xy = \ln y = 0$.

49.
$$2x+\ln(x^2+y^2)=C$$
.

50.
$$2x^3y^3-3x^2=C$$
.

51.
$$x^2 + \ln y = Cx^3$$
; $x=0$.

52.
$$\mu = \cos y$$
; $x^2 \sin y + \frac{1}{2} \cos 2y = C$.

53.
$$\mu = e^{-2x}$$
; $y^2 = (C-2x)e^{2x}$.

54.
$$\mu = 1/\sin y$$
; $x/\sin y + x^3 = C$.

55.
$$\mu = e^{-y}$$
; $e^{-y}\cos x = C + x$.

56.
$$y = \frac{1}{\cos^2 x + \frac{C}{2}}$$
; $y=0$, $y=1$.

57.
$$y=e^{\sin(x+C)}$$
, $y=e$, $y=\frac{1}{e}$.

58.
$$x = -\frac{1}{2} - p + \frac{c}{(p-1)^2}, y = -\frac{p^p}{2} + \frac{cp^2}{(p-1)^2};$$

 $y = 0, y = x + 1.$

59.
$$y=Cx+\frac{1}{C^2}$$
, $4y^3=27x^2$.

60.
$$x = Cp^2e^p$$
, $y = C(p+1)e^p$; $y=0$.

61.
$$3Cy=3C^2x+(C-3)^2$$
; $y^2+4y=12x$.

62.
$$2Cv+x^2=C^2$$
.

63.
$$xy = C^2x + C$$
; $4x^2y = -1$.

64.
$$y^2=2Cx-C^2$$
; $y=\pm x$.

65.
$$y=Cx+\frac{1}{2}\ln C$$
, $2y+1+\ln(-2x)=0$.

66.
$$y=x^2+C$$
.

67.
$$\left(y - \frac{1}{x+C}\right)(y-Ce^{x^2/2}) = 0.$$

68.
$$(y-\cos x-C)(ye^{-x^2}-C)=0$$
.

69.
$$y=(C\pm x)^2$$
.

70.
$$y = \sin(C \pm x)$$
.

71.
$$y=Cx^2+1/C$$
.

72.
$$y=e^{C\pm x}$$
.

73.
$$y^2 = (x+C)^3$$
.

74.
$$y+x=(x+C)^3$$
; $y=-x$.

75.
$$(x+C)^2+y^2=1$$
; $y=\pm 1$.

76.
$$y(x+C)^2=1$$
; $y=0$.

77.
$$(y-x)^2=2C(x+y)-C^2$$
; $y=0$.

78.
$$(x-1)^{4/3}+y^{4/3}=C$$
.

79.
$$y^2(1-y)=(x+C)^2$$
; $y=1$.

80.
$$x = \frac{2p}{p^2 - 1}, y = \frac{2p}{p^2 - 1} - \ln |p^2 - 1| + C.$$

81.
$$x = \ln p + \frac{1}{p}, y = p - \ln p + C.$$

82.
$$x = p^3 + p$$
, $4y = 3p^4 + 2p^2 + C$.

83.
$$x = p\sqrt{p^2 + 1}$$
, $3y = (2p^2 - 1)\sqrt{p^2 + 1} + C$.

84.
$$x = 3p^2 + 2p + C$$
, $y = 2p^3 + p^2$, $y = 0$.

85.
$$x = 2 \operatorname{arctg} p + C$$
, $y = \ln(1 + p^2)$, $y = 0$.

86.
$$x = \ln |p| \pm \frac{3}{2} \ln \left| \frac{\sqrt{p+1} - 1}{\sqrt{p+1} + 1} \right| + 3\sqrt{p+1} + C,$$

 $y = p \pm (1 + p)^{\frac{3}{2}}, y = \pm 1.$

87.
$$x = e^p + C$$
, $y = (p-1)e^p$, $y = -1$.

88.
$$x = \pm \left(2\sqrt{p^2 - 1} + \arcsin\frac{1}{|p|}\right) + C$$
,
 $y = \pm p\sqrt{p^2 - 1}$, $y = 0$.

89.
$$x = \pm \left(\ln \left| \frac{1 - \sqrt{p - 1}}{1 + \sqrt{1 - p}} \right| \pm 3\sqrt{1 - p} \right) + C,$$

 $y = \pm \sqrt{1 - p}, y = 0.$

90.
$$y=(C+\sqrt{x+1})^2$$
; maxsus interal $y=0$.

91.
$$x=Ct^2-2t^3$$
; $y=2Ct-3t^2$, bunda $t=1/p$.

92.
$$Cy=(x-C)^2$$
, maxsus intervallar $y=0$ va $y=-4x$.

93.
$$(\sqrt{y} + \sqrt{x+1})^2 = C, y=0.$$

94.
$$x = \frac{p - \ln p + C}{(p-1)^2}$$
.

95.
$$x\sqrt{p} = \ln p + C$$
, $y = \sqrt{p} (4 - \ln p - C)$; $y = 0$.

96.
$$x = C(p-1)-2+2p+1$$
,
 $y = Cp^2(p-1)-2+p^2$; $y = 0$; $y = x-2$.

97.
$$xp^2=p+C$$
, $y=2+2Cp-1-\ln p$.

98.
$$y = Cx - \ln C$$
; $y = \ln x + 1$.

99.
$$Cx-C^2$$
; maxsus integral $y=\frac{x^2}{4}$.

100.
$$y=Cx-a^{\sqrt{1+C^2}}$$
; maxsus integral $x^2+y^2=a^2$.

101.
$$y=Cx+\frac{1}{2c^2}$$
; maxsus integral

$$y=1,5x^{\frac{2}{3}}$$
.

102.
$$v = \sqrt{1-x^2}$$

103.
$$y = Cx - eC$$
.

104.
$$y = Cx - C^2$$
.

105.
$$C^3 = 3(Cx - y)$$
; $9y^2 = 4x^3$.
106. $2C^2(y - Cx) = 1$; $8y^3 = 27x^2$.

06.
$$2C^2(y-Cx)=1$$
; $8y^3=27x^2$.

107.
$$y=Cx+C^2+1$$
; $y=1-\frac{x^2}{4}$.

108.
$$y = +x \frac{e^{-\frac{ax^2}{2}}}{(ax^2)^2}$$
; $y = x$.

109.
$$y = \frac{2Cx^3 + 1}{(Cx^3 - 1)x}$$
; $y = \frac{2}{x}$.

110.
$$y = \frac{2}{x} + \frac{4}{Cx^5 - x}$$
; $y = \frac{2}{x}$.

111.
$$y = \frac{1}{x} + \frac{1}{\frac{2}{x^2}}$$
; $y = \frac{1}{x}$.

112.
$$y = x + \frac{x}{x+C}$$
; $y = x$.

113.
$$y = x + 2 + \frac{4}{Ce^{4x} - 1}$$
; $y = x + 2$.

114.
$$y = e^x - \frac{1}{x+C}$$
; $y = e^x$.

115.
$$y = \frac{x}{3C + x} + x$$
, $y = x$.

116.
$$y = \frac{x}{-\frac{x}{2} + 1} + x, y = x.$$

117.
$$y = \frac{2x}{2Ce^{-\frac{2x}{5}} + 1} + x, y = x.$$

118.
$$y = \frac{1}{48}x^4 + \frac{1}{8}x^2 + \frac{1}{32}\cos 2x$$
.

119.
$$y = x \cos x - 3 \sin x + x^2 + 2x$$
.

120.
$$y = \ln |\sin x| + c_1 x^2 + c_2 x + c_3$$
.

121.
$$y = \frac{1}{3}\sin^3 x + c_1x + c_2$$
.

122.
$$y = -(x+3)e^{-x} + \frac{3}{2}x^2 + 3$$
.

123.
$$y = 3 \ln x + 2x^2 - 6x + 6$$
.

124.
$$y = 1 - \cos 2x$$
.

125.
$$y = C_1 x + x \arctan x - \ln \sqrt{1 + x^2} + C_2$$
.

126.
$$y = c_1 x + c_1 - \ln|\cos x|$$
 — umumiy yechim, xususiy yechim esa $y = -\ln|\cos x|$.

127.
$$y = x(1 - \ln|x|) + \frac{1}{2}c_1x^2 + c_2x + c_3$$

128.
$$y = \cos x + \frac{1}{6}c_1x^3 + \frac{1}{2}c_2x^2 + c_3x + c_4$$
.

129.
$$y = -\ln|\sin x| + c_1 x + c_2$$
.

130.
$$y = e^{x}(x-2) + c_1x + c_2$$
.

131.
$$y = -\frac{1}{4}\sin 2x + \frac{1}{2}x + 6$$
.

132.
$$y = \frac{1}{x} + c_1 \ln x + c_2$$
.

133.
$$y = c_1 \sin x - x - \frac{1}{2} \sin 2x + c_2$$
.

134.
$$y = c_1 x (\ln x - 1) + c_2$$
.

135.
$$y = e^{x}(x-1) + c_1x^2 + c_2$$
.

136.
$$y = c_2 + \frac{1}{\sqrt{c_1}} \arctan \frac{x}{\sqrt{c_1}}$$

137.
$$y = (\arcsin x)^2 + c_1 \arcsin x + c_2$$
.

138.
$$y = \pm 4 \left[(c_1 x + a^2)^{\frac{5}{2}} + c_2 x + c_3 \right] \cdot \frac{1}{15c_1^2}$$

139.
$$y = (1 + c_1^{-2}) \ln |1 + c_1 x| - c_1^{-1} x + c_2.$$

140.
$$y = \frac{x}{c_1} - \frac{1}{c_1^2} \ln |1 + c_1 x| + c_2.$$

141.
$$y = c_1(x - e^{-x}) + c_2$$
.

142.
$$y = \frac{x^3}{12} - \frac{x}{4} + c_1 \arctan x + c_2$$
.

143.
$$y = c_2 - c_1 \cos x - x$$
.

144.
$$y = -\frac{x^2}{4} + c_1 \ln |x| + c_2$$
.

145.
$$y = (3x^4 - 4x^3 - 36x^2 + 72x + 8)/24$$
.

146.
$$y = (x^2 + c_1^3) \operatorname{arctg} \frac{x}{c_1} + c_1 x + c_2$$
.

147.
$$y = x^2 + \frac{c_1}{2}(x\sqrt{1-x^2} + \arcsin x) + c_2$$
.

148.
$$y = c_1 x + c_2$$
.

149.
$$y^3 + c_1 y + c_2 = 3x$$
.

150.
$$\operatorname{ctg} y - c_1 x = c_2$$
.

151.
$$\frac{1}{2}\ln|2y+3|=c_1x+c_2$$
.

152.
$$y = e^{\frac{x+c_2}{x+c_1}}$$
.

153.
$$\ln[c_1(y+1)-1] = c_1(x+c_2)$$
.

154.
$$c_1^2 y + 1 = \pm \operatorname{ch}(c_1 x + c_2)$$
.

155.
$$y^3 = c_1(x + c_2)^2$$
, $y = c$.

156.
$$y = e^{2x}$$
.

$$157. \ \ y = -a \ln \left| \cos \frac{x}{a} \right|.$$

158.
$$s = \frac{m^2 g}{L^2} \left(e^{-\frac{kt}{m}} - 1 \right) + \frac{mgt}{k}$$
.

159.
$$y = (c_1 x + c_2)^2$$
.

160.
$$c_1 y^2 = 1 + (c_1 x + c_2)^2$$
.

161.
$$4(c_1y-1)=(c_1x+c_2)^2$$
.

162.
$$\ln|y| = c_1 e^x + c_2 e^{-x}$$
.

163.
$$x = \sqrt{y} - \frac{1}{2}c_1 \ln(2\sqrt{y} + c_1) + c_2$$
.

164.
$$y = c_2 e^{c_1 x}$$
.

165.
$$y\sqrt{y^2 + c_1^2} + c_2^2 \ln |y + \sqrt{y^2 + c_1^2}| =$$

= $\pm (-y^2 + 2c_1^2 x + 3c_2)$.

166.
$$y = c_2 x + c_3 \pm \frac{4}{15c_*^2} (c_1 x + a^2)^{5/2}$$
.

167.
$$y = -\ln|1-x|$$
.

168.
$$y = c_2 e^{c_1 x^2}$$
.

169.
$$\ln c_2 y = 4x^{5/2} + c_1 x$$
, $y = 0$.

170.
$$y = c_2(x + \sqrt{x^2 + 1})$$
.

171.
$$y^2 = c_1 x^3 + c_2$$
.

172.
$$y = c_2 x e^{-\frac{c_1}{x}}$$
.

173.
$$y = C_2|x|^{C_1 - \frac{1}{2}\ln|x|}$$
.

174.
$$|y|^{c_1^2+1} = c_2 \left(x - \frac{1}{c_1}\right) (x - c_1)^{c_1^2}$$

175.
$$y = c_2 x (\ln c_1 x)^2$$
.

176.
$$\ln|y| = \ln|x^2 - 2x + c_1| + \int \frac{2dx}{(x-1)^2 + c_2 - 1}$$

177.
$$4c_1y^2 = 4x + x(c_1 \ln c_2x)^2$$
.

178.
$$y = -x \ln(c_2 \ln c_1 x), \quad y = cx.$$

179.
$$y = c_2 + (c_1 - c_2 x) \operatorname{ctg} x$$
.

180.
$$y = \frac{1}{3}x \ln^2 x + c_1 x \ln x + c_2 x$$
.

181.
$$y = c_1 \sin x + c_2 \sin^2 x$$
.

188.
$$y = c_1 e^{-2x} + c_2 e^x$$
.

189. Chiziqli erkli.
$$y = c_1 + c_2 e^{2x}$$
.

190. Tashkil etadi.
$$y=e^{2x}(c_1\cos x+c_2\sin x)$$
.

191.
$$y_2 = e^x \text{ va } y = c_1 e^{-x} + c_2 e^x.$$

192.
$$y = c_1 e^x + c_2 e^{3x}$$
.
193. $y = (c_1 + c_2 x)e^{2x}$.

194.
$$y = e^{2x} (A \cos 3x + B \sin 3x)$$
.

194.
$$y = e^{2x} (A \cos 3x + B \sin 3x)$$
.

195.
$$y = c_1 e^{2x} + c_2 e^{-2x} = A \cosh 2x + B \sinh 2x$$
.

196.
$$y = A\cos 2x + B\sin 2x = a\sin(2x + \varphi)$$
.
197. $y = c_1 + c_2 e^{-4x}$.

198.
$$v = c_1 e^{2x} + c_2 e^{-x}$$
.

199.
$$y = c_1 \cos 5x + c_2 \sin 5x$$
.

199.
$$y = c_1 \cos 3x + c_2 \sin 3x$$
.

200.
$$y = c_1 + c_2 e^x$$
.

201.
$$y = (c_1 + c_2 x)e^{2x}$$
.

202.
$$y = c_1 + c_2 x + c_3 e^x + c_4 x e^x$$
.

203.
$$y = (c_1 e^{x \alpha \sqrt{2}/2} + c_2 e^{-x \alpha \sqrt{2}/2}) \cos(x \alpha \sqrt{2}/2) + (c_2 e^{x \alpha \sqrt{2}/2} + c_4 e^{-x \alpha \sqrt{2}/2}) \sin(x \alpha \sqrt{2}/2).$$

204.
$$y = c_1 \cos x + c_2 \sin x + c_3 \cos 2x + c_4 \sin 2x$$

205.
$$v = c_1 e^{-2x} + c_2 e^{-x}$$
.

206.
$$y = (c_1x + c_2)e^{ax}$$
.
207. $y = e^{-x}(c_1\cos 2x + c_2\sin 2x)$.

208.
$$x(t) = c_1 e^{3t} + c_2 e^{-t}$$
.

209.
$$x(t) = c_1 \cos \omega t + c_2 \sin \omega t$$
.

210.
$$s(t) = c_1 + c_2 e^{-at}$$
.

211.
$$y = 4e^{-3x} - 3e^{-2x}$$
.

212.
$$y = xe^{5x}$$
.
213. $y = -\frac{1}{2}e^x \cos 3x$.

214.
$$y = \frac{1}{3}(5 - 2e^{-3x}).$$

215.
$$y = \sqrt{2} \sin 3x$$
.

216.
$$y = \sin x + \frac{1}{\sqrt{3}}\cos x$$
.

217.
$$y = 2\sin\frac{x}{3}$$
.

218.
$$y = 3e^x - e^{-x}$$
.

219.
$$y = e^{-t}(\cos t + 2\sin t)$$
.

220.
$$y = (c_1x + c_2)e^x + e^{2x}$$
.

221.
$$y = c_1 e^{2x} + c_2 e^{-2x} - 2x^3 - 3x$$
.

$$221. \ \ y = c_1 e^{-x} + c_2 e^{-x} - 2x^3 - .$$

222.
$$y = c_1 e^{-x} + c_2 e^{-2x} + 0.25\sqrt{2} \cos\left(\frac{\pi}{4} - 2x\right)$$

223.
$$y = c_1 \cos x + c_2 \sin x + x + e^x$$
.

224.
$$y = c_1 + c_2 e^{-3x} + \frac{3}{2}x^2 - x$$
.

225.
$$y=e^{-2x}(c_1\cos x+c_2\sin x)+x^2-8x+7$$
.

226.
$$y = c_1 e^{2x} + (c_2 - x)e^x$$
.

227.
$$y = \frac{1}{2}e^{-x} + xe^{-3x} + c_1e^{-2x} + c_2e^{-3x}$$
.

228.
$$y = c_1 + c_2 x + (c_3 + x)e^{-x} + x^3 - 3x^2$$
.

229.
$$y = c_1 e^x + c_2 e^{-2x} - 3(x^2 + x + 1.5)$$
.

230.
$$y = c_1 e^{2x} + c_2 e^{3x} + \frac{1}{6} (5\cos 3x - \sin 3x).$$

231.
$$y = (c_1x + c_2)e^{-x} + \frac{1}{4}e^x$$
.

232.
$$y = e^{-\frac{x}{2}} (c_1 \cos \frac{3x}{2} + c_2 \sin \frac{3x}{2}) - 6\cos 2x + 8\sin 2x.$$

233.
$$y = c_1 e^{\frac{x}{2}} + c_2 e^{-\frac{x}{2}} - x^3$$
.

234.
$$y = \frac{1}{8}(e^{5x} + 22e^{3x} + e^x).$$

235.
$$y = \frac{1}{2}x(x+2)e^{4x}$$
.

236.
$$y = -\frac{11}{8}\cos x + 4\sin x - \frac{1}{8}\cos 3x$$
.

237.
$$y = 4e^{\frac{x}{2}} - x - 4$$
.

238.
$$y = \frac{1}{8}\sin 2x - \frac{1}{4}(x\cos 2x - 1)$$
.

239.
$$y = \frac{1}{16}(4x - \pi)\sin 2x$$
.

240.
$$y = x ch x$$
.

241.
$$y = e^{2x}(5\cos 2x - \sin 2x + 6\sin x - 5\cos x)$$
.

242.
$$y = \frac{c_1}{x} + c_2 x^2$$
.

243.
$$y = c_1 x^n + c_2 x^{-(n+1)}$$
.

244.
$$y = x^{-2}(c_1 + c_2 \ln x)$$
.

245.
$$y = c_1 \cos(\ln x) + c_2 \sin(\ln x)$$
.

246.
$$y = \frac{5}{3}x^2 + c_1x^{-1} + c_2$$
.

247.
$$y = c_1 x^3 + c_2 x^{-2} - \ln x + \frac{1}{3}$$
.

248.
$$y = x(c_1 \cos(\ln x) + c_2 \sin(\ln x)).$$

249.
$$y = c_1 x + c_2 x^3 + \frac{1}{9} (9 \ln^2 x + 24 \ln x + 26).$$

250.
$$y = c_1 \cos(\ln x) + c_2 \sin(\ln x) - \frac{1}{3} \sin(2\ln x)$$
.

251.
$$y = c_1 x + c_2 x^2 - 4x \ln x$$
.

252.
$$y = \frac{1}{x}(c_1 + c_2 \ln x + \ln^3 x).$$

253.
$$y = x^2(\frac{1}{6}x^3 + c_1x + c_2).$$

254.
$$y = \frac{1}{2}x + c_1 \cos(\ln x) + c_2 \sin(\ln x)$$
.

255.
$$\hat{y} = c_1 x + c_2 x^{-1} + c_3 x^3$$
.

256.
$$y = \frac{1}{2x}(\ln^2 x + 2\ln x + 2).$$

257.
$$y = \frac{1}{2}x^3 - \frac{1}{\ln 2}x^2 \ln x$$
.

258.
$$y = c_0 (1 - \frac{x^2}{2} + \frac{x^4}{2 \cdot 4} - \frac{x^6}{2 \cdot 4 \cdot 6} + \dots) =$$

$$= c_0 e^{-\frac{x^2}{2}}.$$

259.
$$y = \sum_{n=2}^{\infty} \frac{(-1)^n (2x)^n}{4 \cdot n!} = \frac{1}{4} e^{-2x} - \frac{1}{4} + \frac{x}{2}.$$
 274.
$$\begin{cases} x(x) = (\sin t - 2\cos t)e^{-t}, \\ y(t) = e^{-t}\cos t. \end{cases}$$

260.
$$y = c_0 \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n}}{2 \cdot 4 \cdot 6 \dots 2n} + c_1 \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{2n+1}}{1 \cdot 3 \cdot 5 \dots (2n+1)}$$
. **275.** $\begin{cases} x(t) = e^t, \\ y(t) = e^t - e^{2t}. \end{cases}$

261.
$$y = c_0 \sum_{n=0}^{\infty} \frac{x^{2n}}{1 \cdot 3 \cdot \dots \cdot (2n-1)} + c_1 \sum_{n=0}^{\infty} \frac{x^{2n+1}}{2 \cdot 4 \cdot \dots \cdot 2n}.$$

262.
$$y = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n x^{4n+1}}{4 \cdot 5 \cdot 8 \cdot 9 \dots 4n(4n+1)}$$
.

$$263. \ y = 1 + \frac{x}{11} + \frac{3x^2}{21} + \frac{17x^3}{21} + \dots$$

264.
$$y = \frac{x^2}{2!} + \frac{12x^5}{5!} + \dots$$

265.
$$y = 1 + \frac{x}{1!} + \frac{x^3}{3!} + \frac{4x^4}{4!} + \dots$$

266.
$$y = 4(1 - \frac{x}{1!} + \frac{x^2}{2!} - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^4}{4!} - \dots)$$

267.
$$y = 1 + x + \frac{3x^2}{2!} + \frac{8x^3}{3!} + \frac{34x^4}{4!} + \dots$$

267.
$$y = 1 + x + \frac{3x}{2!} + \frac{3x}{3!} + \frac{3x}{4!} + \dots$$

268. $y = x - \frac{1}{2}x^2 - \frac{1}{6}x^3 + \frac{5}{24}x^4 - \frac{1}{24}x^5 - \dots$

2 6 24 24
269.
$$\begin{cases} x = 3c_1 \cos 3t - 3c_2 \sin 3t, \\ y = c_2 \cos 3t + c_1 \sin 3t. \end{cases}$$

270.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 e^t - c_2 e^{-t} + t - 1, \\ y(t) = c_1 e^t + c_2 e^{-t} - t + 1, \end{cases}$$

$$y(t) = c_1 e^t + c_2 e^{-t} - t + 1,$$

271.
$$\begin{cases} x(t) = t + c_1 \cos 2t + c_2 \sin 2t, \\ y(t) = 1 + c_1 \sin 2t - c_2 \cos 2t. \end{cases}$$

272.
$$\begin{cases} x(t) = e^{-2t}(1-2t), \\ y(t) = e^{-2t}(1+2t). \end{cases}$$

273.
$$\begin{cases} x(t) = t^2 + t + c_1 e^{2t} + c_2 e^{3t}, \\ y(t) = t + 1 + 2c_1 e^{2t}. \end{cases}$$

273.
$$\begin{cases} x(t) = t^2 + t + c_1 e^{2t} + c_2 e^{3t}, \\ y(t) = t + 1 + 2c_1 e^{2t}. \end{cases}$$

$$\begin{cases} y(t) = e^{-t} \cos t. \end{cases}$$

$$\begin{cases} x(t) = e^t, \\ y(t) = e^t - e^{2t}. \end{cases}$$

276.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 + c_2 t + c_3 t^2, \\ y(t) = -(c_1 + 2c_3)t - \frac{c_2}{2}t^2 - c_3\frac{t^3}{3} + c_4. \end{cases}$$

277.
$$\begin{cases} x(t) = \left(\frac{\sqrt{2}}{2} + 1\right)e^{t\sqrt{2}} + \left(1 - \frac{\sqrt{2}}{2}\right)e^{-t\sqrt{2}}, \\ y(t) = \frac{\sqrt{2}}{2}e^{t\sqrt{2}} - \frac{\sqrt{2}}{2}e^{-t\sqrt{2}}. \end{cases}$$

278.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 e^{-t} + c_2 e^{-3t}, \\ y(t) = c_1 e^{-t} + 3c_2 e^{-3t} + \cos t. \end{cases}$$

279.
$$\begin{cases} \frac{1}{x+y} + t = c_1, \\ \frac{1}{x-y} + t = c_2. \end{cases}$$
280.
$$\begin{cases} x^2 - y^2 = c_1, \\ x - y + t = c_2. \end{cases}$$

281.
$$\begin{cases} \lg \frac{x+y}{2} = c_1 e^t, \\ \lg \frac{x-y}{2} = c_2 e^t. \end{cases}$$

284.
$$\begin{cases} tg(x+y) = t, \\ tg(x-y) = t. \end{cases}$$

285.
$$\begin{cases} x(t) = 2c_1e^{3t} - 4c_2e^{-3t}, \\ y(t) = c_1e^{3t} + c_2e^{-3t}. \end{cases}$$
286.
$$\begin{cases} x(t) = 0, \\ y(t) = 0. \end{cases}$$

287.
$$\begin{cases} x(t) = e^{2t} - e^{3t}, \\ y(t) = e^{2t} - 2e^{3t}. \end{cases}$$

288.
$$\begin{cases} x(t) = e^{4t} (c_1 \cos 3t + c_2 \sin 3t). \\ y(t) = e^{4t} (-c_1 \sin 3t + c_2 \cos 3t). \end{cases}$$

$$\begin{cases} y(t) = e^{-t}(-c_1 \sin 3t + c_2 \cos 3t). \\ x(t) = e^{4t}(c_1 t + c_2), \\ (t) = e^{4t}(c_1 t + c_2 - c_1). \end{cases}$$

$$\begin{cases} x(t) = (\sin t - 5 \cos t)e^{-t}, \end{cases}$$

290.
$$\begin{cases} x(t) = (\sin t - 5\cos t)e^{-t}, \\ y(t) = e^{-t}\cos t. \end{cases}$$

291.
$$\begin{cases} x(t) = e^{5t} + e^{3t}, \\ y(t) = 6e^{5t} - 7e^{3t}. \end{cases}$$

292.
$$\begin{cases} x(t) = 2c_1e^t + 7c_2e^{2t} + 3c_3e^{3t}, \\ y(t) = c_1e^t + 3c_2e^{2t} + c_3e^{3t}, \\ z(t) = -2c_1e^t - 8c_2e^{2t} - 3c_3e^{3t}. \end{cases}$$

293.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 e^t + c_2 \cos t + c_3 \sin t, \\ y(t) = c_1 e^t + c_2 \sin t + c_3 \cos t, \\ z(t) = c_2 (\cos t + \sin t) + c_3 (\sin t - \cos t). \end{cases}$$

294.
$$\begin{cases} x(t) = \frac{3}{3}e^{2t} + 2c_1e^t + c_2e^{-t}, \\ y(t) = \frac{29}{3}e^{2t} + 3c_1e^t + c_2e^{-t}. \end{cases}$$

295.
$$\begin{cases} x(t) = (1-t)\cos t - \sin t, \\ y(t) = (t-2)\cos t + t\sin t \end{cases}$$

294.
$$\begin{cases} x(t) = \frac{8}{3}e^{2t} + 2c_1e^t + c_2e^{-t}, \\ y(t) = \frac{29}{3}e^{2t} + 3c_1e^t + c_2e^{-t}. \end{cases}$$
295.
$$\begin{cases} x(t) = (1-t)\cos t - \sin t, \\ y(t) = (t-2)\cos t + t\sin t. \end{cases}$$
296.
$$\begin{cases} x(t) = c_1\cos t + c_2\sin t + \frac{t}{2}\cos t + 1, \\ y(t) = -c_1\sin t + c_2\cos t - \frac{t}{2}\sin t - \frac{1}{2}\cos t. \end{cases}$$

297.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 e^t + c_2 e^{-t} + \sin t, \\ y(t) = -c_1 e^t + c_2 e^{-t}. \end{cases}$$

298.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 e^t + c_2 e^{3t} + e^t (2\cos t - \sin t), \\ y(t) = c_1 e^t - c_2 e^{3t} + e^t (3\cos t + \sin t). \end{cases}$$

299.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 e^t + c_2 \sin t + c_3 \cos t, \\ y(t) = -c_1 e^t + c_2 \cos t - c_3 \sin t + t, \\ z(t) = c_2 \sin t + c_3 \cos t + 1. \end{cases}$$

300.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 \cos 2t + c_2 \sin 2t + t, \\ y(t) = c_1 \sin 2t + c_2 \cos 2t + 1. \end{cases}$$

301.
$$\begin{cases} x(t) = -c_1 \sin t + (c_2 - 1) \cos t, \\ y(t) = c_1 \cos t + c_2 \sin t. \end{cases}$$

302.
$$\begin{cases} x(t) = -t, \\ y(t) = 0. \end{cases}$$
$$(x(t) = -c_1 t + c_2 - 2e^{-t} - \cos t - \sin t - \cos t$$

303.
$$\begin{cases} x(t) = -c_1 t + c_2 - 2e^{-t} - \cos t - \sin t, \\ y(t) = c_1 - 2e^{-t} + \cos t. \end{cases}$$

304.
$$\begin{cases} x(t) = -\frac{4}{3}t - \frac{7}{9}, \\ y(t) = \frac{1}{3}t - \frac{5}{9}. \end{cases}$$
305.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 e^{\sin t}, \\ y(t) = c_2 e^{\sin t}. \end{cases}$$

306.
$$\begin{cases} x(t) = 4c_1e^{6t} + c_2e^t, \\ y(t) = c_1e^{6t} + c_2e^t. \end{cases}$$

307.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 e^{2t} + 4c_2 e^{7t}, \\ y(t) = -4c_1 e^{2t} + 4c_2 e^{7t}. \end{cases}$$
308.
$$\begin{cases} x(t) = 4c_1 e^t + c_2 e^{6t} - \frac{5}{6}, \\ y(t) = c_1 e^t - c_2 e^{6t} - \frac{1}{6}. \end{cases}$$

309.
$$\begin{cases} x(t) = c_1(1+2t) - 2c_2 - 2\cos t - 3\sin t, \\ y(t) = -c_1t + c_2 + 2\sin t. \end{cases}$$

310.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 e^{4t} + c_2 e^{2t} - e^t, \\ y(t) = c_1 e^{4t} - c_2 e^{2t} + e^t. \end{cases}$$

311.
$$\begin{cases} x(t) = (\sin t - 2\cos t)e^{-t}, \\ y(t) = e^{-t}\cos t. \end{cases}$$

312.
$$\begin{cases} y(t) = c_1 + c_2 e^{2t} - \frac{1}{4} (t^2 + t), \\ z(t) = c_2 e^{2t} - c_1 + \frac{1}{4} (t^2 - t - 1). \end{cases}$$

321.
$$f(t) = \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{t^{2n+1}}{[(2n+1)!]^2}$$
.

$$z(t) = c_2 e^{2t} - c_1 + \frac{1}{4}(t^2 - t - 1).$$

322.
$$f(t) = \sum_{n=0}^{\infty} (-1)^n \frac{t^{2n}}{(n+1)(2n!)}$$

313.
$$\begin{cases} y(t) = \frac{2c_1}{(c_2 - t)^2}, \\ z(t) = \frac{c_1}{c_1}. \end{cases}$$

323.
$$f(t) = 1 - e^{2t} + e^{3t}$$
.

$$\frac{c_1}{c_2-t}$$
.

324.
$$f(t) = -\frac{1}{6} + e^t - \frac{3}{2}e^{2t} + \frac{2}{3}e^{3t}$$
.

314.
$$\begin{cases} y(t) = t + \frac{c_1}{c_2} e^{-\frac{t}{c_1}}, \\ z(t) = c_2 e^{\frac{t}{c_1}}. \end{cases}$$

325.
$$f(t) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{t^{4n}}{(4n!)} (-1)^{n+1}$$
.
326. $f(t) = \frac{1}{4} - \frac{1}{2} \cos t + \frac{1}{12} \cos 2t$.

315.
$$\begin{cases} x(t) = \sqrt{\frac{c_1}{2}e^{2t} + \frac{c_2}{2}e^{-2t}}, \\ y(t) = \sqrt{\frac{c_1}{2}e^{2t} - \frac{c_2}{2}e^{-2t}}. \end{cases}$$

328.
$$f(t) = e^t \{\cos 2t + \frac{1}{2}\sin 2t\}.$$

327. $f(t) = -\frac{1}{2}e^t + \frac{1}{4}e^{2t} + \frac{1}{12}e^{-2t}$.

316.
$$\begin{cases} z = c_1 y, \\ z y^2 - \frac{3}{2} x^2 = c_2. \end{cases}$$

329.
$$f(t) = \frac{1}{15}e^{-t} + \frac{1}{6}e^{2t} - \frac{1}{10}\cos 2t - \frac{1}{5}\sin 2t$$
.
330. $f(t) = 8 + 5t + t^2 + (3t - 8)e^t$.

317.
$$\begin{cases} x(t) = e^{-6t} (c_1 \cos t + c_2 \sin t), \\ y(t) = e^{-6t} [(c_1 + c_2) \cos t - (c_1 - c_2) \sin t]. \end{cases}$$

331.
$$F(p) = \frac{2}{n(n^2+4)}$$
.

318.
$$\begin{cases} x(t) = (c_1 + c_2 t)e^{2t}, \\ y(t) = -(c_1 + c_2 (1+t))e^{2t}. \end{cases}$$

332.
$$F(p) = \frac{p(p^2 + 2p + 3)}{(p-1)(p^2 - 2p + 5)}$$

319.
$$\begin{cases} x(t) = c_1 e^{-t} + c_2 e^{2t}, \\ y(t) = c_3 e^{-t} + c_2 e^{2t}, \\ z(t) = -(c_1 + c_2) e^{-t} + c_2 e^{2t}. \end{cases}$$

333.
$$F(p) = \frac{a(p^2 - a^2 - b^2)}{p[(p-a)^2 + b^2][(p+a)^2 + b^2]}$$

$$\begin{cases} x + y - z = c_1 e^{-t} + \frac{1}{2} e^t + \frac{1}{4} e^{3t} - 4, \end{cases}$$

334.
$$F(p) = \frac{p(p^2 - a^2 + b^2)}{[(p-a)^2 + b^2][(p+a)^2 + b^2]}.$$
335.
$$F(p) = \frac{2pb}{(p^2 + b^2)^2}.$$

320.
$$\begin{cases} x + y - z = c_1 e^{-t} + \frac{1}{2} e^t + \frac{1}{4} e^{3t} - 4, \\ x + y + 2z = c_2 e^{2t} + \frac{1}{2} e^t + \frac{1}{4} e^{3t} + 8, \\ x - y = c_3 e^{-2t} + \frac{1}{2} e^t - \frac{1}{4} e^{3t}. \end{cases}$$

336.
$$F(p) = \frac{b(p^2 + a^2 - b^2)}{\{(p-a)^2 + b^2\}\{(p+a)^2\}}$$

337.
$$F(p) = \frac{p-7}{(p+7)^2-49}$$
.

338.
$$F(p) = \frac{p^2 + 2\alpha^2}{p^2(p^2 + 4\alpha^2)}$$

339.
$$F(p) = \ln \frac{p}{p-1}$$
.

340.
$$F(p) = \arctan \frac{1}{p}$$
.

341.
$$f(t) = \frac{1}{2}(\cosh t - \cos t)$$
.

342.
$$f(t) = \frac{1}{2}(\operatorname{ch} t + \cos t - 2).$$

343.
$$f(t) = \frac{1}{2}(\sinh t - \sin t)$$
.

344.
$$f(t) = \frac{1}{2}(e^t - \sin t - \cos t).$$

345.
$$f(t) = \frac{1}{2}(e^t + \sin t - \cos t).$$

346.
$$f(t) = \frac{1}{2}(e^t + \cos t - \sin t - 2).$$

347.
$$f(t) = \frac{1}{2}(t\cos t + \sin t)$$
.

348.
$$f(t) = e^{-t}(1 - \cos t)$$
.

349.
$$f(t) = e^{-t}(\sin t + \cos t - 1).$$

350.
$$f(t) = \frac{1}{2}e^{-t}(\cos t - \sin t - 2) + \frac{1}{2}$$
.

351.
$$x(t) = e^{-2t} - e^{-3t}$$
.

352.
$$x(t) = \sin t$$
.

353.
$$x(t) = \frac{t^2-2}{4} \cdot e^{-3t}$$
.

354.
$$x(t) = t^2$$
.

355.
$$x(t) = 1 - 4te^{-2t}$$
.

356.
$$x(t) = (t+1)\sin t - \cos t$$
.

357.
$$x(t) = t^2 - 3t + 4$$
.

358.
$$x(t) = e^t + \cos t - \sin t$$
.

359.
$$x(t) = e^{2t}[(1-t)\cos t + (1+t)\sin t]$$
.

360.
$$x(t) = -\frac{t}{4}$$
.

361.
$$\begin{cases} x(t) = 4e^{-2t} - 3e^{-3t}, \\ y(t) = 3e^{-3t} - 2e^{-2t}. \end{cases}$$

362.
$$\begin{cases} x(t) = -\frac{5}{4} + \frac{13}{4}\cos 2t - 3\sin 2t, \\ y(t) = \frac{3}{2}t + 3\cos 2t + \frac{13}{4}\sin 2t. \end{cases}$$

363.
$$\begin{cases} x(t) = \frac{1}{2}(\sin t + \cos t), \\ y(t) = \frac{1}{2}(\sin t - \cos t). \end{cases}$$

364.
$$\begin{cases} x(t) = 1 + 3e^{2t} + e^{-2t}, \\ y(t) = e^{2t} - e^{-2t}, \\ z(t) = 2e^{2t} + 2e^{-2t}. \end{cases}$$

365.
$$\begin{cases} x(t) = 2(1 - e^{-t} - te^{-t}), \\ y(t) = 2t - 2e^{-t} - 2te^{-t}. \end{cases}$$

366.
$$\begin{cases} x(t) = t - \frac{t^3}{6} + e^t, \\ y(t) = 1 + \frac{1}{24}t^4 - e^t. \end{cases}$$

367.
$$\begin{cases} x(t) = e^{t} (2\cos t - \sin t), \\ y(t) = e^{t} (3\cos t + \sin t). \end{cases}$$

368.
$$\begin{cases} x(t) = 12(\cosh t - 1) - \frac{7}{2}t \cdot \sinh t, \\ y(t) = 7t \cdot \sinh t - 17(\cosh t - 1). \end{cases}$$

369.
$$\begin{cases} x(t) = 3 - 2e^{-t}, \\ y(t) = e^{-t}, \\ z(t) = e^{-t} - 3. \end{cases}$$

$$0 = e^{-t},$$

= $e^{-t} - 3.$

370.
$$\begin{cases} x(t) = \cos t + e^{-\sqrt{3}t}, \\ y(t) = \frac{1}{2}(\cos t - e^{-\sqrt{3}t}). \end{cases}$$

371.
$$\frac{\partial^2 z}{\partial n^2} = 0 , \xi = \frac{y}{x} , \eta = y.$$

372.
$$\frac{\partial^2 z}{\partial \xi \cdot \partial \eta} - \frac{\partial z}{\partial \xi} = 0, \ \xi = x + y, \ \eta = 3x + y.$$

373.
$$\frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} + \frac{\partial^2 z}{\partial \eta^2} + \frac{1}{2} \left(\frac{1}{\xi} \cdot \frac{\partial z}{\partial \xi} + \frac{1}{\eta} \cdot \frac{\partial z}{\partial \eta} \right) = 0,$$

373.
$$\partial \xi^2 + \partial \eta^2 + 2(\xi - \partial \xi + \eta - \partial \eta)^{-1}$$

 $\xi = y^2, \quad \eta = x^2.$

$$\xi = y^2, \quad \eta = x^2.$$
374.
$$\frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} + \frac{1}{2} \frac{\partial z}{\partial x} = 0, \quad \xi = x + y, \quad \eta = 3x - y.$$

375.
$$\frac{\partial^2 z}{\partial \xi^2} + \frac{\partial^2 z}{\partial \eta^2} + \frac{\partial z}{\partial \eta} = 0, \quad \xi = 2x - y, \quad \eta = x.$$
376.
$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 z}{\partial \eta^2} + \frac{1}{\xi - \eta} \cdot \frac{\partial z}{\partial \xi} + \frac{1}{2\eta} \cdot \frac{\partial z}{\partial \eta} = 0,$$

$$\xi = x^2, \quad \eta = x^2.$$

377.
$$U(x,t) = 2x - x^2 - a^2t^2 + \frac{1}{2a}e^{-x}$$
shat.

$$U(x,t) = \cos x \cos at - \frac{1}{-}\sin x \sin at$$

378.
$$U(x,t) = \cos x \cos at - \frac{1}{2} \sin x \sin at$$
.

379.
$$U(x,t) = e^{-x}chat + \frac{t}{2} - \frac{1}{4a}\cos 2x\sin 2at$$
.

380.
$$U(x,t) = 2x - x^2 - a^2t^2 + \frac{1}{2}e^x \operatorname{sh} at$$
.

381.
$$U(x,t) = e^x \text{ch} at + 4xt$$
.

$$+\frac{1}{4a}\cos 2x\sin 2at$$
.

382. $U(x,t) = \cos x \cos at + \frac{t}{2} + \frac{t}{2}$

383.
$$U(x,t) = \cos x \sin at + 8xt(x^2 + a^2t^2)$$
.

384.
$$U(x,t) = \frac{1}{2} - \frac{1}{2} \cos 2x \cos 2at + \frac{1}{a} \cos x \sin at$$
.

385.
$$U(x,t) = e^{2x} \operatorname{ch} 2at + xt(x^2 + a^2t^2)$$
.
386. $x \cdot t$.

387.
$$x(1-t)$$
.

388.
$$u = \frac{\pi}{2a}$$
.
389. $\frac{1}{2}\cos x \sin at$.

390.
$$u = -\sin x$$
.

$$391. \ \ x^2 + t^2 + \sin x \sin t.$$

$$392. \cos x \cos at + \frac{1}{a} \sin x \sin at.$$

392.
$$\cos x \cos at + -\sin x \sin at$$

393. $\sin x \cos at$.

394.
$$u(x,t) = \frac{8h}{\pi^2} \cdot \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k^2} \cdot \sin \frac{k\pi}{2} \times \sin \frac{k\pi x}{l} \cdot \cos \frac{k\pi at}{l}.$$

395.
$$u(x,t) = \frac{4l^2h}{\pi^2 a} \cdot \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k^2} \cdot \frac{\sin\frac{k\pi}{2}\cos\frac{k\pi h}{l}}{l^2 - k^2h^2} \times \sin\frac{k\pi x}{l} \cdot \sin\frac{k\pi at}{l}$$

396.
$$u(x,t) = \frac{96h}{\pi^5} \cdot \sum_{k=0}^{\infty} \frac{1}{(2k+1)^5} \times \cos(2k+1)\pi at \cdot \sin(2k+1)\pi x.$$

397.
$$u(x,t) = -\frac{0.9}{\pi^2} \cdot \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k^2} \cdot \sin \frac{2k\pi}{3} \times \sin \frac{k\pi x}{3} \cdot \cos \frac{k\pi at}{3}.$$

398.
$$u(x,t) = \frac{4v_0 l}{\pi^2 u} \cdot \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k^2} \cdot \sin \frac{k\pi}{2} \times \sin \frac{k\pi h}{2l} \cdot \sin \frac{k\pi at}{l} \cdot \sin \frac{k\pi k}{l}.$$

399.
$$u(x,t) = \frac{8c}{\pi^3} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{(2n+1)^2} e^{\frac{(2n+1)^2 \pi^2 \alpha^2 t}{l^2}} \times \sin \frac{(2n+1)\pi x}{l}.$$

400.
$$u(x,t) = \pi + \sum_{k=0}^{\infty} \frac{32}{\pi (2k+1)^2 (2k-1)(2k+3)} \times \frac{a^2 (2k+1)^2 \pi^2 t}{t^2} \cdot \cos \frac{(2n+1)\pi x}{t}.$$

401.
$$u(x,t) = \frac{u_0}{2} - \frac{4u_0}{\pi^2} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{\frac{2(2n+1)}{l}\pi x}{(2n+1)^2} \times \frac{\frac{2(2n+1)^2 \pi^2 a^2 t}{l^2}}{\frac{l^2}{l^2}}$$

402.
$$u(x,t) = (1+t)^{-\frac{1}{2}} e^{\frac{2x-x^2+t}{1+t}}$$

403.
$$u(x,t) = x \cdot (1+4t)^{-\frac{3}{2}} e^{-\frac{x^2}{1+4t}}$$

404.
$$u(x,t) = (1+t)^{-\frac{1}{2}} \sin \frac{x}{1+t} e^{-\frac{4x^2+t}{4(1+t)}}$$
.

405.
$$u(r,\varphi) = \frac{1}{2} (1 + r^2 \cos^2 \varphi)$$

406.
$$u(r, \varphi) = \frac{r}{4} (3 \sin \varphi - r^2 \sin 3\varphi)$$

407.
$$u(r,\varphi) = \frac{3}{8} + \frac{r^2}{2}\cos^2\varphi + \frac{r^4}{8}\cos 4\varphi$$
.

408.
$$u(r,\varphi) = \frac{5}{8} + \frac{3}{8}r^4\cos 4\varphi$$
.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1. **Понтрягин Л.С.** Обыкновенные дифференциальные уравнения. М., «Наука», 1974.
- 2. **Тихонов А.Н., Васильева А.Б., Свешников А.Г.** Дифференциальные уравнения. М., Наука, 1980.
- 3. **Бугров Я.С., Никольский С.М.** Дифференциальные уравнения. Кратные интегралы. Ряды. Функции комплексного переменного. Т. I, II. М., «Наука», 1978.
- 4. **Joʻrayev T.J. va boshq.** Oliy matematika asoslari. II tom. T., «Oʻzbekiston», 1998.
- 5. Salohiddinov M.S., Nasriddinov G'. Oddiy differensial tenglamalar. T., «O'qituvchi» 1982.
  - 6. Soatov Y.U. Oliy matematika. I jild. T., «Oʻqituvchi», 1992.
- 7. **Minorskiy V.P.** Oliy matematikadan masalalar toʻplami. T., «Oʻqituvchi», 1977.
- 8. Данко П.Е., Попов А.Г., Кожевникова Т.Я. Высшая математика в упражнениях и задачах. М., «Высшая школа», 1986.
- 9. **Филиппов А.Ф.** Сборник задач по дифференциальным уравнениям. М., «Наука», 1979.

MUNDARIJA

Soʻzboshi	1
KIRISH	
1- §. Differensial tenglamalar haqida umumiy tushunchalar	
I BOB. BIRINCHI TARTIBLI DIFFERENSIAL TENGLAMALAR	
1- §. Birinchi tartibli differensial tenglamalarga doir umumiy tushunchalar	7
2- §. Oʻzgaruvchilari ajralgan va ajraladigan tenglamalar 8	3
3- §. Bir jinsli va bir jinsliga keltiriladigan differensial tenglamalar 10	)
4- §. Chiziqli differensial tenglamalar. Bernulli tenglamasi 16	ó
5- §. Toʻla differensialli tenglama. Integrallovchi koʻpaytuvchi 20	)
6- §. Hosilaga nisbatan yechilmagan 1- tartibli differensial tenglamalar 24	1
7- §. <i>n</i> - darajali 1- taribli tenglama	3
8- §. $F(y, y') = 0$ va $F(x, y') = 0$ koʻrinishidagi tenglamalar	)
9- §. Lagranj va Klero tenglamalari	ĺ
10- §. Rikkati tenglamasi	1
II B O B. YUQORI TARTIBLI DIFFERENSIAL TENGLAMALAR	
1- §. Asosiy tushunchalar	}
2- §. $y^{(n)} = f(x)$ koʻrinishdagi tenglama	)
3- §. Noma'lum funksiya oshkor holda qatnashmagan	
tenglamalar	l
15	57

4-§. Argument oshkor holda qatnashmagan tenglama
5- §. Noma'lum funksiya va hosilalarga nisbatan bir jinsli tenglamalar
6- §. Yuqori tartibli chiziqli tenglama
7- §. Chiziqli bir jinsli tenglamalar
8- §. Oʻzgarmas koeffitsiyentli chiziqli bir jinsli tenglama
9- §. Chiziqli bir jinsli boʻlmagan tenglama
III B O B. DIFFERENSIAL TENGLAMALAR SISTEMASI
1- §. Normal sistema
2- §. O'zgarmas koeffitsiyentli chiziqli bir jinsli differensial tenglamalar sistemasini Eyler usulida integrallash
3- §. Differensial tenglamalar sistemasining birinchi integrali 88
4- §. Oʻzgarmas koeffitsiyentli chiziqli bir jinsli boʻlmagan differensial tenglamalar sistemasini integrallash usullari 92
5- §. Operatsion hisob
6- §. Matematik fizika tenglamalarining tiplari
7- §. Tor tebranish tenglamasini Dalamber usuli bilan yechish 124
8- §. Furye usuli
9- §. Sterjenda issiqlik tarqalish tenglamasi. Chegaraviy masalaning qoʻyilishi
10-§. Laplas masalasining yechimlarini tekshirishga keltiriladigan masalalar
Javoblar
Foydalanilgan adabiyotlar

YUSUPJON PULATOVICH OPPOQOV, NURMAT TURGUNOV, ILGOR AXMEDJONOVICH GAFAROV

ODDIY DIFFERENSIAL TENGLAMALARDAN MISOL VA MASALALAR TO'PLAMI

Oliy texnika oʻquv yurtlari talabalari uchun oʻquv qoʻllanma

Toshkent — «Voris-nashriyot» — 2009

Muharrir M.Shermatova
Badiiy muharrir B.Ibrohimov
Sahifalovchi Sh.Rahimaoriyev

Original-maketdan bosishga 3.08.2009 da ruxsat etildi. Bichimi 60×84¹/₁₆. Ofset bosma usulida bosildi. Bosma t. 10,0. Shartli b.t. 9,30. Nashr t. 8,0. Adadi 500. Buyurtma № 352.

«Voris-nashriyot» MChJ, Toshkent, Shiroq koʻchasi, 100. «Niso poligarf» ShK da chop etildi, Toshkent, H.Boyqaro, 41. 10.518=

22.193 O 63

Oppoqov Y.P.

Oddiy differensial tenglamalardan misol va masalalar toʻplami: Oliy texnika oʻquv yurtlari talabalari uchun oʻquv qoʻllanma/Y.P.Oppoqov, N.Turgunov, I.A.Gafarov; OʻzR Oliy va oʻrta-maxsus ta'lim vazirligi. — T.: «Voris-nashriyot», 2009. — 160 b.

I. Turgunov N. II Gafarov I.A

BBK 22.193ya73